

Aula-boeken 700
Gene Sharp *Macht en strijd*

Het wetenschappelijke boek
700

Macht en strijd

Theorie en praktijk van
geweldloze actie

Gene Sharp

Uitgeverij Het Spectrum
Utrecht/Antwerpen

Oorspronkelijke titel *The Politics of Nonviolent Action* (1973)

Uitgegeven door Porter Sargent Publishers, Boston

© 1973 by Gene Sharp

Vertaald door Janny de Graaf

Vormgeving Studio Spectrum

Foto omslag ANP

Eerste druk 1982

This translation © 1982 by Het Spectrum B.V.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

12-0700 01 D 1982/0265/122 ISBN 90 274 5467 1
CIP

Inhoud

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave van G. Sharp 7

Inleiding door P. H. Kooijmans 10

Inleiding 16

1. Kenmerken van en controle over politieke macht 21

Inleiding 21

Wat zijn de basiskenmerken van politieke macht? 21

Sociale wortels van politieke macht 23

Waarom gehoorzamen mensen? 30

De rol van instemming 39

Naar een theorie van geweldloze controle over politieke macht 47

2. De structurele grondslag voor het controleren van machthebbers 60

De structuur van de samenleving beïnvloedt de controlesmogelijkheden 61

De rol van verspreide *loci* van macht bij het controleren van politieke macht 64

Institutionele vormen zijn ondergeschikt aan de feitelijke verdeling van macht 70

Controle van de politieke macht als gevolg van innerlijke kracht 85

Stilzwijgende gevolgtrekkingen van deze analyse voor het controleren van politieke macht 87

Politieke sancties en de spreiding van effectieve macht 100

3. Geweldloze actie: een actieve strijdtechniek 106

Inleiding 106

Kenmerken van geweldloze actie 107

Illustraties uit het verleden 120

Verdere ontwikkeling 148

Het verkrijgen van inzicht 153

4. Geweldloze wapens 155

- Het trotseren van onderdrukking 155
- Een geweldloos wapensysteem 157

5. Hoe geweldloze strijd werkt 178

- Het uitoefenen van macht 179
- Spontaan of georganiseerd? 181
- De uitdaging 182
- Onderdrukking en volharding 185
- De problemen van de tegenstander 187
- De mogelijkheid van wredeheden 189
- Politieke jioe-jitsoe 191
- Overweldigend verzet 192
- Veranderingen in de strijdende groepering 193
- Drie wegen naar succes 193
- Het wegnemen van de bronnen van macht 202
- Het einde van de strijd 205

Inleiding tot de oorspronkelijke uitgave door professor Thomas C. Schelling 207

Noten 211

Register 230

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave

Nederland kent al een lange geschiedenis van geweldloze strijd tegen onderdrukking. Mogelijk zal Nederland ook een belangrijke rol spelen in de toekomstige ontwikkeling van geweldloze strijd, vooral bij de toepassing ervan in de vorm van een nieuwe defensiepolitiek: sociale verdediging.

Ik ben – als gevolg van veel bezoeken tijdens de tien jaar dat ik in Europa woonde, maar ook na mijn terugkeer naar de Verenigde Staten – zeer gesteld geraakt op de Nederlanders en hun land en mede daarom zeer ingenomen met het feit dat dit boek door Het Spectrum wordt uitgegeven.

Het bestuderen van de aard en mogelijkheden van geweldloze strijd is belangrijk om meer dan één reden. Het is belangrijk voor sociale wetenschappers en voor het grote publiek die meer willen weten over hun samenleving en de rol van de politiek. Het is belangrijk voor mensen die zich inzetten voor vrijheid en sociale rechtvaardigheid. En het is belangrijk voor iedereen die de oorlog wil uitbannen ten gunste van de vrede, want geen volk en geen regering zal in staat zijn geweld op te geven zonder dat er een alternatief vorhanden is om te strijden tegen onderdrukking en agressie. In ons nucleaire tijdperk zijn veel mensen, zelfs regeringen, bereid om nieuwe, radicaal andere benaderingen te overwegen.

*The Politics of Nonviolent Action*¹, waarvan dit boek een verkorte weergave is, houdt zich helemaal bezig met de aard van geweldloze strijd: de machtstheorie, de geschiedenis en kenmerken, de methoden en de kracht tegen onderdrukkende regimes die zich van geweld bedienen.

Zoals ik in het voorwoord van *The Politics of Nonviolent Action* heb aangegeven, kwam dat boek voort uit de overtuiging dat er alternatieven nodig zijn voor tirannie, agressie, onrechtvaardigheid en onderdrukking. Tegelijkertijd was het echter duidelijk dat noch een moreel beroep op geweldloosheid, noch allerlei vurige pleidooien voor liefde en geweldloosheid, tot nu toe veel

1. Zie voor de noten, per hoofdstuk genummerd, blz. 211 e.v.

hebben bijgedragen aan het beëindigen van oorlog en ander politiek geweld.

Het leek me dat alleen het hanteren van andere sancties en strijdmethoden in acute conflictsituaties mogelijk zou leiden tot een belangrijke vermindering van politiek geweld op een wijze die recht doet aan vrijheid, rechtvaardigheid en menselijke waardigheid. Die methoden moeten aangepast worden aan specifieke politieke situaties, ook onze nationale verdediging tegen invasies door een vreemde mogendheid en tegen intern geweld (zoals een staatsgreep).

Maar alleen het verdedigen van geweldloze alternatieven zal niet helpen – tenzij men inziet dat die alternatieve strijdmethoden minstens zo doeltreffend zijn. Het is daarom nodig zo goed en objectief mogelijk onderzoek te doen naar de aard, mogelijkheden en vereisten van geweldloze actie. *The Politics of Nonviolent Action* is mijn bijdrage aan die taak. Wat hier gezegd wordt, moet niet opgevat worden als het laatste woord over geweldloze strijd. De uitspraken in dit boek moeten beschouwd worden als middelen om onze kennis en inzicht te vergroten; de indelingen, analyses en hypothesen moeten verder onderzocht worden – op een kritische wijze.

Daar dit boek – net als *The Politics of Nonviolent Action* – bijna geheel gewijd is aan de aard van de niet-gewelddadige strijdmethoden, worden een aantal nauw verbonden thema's hier niet behandeld. Zo komen bijvoorbeeld de relaties met ethische problemen hier nauwelijks aan de orde. Dit boek kan echter dienen als basis voor een hernieuwde kijk op die relatie.² De politieke implicaties en mogelijkheden van geweldloze actie, inclusief die voor sociale verandering en nationale verdediging³, zijn buiten dit boek gebleven; hopelijk draagt deze studie ertoe bij het onderzoek op dit gebied verder te entameren.

Dit boek, *Macht en strijd*, bevat drie hoofdstukken die niet in het eerste deel van de Amerikaanse uitgave van *The Politics of Nonviolent Action* zijn opgenomen. De hoofdstukken 1 en 3 vormen het oorspronkelijke eerste deel. Hoofdstuk 1 is hier en daar wat bekort, vooral door het weglaten van verwijzingen en citaten. Hoofdstuk 2 is nieuw. De hoofdstukken 4 en 5 zijn speciaal voor deze uitgave vervaardigde samenvattingen van de omvangrijke delen 2 en 3 van *The Politics of Nonviolent Action*. Dit om de lezers aan te moedigen ook die delen te bestuderen, maar met begrip voor hen die daar niet aan toekomen.

Ik dank Janny de Graaf voor haar vertaalwerk, Gustaaf Geeraerts voor zijn adviezen, Wim Robben voor zijn inspanningen om *The Politics of Nonviolent Action* in Nederland te introduceren en mijn assistent Robert Irwin voor zijn advies en hulp bij het maken van dit boek.

Gene Sharp

Inleiding

Geweldloos verzet of niet-gewelddadige actie, zoals Gene Sharp bij voorkeur zegt, mag zich de laatste tijd weer meer in de belangstelling verheugen dan in de afgelopen jaren het geval was. In belangrijke mate is deze verhoogde belangstelling toe te schrijven aan het massale demonstratieve verzet in West-Europa tegen de nucleaire bewapeningswedloop (een duidelijk voorbeeld van niet-gewelddadige actie) en aan de voorgeschiedenis en de nasleep van de militaire machtsgreep in Polen van 13 december 1981. Op dit moment (januari 1982) is nog niet duidelijk welke omvang het geweldloos verzet tegen de militaire putsch in Polen heeft aangenomen en hoelang het zal kunnen duren, maar dat er van niet-gewelddadige actie (bedrijfsbezettingen, langzaamaanacties, enz.) kan worden gesproken, staat vast.

Het tijdstip waarop een Nederlandse vertaling en bewerking van een aantal publikaties van Gene Sharp verschijnt, lijkt dus goed gekozen. Gene Sharp is een van de weinigen die het begrip niet-gewelddadige actie aan een alomvattende analyse heeft onderworpen. Alhoewel hij van zijn persoonlijke voorkeur voor niet-gewelddadige vormen van verzet boven gewelddadig optreden geen geheim maakt, is zijn benadering in de eerste plaats die van de wetenschapsbeoefenaar en niet die van de propagandist van een overtuiging of een leer. Op basis van een wetenschappelijke analyse tracht Sharp aan te tonen dat het kiezen van niet-gewelddadige actie, ten einde bepaalde doelstellingen te verwezenlijken, effectiever en derhalve rationeler kan zijn dan de weg van het geweld, die zo vaak wordt bewandeld en veelal als een vanzelfsprekendheid wordt beschouwd.

Gene Sharps boek kan niemand die geïnteresseerd is in het oplossen van conflicten, ongelezen laten, ook al heeft hij nog zoveel reserves ten aanzien van niet-gewelddadige vormen van verzet. Terzijde moge worden opgemerkt dat het typerend is voor de auteur dat hij uitnodigingen tot het schrijven van een voorwoord voor zijn boeken doet uitgaan aan personen die nogal wat reserves hebben met betrekking tot de aanvaarding

van niet-gewelddadige acties als een volstrekt alternatief voor gewapende verdediging.

Evenmin behoeft men zich af te laten schrikken door het feit dat het om een wetenschappelijke verhandeling gaat. Gene Sharp verstaat de kunst om wetenschappelijk jargon te vermijden en zijn gedachten in simpele en heldere bewoordingen op papier te zetten.

Gene Sharp beschrijft niet-gewelddadige actie als een *techniek*; een techniek tot beteugeling en eventueel vernietiging van de macht van de tegenstander door middel van het gebruik van eigen machtsmiddelen die geen geweld inhouden. Aangezien het een techniek betreft, kan deze zowel voor goede als voor kwade doeleinden worden aangewend, op dezelfde wijze als dat het geval is met de uitoefening van geweld. Evenmin onderscheidt niet-gewelddadige actie zich van het gebruik van geweld in het directe oogmerk: het beïnvloeden van de tegenstander ten einde hem tot een gedragswijziging te brengen; of als hij daartoe niet genegen is: hem uit te schakelen.

Als techniek is niet-gewelddadig verzet niet nieuw. Gene Sharp geeft een veelheid van voorbeelden uit het verleden, waarbij hij teruggaat tot de klassieke Oudheid. Hij stelt zich ten doel deze niet nieuwe techniek te verbeteren en meer bekendheid te geven, opdat mensen en groepen van mensen tot een meer verantwoorde keuze kunnen komen wanneer zij besluiten in verzet te komen tegen de machtsuitoefening van een ander. Door niet-gewelddadige actie te beschrijven als een techniek, voorkomt Gene Sharp bij voorbaat dat zijn studieonderwerp terechtkomt in de reuk van heiligeheid, die het voor sommigen, of het sfeertje van halfzachtheid en naïviteit, die het voor anderen heeft.

Macht

Indien een conflict niet door middel van onderlinge overeenstemming opgelost kan worden, kan men twee dingen doen: men kan zich neerleggen bij datgene wat door de machtigste dan wel door degene die de status quo wil handhaven, gewenst wordt, ofwel men kan de strijd aangaan. Kiest men voor de gewelddadige strijd, dan stelt men de eigen macht *tegenover* die van de ander. Kiest men voor niet-gewelddadige actie, dan gaat

men uit van een andere premissie door Sharp genoemd: het geloof dat de uitoefening van macht afhankelijk is van de instemming van degenen die aan die macht zijn onderworpen; men kan die macht onder controle brengen en zelfs vernietigen als die instemming wordt onthouden. Hier gaat men dus de macht van de tegenstander *van binnenuit* uithollen en ondermijnen door er de basis aan te onttrekken.

Het is derhalve begrijpelijk dat Gene Sharp in de eerste hoofdstukken het fenomeen macht en de wijze waarop deze kan worden gecontroleerd aan een nader onderzoek onderwerpt. Interessant in dit verband is zijn stelling dat macht gemakkelijker tot absolutisme en tirannie zal leiden in een maatschappij waar geen door de samenleving verspreide, onafhankelijk opererende machtscentra bestaan (een gedesintegreerde samenleving), dan waar deze (nog) wel aanwezig zijn. Bij zulke machtscentra kan men denken aan kerken, vakbonden, culturele of etnische groeperingen enz. Veelal zullen zij echter een traditionalistisch ingesteld karakter hebben en pikant is dan ook de waarschuwing van Sharp tegen het opruimen ervan met het op zichzelf goed bedoelde motief dat instandhouding ervan de vooruitgang in de weg staat. Want ongewild heeft men daarmee de kansen voor de vestiging van een dictatuur en van een totalitair systeem vergroot.

Sharp kent aan deze maatschappelijk bepaalde factoren voor het controleren van de macht meer waarde toe dan aan de juridische controlemechanismen. Een krachtens een autoritaire constitutie regerende De Gaulle had – juist omdat het pluriforme karakter van de Franse samenleving niet werd aangetast – minder gelegenheid om zich tot een dictator te ontwikkelen dan een op basis van een democratische constitutie regerende machthebber in een land waar deze machtscentra zijn verdwenen. Het lot van veel staten met een prachtige constitutie vormt daarvan de illustratie.

Effectiviteit

Na deze analyse van het verschijnsel van de macht en van de context waarbinnen zij figureert, komt Sharp toe aan de eigenlijke beschrijving van de niet-gewelddadige actie. Hij maakt korte metten met de mythe van de zachtzinnigheid, waarmee

geweldloosheid zo vaak geassocieerd wordt. 'Niet-gewelddadige actie is een strijdmethode, zoals oorlog dat is.' Het is niet synoniem met 'pacifisme'. Pacifisten achten veelal niet-gewelddadig verzet in overeenstemming met hun beginselen, maar ook door niet-pacifisten is er veelal gebruik van gemaakt. Bepalend zal immers veelal de mate van *effectiviteit* zijn.

Sharp suggereert geen moment dat niet-gewelddadige actie een magische formule zou verschaffen. Het levert lang niet altijd succes op en er zijn veel voorbeelden van mislukkingen. Maar daarin onderscheidt het zich niet van gewelddadig verzet; dat kan dus niet als bezwaar tegen de techniek van de niet-gewelddadige actie als zodanig worden aangevoerd. Het gaat erom de oorzaken van het falen te onderzoeken en daarvan te leren. Dat onderzoek vormt een boeiend deel van Sharps boek.

Uitdrukkelijk waarschuwt Sharp tegen de illusie als zou niet-gewelddadige actie een betrekkelijk 'veilige' methode van verzet zijn. De tegenstander kan tot harde repressiemaatregelen overgaan en zal daartoe vaak meer geneigd zijn naarmate het gewelddoos verzet succesvoller is in het uithollen van zijn machtspositie. Niet-gewelddadige actie is dus geen 'levensverzekering' voor degene die eraan begint; integendeel, hij zal vaak de meest bittere beproevingen moeten doorstaan. Juist daarom – om tijdens beproevingen vol te kunnen houden – is training nodig.

Het is dit benadrukken van training en organisatie en het beschrijven van de verschillende technieken, dat sommigen er wellicht toe brengt dit boek als gevaarlijk te beschouwen. Vormt het geen handleiding tot burgerlijk verzet en tot uitdaging van het wettig gezag? Het kan niet volledig worden ontkend, maar wat in dit boek ook duidelijk wordt gemaakt, is dat, indien er niet een werkelijk conflict aanwezig was dat door de betrokkenen als zeer essentieel wordt ervaren, het benodigde brede draagvlak van de niet-gewelddadige actie niet zal worden verkregen. Bovendien blijkt zonneklaar dat het geen 'goedkope' manier van verzet is.

Sharps diepste drijfveer lijkt te zijn om mensen die *reeds besloten* hebben in verzet te gaan (een verzet dat in onze samenleving in de meeste gevallen gewelddadige vormen aanneemt), ertoe te brengen eerst eens goed te overdenken of niet-gewelddadig verzet niet evenzeer resultaat kan hebben, maar dan tegen aanzienlijk lagere kosten.

Gewelddadig verzet polariseert, het jaagt de partijen uit elkaar; het geweld escaleert veelal. Niet-gewelddadige actie *kan* ertoe leiden (het hoeft niet) dat de tegenpartij 'tot inkeer komt' (*conversion*), in die zin dat hij zijn standpunt herziet dan wel dat hij zich aanpast aan de wensen van de actievoerders en daar in het vervolg rekening mee houdt. Juist in die gevallen zal de als gevolg van het verzet opgetreden schade (die bij gewelddadig verzet altijd groot is) betrekkelijk gering en niet van blijvende aard zijn.

Natuurlijk blijven er vragen over. In hoeverre kan niet-gewelddadige actie tot resultaten leiden wanneer het wordt toegepast tegen een overheid die zelf weer onder druk staat van een buitenlandse mogendheid en die derhalve weinig mogelijkheid heeft aan de eisen van de oppositie toe te geven? Deze vraag wordt vrijwel onvermijdelijk opgeroepen door de gebeurtenissen in Polen van december 1981. Moet men dan zover gaan dat men een directe interventie van die vreemde mogendheid uitlokt om het verzet vervolgens tegen die vreemde staat voort te zetten? Dit zijn echter vragen die meer de politiek van het niet-gewelddadig verzet dan de techniek zelf ervan betreffen.

Met de laatste vraag zijn we in de buurt gekomen van een andere, zeer belangrijke vraag: kan niet-gewelddadige actie militaire verdediging vervangen? Het is in verband met die vraag dat het begrip geweldloos verzet in Nederland in de jaren '70 in discussie is geweest. In de ontwapeningsnota van 1975 werd de vraag gesteld of van geweldloze weerbaarheid een oorlogvoorkomende werking uitgaat. Het gaat er immers niet in de eerste plaats om na te gaan of geweldloos verzet een effectief middel is wanneer bezetting eenmaal heeft plaatsgevonden, maar of het vooruitzicht te zullen stuiten op geweldloos verzet een potentiële aanvaller ervan zal weerhouden zijn snode plannen uit te voeren.

In deze context wordt niet-gewelddadige actie veelal aangeduid als 'sociale' of 'civiele verdediging'. Alhoewel de ontwapeningsnota van een zekere sceptis aangaande de oorlogvoorkomende werking blijk geeft, werd toch wetenschappelijk onderzoek op dit punt van belang geacht. Er werd aangekondigd dat er een werkgroep ingesteld zou worden, die de regering nader zou rapporteren over de vraag hoe dit onderzoek het beste kan plaatsvinden. Alhoewel de werkgroep inmiddels haar werk-

zaamheden heeft beëindigd, is van de hele zaak toch weinig meer vernomen.

In Sharps boek wordt op de vraag of sociale verdediging militaire verdediging kan vervangen, ternauwernood ingegaan. Uit andere publikaties van zijn hand blijkt evenwel dat hij deze vraag bevestigend beantwoordt, al is hij de eerste om toe te geven dat juist op dit gebied nog ontzaglijk veel onderzoek moet worden verricht. En Sharp is realist genoeg om te erkennen dat dit proces slechts zeer geleidelijk zal kunnen plaatsvinden, zodat vooralsnog in het beste geval militaire en sociale verdediging in een land naast elkaar zullen bestaan. Bij dit vervangingsproces, waarvoor hij de aardige term *transarmament* gebruikt, zal grote nadruk komen te liggen op het trainingsproces, want wil van sociale verdediging een afschrikkende en oorlogvoorkomende werking uitgaan, dan zal de verzetsbereidheid en de verzetsgeefendheid van de bevolking voor iedereen zichtbaar moeten zijn.

En dat doet weer de vraag rijzen of het maatschappelijk gewenst is een hele bevolking (hetgeen nog iets meer is dan de krijgsmacht) te doordringen van, en voortdurend te doen leven met, de mogelijkheid dat zij het slachtoffer kan worden van een aanval van buitenaf met alle daarbij behorende vijandbeelden en andere traumatiseringen.

Al deze vragen zijn echter vragen die men niet uit de weg mag gaan in een wereld waarin het geweld steeds diepere littekens trekt – om nog maar te zwijgen van de gevolgen die zullen voortvloeien uit een ontketening van de al aanwezige, maar nog niet gebruikte geweldmiddelen.

Onrecht zal op deze wereld blijven bestaan en dit onrecht zal verzet blijven uitlokken. Voor een bezinning op de vraag hoe zulk verzet moet worden gevoerd en met name op de vraag of het geweld, waartoe zo vaak als vanzelfsprekend wordt overgegaan, wel het meest geëigende middel van verzet is, is Gene Sharps boek verplichte literatuur.

P. H. Kooijmans

Hoogleraar volkenrecht aan
de Rijksuniversiteit te
Leiden

Inleiding

Sommige conflicten lenen zich niet voor compromissen, maar kunnen alleen door middel van strijd opgelost worden. Conflicten waarbij op de een of andere wijze de fundamentele beginselen van een samenleving in het geding zijn, zoals onafhankelijkheid, zelfrespect, het recht van mensen om hun eigen toekomst te bepalen, zijn dergelijke conflicten. Officiële institutionele procedures om deze conflicten op te lossen zijn zelden vorhanden; het valt zelfs te betwijfelen of die procedures wel helemaal doeltreffend zouden kunnen zijn. In plaats daarvan gaan mensen over tot het dreigen met en gebruik van geweld in de overtuiging dat bij dergelijke conflicten de keus bestaat tussen passieve overgave en geweld; en ook dat geweld nodig is om een overwinning te behalen. Welke middelen gebruikt worden, zal verschillen: conventionele militaire acties, guerrilla-oorlogvoering, het vermoorden van een vorst, positionele acties, aanval en verdediging door particuliere gewapende legers, burgeroorlog, terrorisme, conventionele luchtbombardementen, nucleaire aanvallen en andere vormen, behoren tot de mogelijkheden. Of men deze middelen van geweld nu gebruikt om mee te dreigen, of deze met dan wel zonder terughoudendheid toepast, zij worden ontwikkeld om zo doeltreffend mogelijk te verwonden, te doden, te vernielen en te terroriseren. Eerst eeuw na eeuw, dan decennium na decennium en nu jaar na jaar is deze doeltreffendheid toegenomen naarmate mensen en overheden kennis en hulpmiddelen voor dit doel vrijmaakten.

Het is echter niet waar dat geweld het enige doeltreffende middel voor actie in cruciale conflictsituaties is. Door de eeuwen heen en in politieke systemen hebben mensen in alle delen van de wereld strijd gevoerd en onmiskenbare macht uitgeoefend met een heel andere strijdtechniek – een techniek die niet doodt en vernietigt. Die techniek is geweldloze actie. Hoewel bekend onder verschillende namen, is de grondslag altijd dezelfde gebleven: de overtuiging dat het uitoefenen van macht afhankelijk is van de instemming van de mensen over wie die macht uitgeoefend wordt en die door het weigeren van hun instemming de

macht van hun tegenstander kunnen controleren en zelfs vernietigen. Met andere woorden, geweldloze actie is een techniek die gebruikt wordt om de macht van de tegenstander te controleren, te bestrijden en te vernietigen door op geweldloze wijze zelf macht uit te oefenen. Hoewel veel inspanning getroost is voor het verbeteren van de doeltreffendheid van gewelddadige conflicten, zijn geen vergelijkbare inspanningen verricht om geweldloze actie doeltreffender te maken en daarmee bruikbaarder ter vervanging van geweld.

Toch heeft geweldloze actie al een lange geschiedenis, die grotendeels onbekend gebleven is, omdat historici zich in vergaande mate met andere zaken hebben beziggehouden. In feite was men zich tot voor kort zo weinig bewust van de traditie en de geschiedenis van de geweldloze strijd dat geweldloze actievoerders voornamelijk improviserend te werk gingen, los van in het verleden opgedane ervaringen. In deze situatie begint nu enige verandering te komen.

Het is overduidelijk dat er een belangrijke hoeveelheid materiaal ligt te wachten op onderzoeker en actievoerder. Zelfs in het huidige, vroege stadium van onderzoek kan men talloze voorbeelden vinden, van het oude Rome tot de beweging voor de burgerrechten in de Verenigde Staten en het verzet van de Tsjechoslowaken tegen de Russische invasie in 1968. Bij het zorgvuldig bestuderen van de verspreid liggende bronnen treft men plebejische protesten tegen Rome aan die terug gaan tot de 5e eeuw v. Chr. of kan men het verzet van de Nederlanden tegen de Spaanse overheersing in de 16e eeuw nagaan. Toch moet de geschiedenis van de geweldloze strijd in deze eeuwen nog geschreven worden. Nu hebben wij niet meer dan vluchtlige indrukken.

In recentere tijd wordt het beeld echter gecompliceerder. Belangrijke voorbeelden van geweldloze actie en strijd komen in buitengewoon gevarieerde omstandigheden voor. Zo pasten de Amerikaanse kolonisten bijvoorbeeld geweldloos verzet toe – veel meer dan tot nu toe werd verondersteld – in hun strijd tegen de Britten. Ze weigerden belastingen en schulden te betalen, voerden niet in, weigerden wetten te onderschrijven die als onjuist werden beschouwd, ze stelden onafhankelijke politieke instituties in en verbraken de sociale en economische banden met zowel de Britten als de pro-Britse kolonisten.

Later, met name aan het einde van de 19e en het begin van de 20e

eeuw pasten arbeiders in vele landen non-coöperatie toe in de vorm van stakingen en economische boycotacties om de omstandigheden te verbeteren en een betere machtspositie te verwerven. De Russische revolutie van 1905 wordt gekenmerkt door vele geweldloze reacties op de gebeurtenissen van 'Bloedige Zondag'. Stakingen die alles lam legden, het weigeren censuurvoorschriften op te volgen, het vormen van voorlopige overheidsorganen waren slechts enkele vormen van druk, die de tsaristische regering ertoe brachten een liberaler systeem te beloven. Toen in 1917 het tsaristische regime ineenstortte, kwam dit door het desintegratieproces dat het gevolg was van een overweldigende geweldloze revolutie – maanden voordat de bolsjewieken in oktober de macht grepen. Geweldloze druk hoeft ook niet altijd 'tegen' iets gericht te zijn, maar kan ook 'voor' iets zijn, zoals bleek in 1920 in Berlijn, waar de bureaucratie en de bevolking, die loyaal bleven aan de wettige regering van Ebert, de militaire Kapp-putsch deden mislukken door samenwerking te weigeren.

Gandhi, de eminente strateeg van geweldloze actie beschouwde geweldloze strijd als een middel om de krachten te meten; een middel dat het meest geschikt was om werkelijke vrijheid en gerechtigheid te brengen. De klassieke nationale strijd van Gandhi, de campagne van 1930-31, begon met de bekende Zoutmars als voorspel tot burgerlijke ongehoorzaamheid tegen het Britse monopolie. Er volgde een geweldloze campagne die een jaar duurde. Dit deed de Britse machtspositie wankelen en eindigde met onderhandelingen tussen twee gelijkwaardige partijen.

Ondanks zeer ongunstige omstandigheden heeft geweldloos verzet in bepaalde landen die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's bezet waren, hier en daar politieke repercussies veroorzaakt. Af en toe werd de strijd gewonnen, zoals in Noorwegen waar de poging van Quisling om een corporatieve staat te vormen door geweldloos verzet werd verijdeld. Stilzwijgende non-coöperatie en bij uitzondering geweldloze weigering hebben zelfs het leven van joden helpen redden. Gedurende dezelfde periode werd aan de andere kant van de wereld geweldloze actie door de bevolking toegepast, waardoor met succes twee Centraalamerikaanse dictaturen omvergeworpen werden. Ook communistische systemen hebben de macht van geweldloze actie leren kennen, zoals in 1953 bij de opstand in Oost-Duits-

land, bij stakingen in Russische gevangenkampen en in de geweldloze fase van de Hongaarse opstand in 1956. In de Verenigde Staten heeft geweldloze actie vanaf de busboycot in Montgomery een vooraanstaande rol gespeeld in de strijd van de zwarte Amerikanen. In 1968 vond een van de meest opvallende demonstraties van onvoorbereid geweldloos verzet ter verdediging van de natie plaats in Tsjechoslowakije na de Russische invasie. De strijd leidde niet tot succes, maar de Tsjechoslowaken hielden het veel langer vol – van augustus tot april – dan met militair verzet mogelijk zou zijn geweest. Hoewel mislukt, is het toch een voorbeeld van geweldloos verzet dat zorgvuldige bestudering verdient. De resultaten en overwinningen van de geweldloze strijd in het verleden kunnen, hoe ontoereikend zij vaak ook waren, toch dikwijls opmerkelijk genoemd worden. Vooral wanneer men bedenkt dat over het algemeen sprake was van een gering aantal actieve deelnemers en dat het verzet meestal een geïmproviseerd, onvoorbereid karakter droeg.

Een ander kenmerk van geweldloze actie is de grote verscheidenheid, zowel in de mate van succes als in doelstelling en methode. Nu eens wordt geweldloze actie toegepast om hervormingen of beperkte doekeinden te realiseren (zoals bij de busboycot in Montgomery), dan weer om een heel regime omver te werpen (zoals in februari en maart 1917 in Rusland) of om een overheid tegen een aanval van buiten te verdedigen (zoals in Tsjechoslowakije). Dikwijls zullen bewuste pogingen gedaan worden om de strijd geweldloos te houden, terwijl in andere gevallen geweldloosheid niet vooropgesteld is. Hoewel de keuze uit beschikbare methoden voor deze strijdform ruim is, heeft een doeltreffend gebruik van een aanzienlijk aantal methoden in een bepaalde strijd of actie, zoals bij de Russische revoluties, zelden plaatsgevonden. Slechts in enkele gevallen (bijv. de Amerikaanse Continental Association, het geweldloze 'strijdplan' van de Amerikaanse First Continental Congress (1774) en de campagne van 1930-31 in Brits-Indië) was sprake van een geplande, strategische fasering van het verloop van de strijd. Af en toe, zoals bij Gandhi, werd bewust gebruik gemaakt van zowel strategische als tactische planning. Slechts zelden hebben wettige regeringen het geweldloze verzet tegen bezetters gesteund, zoals het geval was in Duitsland in 1920 en 1923, bij de regeringen in ballingschap tijdens de Tweede Wereldoorlog, en in Tsjechoslowakije in 1968. Er bestaan vele andere varianten van geweldloze

actie en deze zullen toegepast blijven worden.

Alle geweldloze strijd heeft echter, impliciet of expliciet, als gemeenschappelijk uitgangspunt een bepaalde opvatting over macht en het gebruik ervan.

1. Kenmerken van en controle over politieke macht

Inleiding

In tegenstelling tot utopisten zijn voorstanders van geweldloze actie niet op zoek naar het 'beheersen' van macht door deze te verwerpen of uit te bannen. Zij erkennen daarentegen dat macht inherent is aan vrijwel alle sociale en politieke relaties en dat het controleren ervan 'het voornaamste probleem van de politieke theorie'¹ en van de politieke werkelijkheid is. Zij zien tevens in dat het noodzakelijk is om macht uit te oefenen ten einde de macht van bedreigende politieke groeperingen of regimes te controleren. Dat uitgangspunt hebben zij gemeen met voorstanders van geweld, hoewel zij zich op vele andere punten van hen onderscheiden.

Sociale macht kan kortweg gedefinieerd worden als het vermogen om het gedrag van anderen te controleren, direct of indirect, waarbij het handelen van groepen mensen andere groepen mensen raakt.² Politieke macht is die vorm van sociale macht die aangewend wordt om politieke doelstellingen te verwesenlijken, in het bijzonder door overhedsinstituties of door mensen die zich verzetten tegen of opkomen voor dergelijke instituties. Politieke macht in die zin verwijst naar het geheel van gezag, invloed, druk en dwang, dat toegepast kan worden om de uitvoering van de wensen van degene die macht uitoefent te verwesenlijken of te verhinderen.³ In het navolgende moet de term macht, wanneer deze zonder nadere aanduiding wordt gebruikt, opgevat worden als politieke macht.

Wat zijn de basiskenmerken van politieke macht?

Alle strijdvormen en alle middelen om regeringen te controleren of te verdedigen tegen een aanval, zijn gebaseerd op bepaalde uitgangspunten over macht. Deze uitgangspunten zijn over het algemeen niet expliciet gesteld. In feite staan mensen zo weinig stil bij deze uitgangspunten dat men zich er zelden van bewust is

en het dikwijls moeilijk zal vinden deze punt voor punt te formuleren. Dit geldt zowel voor voorstanders van geweldloze als voor voorstanders van gewelddadige actie. Een verkeerde of te kort schietende opvatting over politieke macht zal waarschijnlijk geen bevredigende en doeltreffende manier van omgaan met die macht opleveren.

In principe blijken er twee opvattingen over macht te zijn. Volgens de ene opvatting zijn mensen afhankelijk van de goede wil, de beslissingen en de steun van de overheid of van welk ander hiërarchisch systeem ook, waarvan zij deel uit maken. Of omgekeerd, de overheid of het systeem is afhankelijk van de goede wil, de beslissingen en de steun van de mensen. Men kan de macht van de overheid beschouwen als voortkomend uit de weinigen die aan de top van de bevelsstructuur staan. Ofwel men beschouwt macht bij alle overheden als iets wat voortdurend uit vele delen van de samenleving opstijgt. Ook kan men macht opvatten als iets dat zichzelf verlengt, iets duurzaams en niet gemakkelijk of snel te controleren of te vernietigen. Politieke macht kan ook gezien worden als iets kwetsbaars, altijd afhankelijk voor haar kracht en bestaan van tovoer vanuit haar bronnen door samenwerking van een veelheid van instituties en mensen – een samenwerking die al dan niet voortgezet kan worden.

Geweldloze actie is gebaseerd op de tweede opvatting, nl. dat regeringen afhankelijk zijn van mensen, dat macht pluralistisch is, en dat politieke macht kwetsbaar is omdat ze voor het versterken van haar machtsbronnen afhankelijk is van vele groepen. De eerste opvatting – dat mensen afhankelijk zijn van regeringen, dat politieke macht monolithisch is en echt van slechts enkele mensen afkomstig kan zijn, dat macht duurzaam is en zichzelf voortzet – blijkt aan het meeste politieke geweld ten grondslag te liggen. (Een opmerkelijke uitzondering vormt de guerrilla-oorlogvoering in haar voornamelijk politieke fasen.) Het betoog van dit hoofdstuk is dat de machtstheorie die ten grondslag ligt aan geweldloze actie zuiverder en meer in overeenstemming met de werkelijkheid is dan de theorie die ten grondslag ligt aan de meeste gewelddadige acties, in het bijzonder aan de militaire strijd. In tegenstelling tot de pluralistische afhankelijkheidstheorie van geweldloze actie, waaraan dit hoofdstuk grotendeels is gewijd, kan die andere opvatting de ‘monolithische theorie’ genoemd worden.

De 'monolithische theorie' van macht gaat ervan uit dat de macht van een overheid een betrekkelijk vast *quantum* heeft (d.w.z. een bepaalde eenheid energie), een 'gegeven', een sterke, onafhankelijke, duurzame (zo niet onverwoestbare), zelfversterkende en zichzelf voortzettende kracht. Uit deze veronderstelde kenmerken volgt dat in een openlijk conflict een dergelijke macht tenslotte niet eenvoudigweg door mensen beheerst of vernietigd kan worden, maar slechts door de dreiging met of het gebruik van een overweldigende, fysieke kracht. Oorlog is gebaseerd op deze opvatting. Nucleaire wapens zijn de uiterste consequentie van een benadering die gebaseerd is op de monolithische opvatting van politieke macht.

Indien het juist zou zijn dat politieke macht de duurzaamheid van een stenen piramide zou bezitten, dan zou het ook waar zijn dat een dergelijke macht alleen maar gecontroleerd kan worden door de vrijwillige zelfbeperking van machthebbers (waarover in het navolgende meer), door veranderingen in het 'eigendom' van de monoliet (de staat) – ofwel door middel van geregelde procedures zoals verkiezingen, door ongeregeld (koningsmoord of staatsgreep) of door middel van vernietigend geweld (conventionele oorlog). In de monolithische opvatting is geen ruimte voor andere vormen van doeltreffende drukuitoefening en controle. De monolithische opvatting van de macht van een overheid is echter weinig in overeenstemming met de werkelijkheid en ontket de aard van de macht van iedere machthebber of van elk regime.

Het zich verlaten op vernietigend geweld om de politieke macht onder controle te houden, wordt door theoretici van geweldloze actie beschouwd als even irrationeel als pogingen om met een deksel de stoom van een ketel onder controle te houden, terwijl men het vuur eronder ongehinderd laat oplaaien.

Geweldloze actie is gebaseerd op de opvatting dat politieke macht het meest doeltreffend *bij de bronnen* gecontroleerd kan worden. Dit hoofdstuk wil een verkenning zijn van het hoe en waarom van deze opvatting.

Sociale wortels van politieke macht

Een vergissing die dikwijls door belangstellenden in politieke processen gemaakt wordt, is het bekijken van politieke beslis-

singen, gebeurtenissen en problemen zonder rekening te houden met de samenleving waarin deze plaatsvinden. De wortels van de politieke macht reiken verder dan de formele structuur van de staat, tot in de samenleving zelf. Wanneer deze stelling als juist ervaren wordt, worden ook andere middelen om de macht te controleren als het meest geschikt gezien.

Het is een voor de hand liggende, eenvoudige, maar dikwijls vergeten waarneming van grote theoretische en praktische betekenis dat macht, uitgeoefend door individuen en groepen in de hoogste leidinggevende en besluitvormende posities in welke regering ook – wij zullen hen kortheidshalve ‘machthebbers’⁴ noemen – niet bij henzelf berust. Een dergelijke macht komt van buitenaf. Het is weliswaar juist dat sommigen over grotere persoonlijke kwaliteiten of een grotere intelligentie beschikken, of een groter vertrouwen ustralen dan anderen, maar dit neemt niet weg dat de politieke macht die zij uitoefenen als machthebbers, uit de samenleving komt waarover zij regeren. Wanneer een machthebber aldus macht uitoefent, moet hij in staat zijn het gedrag van andere mensen te sturen, grote hulpbronnen aan te trekken, zowel menselijke als materiële, dwang te gebruiken en een bureaucratisch apparaat voor het uitvoeren van zijn beleid te leiden. Al deze componenten van politieke macht staan buiten de persoon van de machthebber.

De situatie is in wezen zoals de 16e-eeuwse Franse schrijver Étienne de la Boétie beschreef, toen hij sprak over de macht van een tiran: ‘Hij, die zo’n misbruik van je maakt heeft slechts twee ogen, twee handen, één lichaam en heeft niets meer dan de minste man in de grote en talloze steden, behalve het voordeel dat je hem geeft om jou te vernietigen.’⁵ Auguste Comte beweerde in het begin van de 19e eeuw eveneens dat de toen gangbare theorie, volgens welke aan heersers een permanente, onveranderlijke mate van macht wordt toegeschreven, niet juist was. Comte stelde daarentegen nadrukkelijk dat de macht van een machthebber kon verschillen en dat deze afhankelijk was van de mate waarin de samenleving hem die macht toestond.⁶

a. Bronnen van macht

Wanneer politieke macht niet intrinsiek is aan de machthebber, dan volgt daaruit dat er bronnen van buitenaf zijn. In feite blijkt politieke macht voort te komen uit de interactie van alle of

verschillende hieronder te noemen bronnen.

1. Gezag De omvang en intensiteit van het gezag over de onderdanen kan gedefinieerd worden als het '... recht om te bevelen en te sturen, gehoord of gehoorzaamd te worden door anderen', wordt vrijwillig aanvaard door de mensen en bestaat daarom zonder het opleggen van sancties.

2. Menselijke hulpbronnen De macht van een machthebber wordt beïnvloed door het aantal personen dat hem gehoorzaamt, met hem samenwerkt of hem bijzondere steun geeft, door de getalsverhouding van deze mensen tot de bevolking als geheel en ook door de omvang en de vorm van hun organisaties.

3. Vaardigheden en kennis Macht wordt ook beïnvloed door de vaardigheden, kennis en gaven van bepaalde mensen en door de relatie tussen die vaardigheden, kennis en gaven en de behoeften van de machthebber.

4. Ongrijpbare factoren Psychologische en ideologische factoren zoals gewoonten en houdingen ten opzichte van gehoorzaamheid en onderwerping en de aan- of afwezigheid van een gemeenschappelijk geloof, ideologie of gevoel van roeping, zijn allemaal factoren die de macht van de machthebber ten opzichte van de mensen beïnvloeden.

5. Materiële hulpbronnen De wijze waarop de machthebber eigendommen, natuurlijke hulpbronnen, financiële hulpbronnen, het economisch systeem, de communicatiemiddelen en het transportsysteem in de hand heeft, bepaalt mede de grenzen van zijn macht.

6. Sancties De laatste bron van macht is de vorm en de omvang van de sancties die de machthebber tot zijn beschikking heeft, zowel voor gebruik tegen zijn eigen onderdanen als bij conflicten met andere machthebbers.

Zoals de Engelse jurist John Austin in de 19e eeuw schreef, zijn sancties 'het afdwingen van gehoorzaamheid'⁸, door machthebbers gebruikt tegen hun onderdanen ter aanvulling van het vrijwillig aanvaarden van hun gezag en ter versterking van de mate van gehoorzaamheid aan hun bevelen. De sancties kunnen al dan niet gewelddadig zijn; zij kunnen bedoeld zijn als straf of als afschrikking. Burgers kunnen soms sancties toepassen tegen hun regeringen of tegenover elkaar (dit wordt hieronder besproken). Weer andere sancties kunnen toegepast worden door regeringen tegen andere regeringen en kunnen vele vormen aannemen, zoals het verbreken van diplomatieke banden, economische

embargo's, militaire invasies en bombardementen. Gewelddadige sancties voor binnenlands gebruik, zoals gevangenneming of executie, zijn gewoonlijk bedoeld om ongehoorzaamheid af te straffen, niet om het oorspronkelijke bevel zelf te laten uitvoeren, behalve in zoverre dergelijke sancties ongehoorzaamheid door andere personen voor de toekomst kunnen tegengaan. Andere gewelddadige sancties zijn soms, en de meeste gewelddoze sancties zijn gewoonlijk bedoeld om het eigenlijke doel te bereiken. Dit is dikwijls het geval bij conventionele oorlogvoering, stakingen, politieke non-coöperatie en boycotacties. Sancties zijn meestal een sleutelelement in de binnenlandse en internationale politiek.

Het is altijd een kwestie van de *mate* waarin enkele of alle hierboven genoemde bronnen van macht aanwezig zijn. Zelden of nooit zijn alle volledig beschikbaar of volledig afwezig. Hun beschikbaarheid wisselt echter voortdurend, hetgeen een toename of afname van de macht van de machthebber tot gevolg heeft. Die macht is onbeperkt in zoverre de bronnen van macht onbeperkt beschikbaar zijn. Het tegengestelde is echter ook waar: de politieke macht van de machthebber is beperkt in zoverre de beschikbaarheid van de bronnen van macht beperkt is.

b. Deze bronnen zijn afhankelijk van gehoorzaamheid

Een nadere bestudering van de bronnen van macht zal leren dat zij *sterk* afhankelijk zijn van de gehoorzaamheid van en de samenwerking met de onderdanen. Gezag bijvoorbeeld is noodzakelijk voor het bestaan en de werking van elk regime. Hoe uitgebreid de middelen voor fysieke dwang ook zijn, alle machthebbers hebben aanvaarding van hun gezag, het recht om te heersen en te bevelen nodig. De sleutel tot vanzelfsprekende gehoorzaamheid is het bereiken van de geest. Aangezien gezag per definitie vrijwillig aanvaard dient te worden door de mensen, zal het gezag van de machthebber afhangen van de goodwill van de onderdanen en dit zal variëren naar mate de goodwill varieert.

Wanneer een machthebber wezenlijk behoeft heeft om zijn gezag aanvaard te zien, dan zal het verlies aan gezag ernstige gevolgen hebben voor zijn positie en macht. Zoals onderdanen het gezag van een machthebber kunnen aanvaarden, omdat zij

geloven dat deze het verdient op ethische gronden en omdat het goed is voor het welzijn van hun samenleving of land, kunnen onderdanen om dezelfde redenen bij tijden de aanspraken van een machthebber op gezag over hen ontkennen. Het verzwakken of ineenstorten van dat gezag zal onvermijdelijk tot gevolg hebben dat de predispositie van de onderdanen tot gehoorzaamheid verzwakt wordt. Gehoorzaamheid zal niet langer vanzelfsprekend zijn, de beslissing om al dan niet te gehoorzamen zal bewust genomen worden en gehoorzaamheid kan geweigerd worden.

Wanneer de onderdanen het recht van de machthebber om te heersen en te bevelen ontkennen, dan maken zij de algemene overeenkomst of de instemming van de groepering ongedaan, die het bestaan van de betreffende regering mogelijk maakte. Dit verlies aan gezag brengt het desintegratieproces van de macht op gang. Die macht neemt even sterk af als het gezag ontkend wordt. Wanneer het verlies extreem groot is, wordt het bestaan van die betrokken regering bedreigd.

Een ander punt dat aandacht verdient, is *de bijdrage van de onderdanen aan het gevestigde systeem*. Het zal duidelijk zijn dat iedere machthebber voor het functioneren van het economische systeem en het bestuursapparaat afhankelijk is van de samenwerking met en de ondersteuning door zijn onderdanen. Iedere machthebber heeft de vaardigheden, kennis, adviezen, het werk en de bestuurlijke kwaliteiten van een beduidend deel van zijn onderdanen nodig. Hoe uitgebreider en gedetailleerder zijn heerschappij, des te meer zal de machthebber die ondersteuning nodig hebben. Deze bijdragen aan de macht zullen zich uitstrekken van bijvoorbeeld de gespecialiseerde kennis van een technisch deskundige, de onderzoeksactiviteiten van een wetenschapper en de organisatorische kwaliteiten van een afdelingshoofd tot aan de assistentie van typisten, fabrieksarbeiders, transportarbeiders en boeren toe. Zowel het economische als het politieke systeem functioneren door de bijdragen van vele mensen, individuen, organisaties en subgroepen.

De macht van de machthebber is afhankelijk van de voortdurende beschikbaarheid van al deze hulp, niet alleen van individuele leden, ambtenaren, werknemers en dergelijke, maar ook van hulpverlenende organisaties en instituties die deel uitmaken van het totale systeem. Dit kunnen afdelingen, bureaus, bran-

ches, comités, enz. zijn. Zoals individuen en onafhankelijke groeperingen de samenwerking kunnen weigeren, zo kunnen ook deze deelorganisaties weigeren om voldoende hulp te geven om de positie van de machthebber op doeltreffende wijze te handhaven en hem in staat te stellen zijn beleidsmaatregelen uit te voeren. 'Geen enkel samengesteld geheel kan dan ook een bevel van bovenaf uitvoeren wanneer de delen (deelorganisaties of individuen) dit onmogelijk maken . . .'9

Indien het merendeel van de 'helpers' het gezag van de machthebber verwerpt, kan men zijn wensen op inefficiënte wijze uitvoeren, bepaalde beslissingen naar zichzelf toetrekken of zelfs botweg weigeren de gebruikelijke steun te continueren. Bij pogingen om de gewenste mate van ondersteuning en samenwerking te garanderen, kunnen natuurlijk sancties toegepast worden. Aangezien machthebbers echter meer nodig hebben dan met tegenzin gegeven, uiterlijke vormen van instemming door de onderdanen, zullen pogingen om deze ondersteuning door dwang te verkrijgen niet doeltreffend kunnen zijn zolang de omvang en de mate van gezag van de machthebber over zijn onderdanen beperkt is.

Aangezien de machthebber voor het laten functioneren van het systeem afhankelijk is van andere mensen, zal hij voortdurend beïnvloed en beperkt worden door zijn directe helpers en door de bevolking in haar geheel. Deze controle zal het uitgebreidst zijn wanneer de afhankelijkheid van de machthebber het grootst is.

Aandacht moet ook besteed worden aan de relatie tussen *sancties* en onderwerping. Indien het regime voor ernstige onrust geplaatst wordt en geen veranderingen aanbrengt om aan de eisen van de bevolking tegemoet te komen, dan zal meer gebruik gemaakt moeten worden van dwang. Dergelijke sancties zijn doorgaans mogelijk, ondanks gevoelens van onvrede over het regime, omdat dikwijls slechts een deel van de bevolking het gezag van de machthebber verwerpt, terwijl een ander deel loyaal blijft en bereid is het regime te helpen zich te handhaven en zijn beleid uit te voeren. In een dergelijke situatie kan een machthebber de loyale onderdanen als politie en krijgsmacht, gebruiken om sancties op te leggen aan de rest van de bevolking. Sancties zullen echter, zelfs in een dergelijke situatie niet de bepalende factor zijn bij het overeind houden van het regime –

en wel om verscheidene redenen. *Zij* die de macht hebben (buitenlands of binnenlands) zijn door meer verbonden dan alleen door sancties. Bovendien zal de mogelijkheid van iedere heerser om sancties op te leggen in het eigen land of aan het buitenland voortkomen uit en afhangen van aanzienlijke hulp van de onderdanen zelf.

Sancties *zijn* belangrijk voor het handhaven van de politieke macht – in het bijzonder in crisissituaties. *De mogelijkheid om sancties op te leggen* wordt echter bepaald door de gehoorzaamheid van en de samenwerking met op zijn minst enige onderdanen; *of deze sancties doeltreffend zullen zijn*, hangt ook af van de manier van onderwerping van de onderdanen. Dit verdient een nadere beschouwing.

Zonder verschillende vormen van samenwerking en ondersteuning zou geen enkele machthebber sancties kunnen opleggen, noch aan het volk dat hij wil regeren, noch internationaal aan buitenlandse tegenstanders. De mogelijkheid hiervan hangt in sterke mate af van de bereidheid van zijn onderdanen om deel uit te maken van politie en krijgsmacht en zo ja, van de mate van doeltreffendheid waarmee zij bevelen om sancties op te leggen uitvoeren. Bovendien zijn de materiële wapens hiervoor zelf sociale produkten. Zodra men boven het niveau van pijl en boog uitstijgt, is het produktieproces voor wapens – geweren, bommen, vliegtuigen, tanks enz. – afhankelijk van sociale samenwerking, dikwijls van veel mensen en van diverse organisaties en instituties. Zelfs de technologie heeft hierin geen verandering kunnen brengen. Nieuwe ontwikkelingen in de communicatie en de bewapening kunnen in de toekomst de omvang van de ondersteuning, die op een gegeven moment nodig is om sancties op te leggen, doen afnemen en kunnen de vorm van de sancties veranderen. De afhankelijkheidsrelatie echter zal niet verminderd of afgeschaft kunnen worden.

Tenslotte wordt de doeltreffendheid van zelfs de meest enthousiaste politie en krijgsmacht bij het uitvoeren van hun taken dikwijls sterk beïnvloed door de mate waarin de bevolking als geheel ofwel vrijwillige steun verleent, dan wel de inspanningen dwarsboomt. Zoals W. A. Rudlin uitlegt, is het niet zo dat de staat berust op ‘geweld’, maar dat de staat over ‘geweld’ beschikt zolang de meeste onderdanen dit wenselijk achten.¹⁰ Vandaar dat het vermogen om sancties *op te leggen* berust op samenwerking. *De doeltreffendheid*, of juist het ontbreken ervan, hangt bij

sancties, indien beschikbaar en toepasbaar, echter ook af van de reactie van de onderdanen, die ermee bedreigd worden of aan wie deze opgelegd worden.

De wijze en de mate van instemming door de onderdanen zal dus grotendeels de omvang bepalen, waarin sancties 'vereist' zijn om gehoorzaamheid kunstmatig in stand te houden en zelfs de doeltreffendheid bij toepassing van de sancties. (Het gaat hier om de mate waarin mensen gehoorzamen zonder bedreiging en om de mate waarin zij ongehoorzaam blijven ondanks bestrafing.) Instemming en dwang versterken elkaar aldus: hoe sterker de wijze en de mate van instemming, des te doeltreffender de dwang (en omgekeerd). Hoe zwakker de wijze en de mate van instemming echter, des te geringer de doeltreffendheid van dwang (en omgekeerd), met een oneindige reeks varianten. Dit geldt voor alle vormen van regimes, totalitaire systemen daarbij inbegrepen.

Samenvattend, de macht van de machthebber is niet een statisch 'gegeven' *quantum*. Zijn macht varieert daarentegen omdat aantal, vorm en kwaliteit van de sociale krachten, die hij moet controleren, variëren.

De variatiemogelijkheden van de macht zijn op hun beurt op vergelijkbare wijze, direct of indirect verbonden met de bereidheid van de onderdanen om de machthebber te aanvaarden, te gehoorzamen, met hem samen te werken en zijn wensen uit te voeren. De samenwerking met de onderdanen is zó belangrijk bij het vaststellen van de beschikbare bronnen van macht en daarom de omvang en geschiktheid van de macht van iedere machthebber, dat Bertrand de Jouvenel de politieke macht van de machthebber, de bronnen van zijn macht en de gehoorzaamheid van de onderdanen op een bijna wiskundige voet van gelijkheid plaatst.¹¹

Waarom gehoorzamen mensen?

De allerbelangrijkste hoedanigheid van elke regering, zonder welke zij niet zou kunnen bestaan, moet de gehoorzaamheid en onderdanigheid van haar onderdanen zijn. Gehoorzaamheid is de kern van politieke macht.

Er wordt dikwijls verondersteld dat het geven van een bevel en de uitvoering ervan één enkele, min of meer automatische han-

deling vormen en dat het uitoefenen van politieke macht daarom een geheel eenzijdige relatie is. Als dit waar zou zijn, zou elke gedachte dat de macht van een machthebber gecontroleerd kan worden door het verminderen en opzeggen van de gehoorzaamheid en samenwerking absurd wezen, want het bevel en de uitvoering ervan zouden onafscheidelijk zijn. Een dergelijke veronderstelling is echter niet juist. Het verband tussen bevel en gehoorzaamheid is altijd gebaseerd op wederzijdse beïnvloeding en op enige vorm van interactie – d.w.z. een ‘wederzijds bepaalde’ handeling¹², waarbij een tweezijdige relatie tussen de machthebber en de onderdanen bestaat.

Sancties voor ongehoorzaamheid zijn zwaarder van aard in de verhouding tussen machthebber en onderdanen dan normaal is voor overige relaties tussen personen die hoger in rang (superordinaten) zijn en zij die onder controle of bevel staan van een meerdere (subordinaten). Desalniettemin bestaan er bepaalde basisovereenkomsten in interactie en afhankelijkheid tussen de machthebber – onderdaanrelatie en alle andere superordinaat – subordinaatrelaties. Professor Harold Lasswell, de Duitse socioloog Georg Simmel en Chester I. Barnard, de Amerikaanse auteur van *The Functions of the Executive*, hebben allen inzichten verschaft over de aard van deze interactie en afhankelijkheid. Professor Lasswell haalt het orkest als voorbeeld aan en merkt op dat, zoals de dirigent straffen kan opleggen aan de orkestleden die zijn aanwijzingen niet opvolgen, zo kan het orkest straffen opleggen wanneer het ontevreden is over de dirigent en ‘door opzettelijke non-coöperatie of vijandige agitatie . . . diens ontslag bewerkstelligen’. Lasswell voegt eraan toe, dat zonder de te verwachten inschikkelijkheid van de subordinaten (in de vorm van ‘passieve berusting of actieve instemming’) de machtsrelatie niet volledig is, ondanks het dreigen met of het opleggen van sancties.¹³

Simmel heeft andere voorbeelden van interactie gegeven die zelfs daar optreden waar men ze het minst verwacht. Hij haalt de relatie tussen de spreker en zijn gehoor, de leraar en zijn klas en de journalist en zijn lezers aan als voorbeelden waarbij de subordinaten de superordinaten in feite op belangrijke wijze beïnvloeden. Zelfs in de relatie tussen de hypnotiseur en de gehypnotiseerde is sprake van een soort wederkerigheid en wederzijdse afhankelijkheid. Simmel komt tot de conclusie dat ‘. . . zelfs de slaaf, die in de meest ellendige situatie verkeert . . .

op zijn minst op de een of andere wijze op zijn meester kan reageren'.¹⁴

Barnard heeft er eveneens op gewezen dat dezelfde vorm van interactie plaats heeft *tussen instituties* en tussen de verschillende eenheden *binnen een complexe organisatie*. Aangezien de superordinaireheid afhankelijk is van zijn subordinaireheden of suborganisaties voor het uitvoeren van opdrachten en taken, beschrijft Barnard hun handelen als een 'coöperatieve inspanning'.¹⁵

Dezelfde vorm van interactie treedt op bij de staat: bevelen en opdrachten worden niet automatisch gehoorzaamd. Dit geldt voor de relatie tussen machthebber en onderdaan, tussen machthebber en de verschillende ministeries en de overheidsinstellingen, tussen de ministeries onderling en intern, tussen de hoofden en de subordinaten in de ministeries. De machtsrelatie bestaat alleen, wanneer deze gecompleteerd wordt door de gehoorzaamheid van de subordinaten ten aanzien van de bevelen van de machthebber en door inwilliging van diens wensen. Zoals zal blijken, is dit niet altijd het geval. Zelfs daar waar politieke macht ondersteund wordt door sancties, bestaat *altijd* een bepaalde mate van interactie tussen de machthebbers of superieuren-in-rang en hen, aan wie zij opdrachten en bevelen geven. Het uitoefenen van politieke macht is daarom *niet* een eenrichtingsproces, waarbij de machthebber bevelen geeft die onvermijdelijk uitgevoerd worden. 'Aangezien politieke macht de controle over andere mensen is,' schreef Franz Neumann, '... is politieke macht altijd een tweezijdige relatie'.¹⁶ Bovendien vindt de interactie tussen machthebber en onderdaan plaats binnen een politieke en sociale context waarin een verscheidenheid aan factoren het verloop en het resultaat kunnen beïnvloeden.

Over het algemeen zijn er bij deze interactie drie variabelen: de machthebber (of leider), de onderdaan (of volgeling) en de situatie. Alle drie worden voortdurend wederkerig beïnvloed, wijzigingen bij de ene variabele veranderen de reacties van de andere twee en deze verlangen op hun beurt een nieuw antwoord van de factor waar het initiatief van uitging. De mate, waarin de machthebber slaagt in het uitoefenen van macht en het bereiken van zijn doelstellingen, hangt dus af van de mate van gehoorzaamheid en samenwerking die uit deze interactie voortkomen. Zowel op binnenlands terrein als op internationaal niveau is de

macht van een regime 'in overeenstemming met zijn mogelijkheid om gehoorzaamheid af te dwingen en uit die gehoorzaamheid de instrumenten voor zijn handelen te verwerven. Het draait allemaal om die gehoorzaamheid. Hij, die de redenen voor die gehoorzaamheid kent, kent de wezenlijke aard van macht.'¹⁷

Nu wij vastgesteld hebben dat gehoorzaamheid noodzakelijk is om het bevel te doen uitvoeren en ook dat gehoorzaamheid niet onvermijdelijk is, komen wij bij de aloude vraag: *waarom gehoorzamen de velen de weinigen?* Hans Gerth en C. Wright Mills kwamen tot de conclusie dat '... vanuit psychologisch gezichtspunt het raadsel van het vraagstuk van de macht berust in het begrijpen van de herkomst, samenstelling en handhaving van vrijwillige gehoorzaamheid'.¹⁸

In de 17e eeuw was het antwoord van Thomas Hobbes op het vraagstuk van de gehoorzaamheid eenvoudig. Onderdanen gehoorzamen hun machthebbers uit angst, zo schreef hij, uit angst voor de machthebber zelf of voor elkaar.¹⁹ Het inzicht van Hobbes is op zichzelf genomen niet waar. Andere factoren dan angst hebben een belangrijke rol gespeeld bij staatvormingsprocessen en bij het handhaven van gehoorzaamheid.

a. De redenen zijn verschillend en veelvoudig

In feite is er niet een enkele, afdoende verklaring voor gehoorzaamheid aan machthebbers. Politieke gehoorzaamheid kan ook niet uitsluitend met rationele termen verklaard worden. De redenen zijn veelvoudig, ingewikkeld en onderling samenhangend; verschillende combinaties en verhoudingen van redenen brengen gehoorzaamheid in verscheidene situaties voort.

1. Gewoonte Een reden waarom mensen gehoorzamen, is dat gehoorzaamheid lange tijd toegepast is door de mensheid en gewoonte is geworden. Volgens sommigen is in feite de gewoonte van gehoorzaamheid 'de essentiële reden' voor voortgezette gehoorzaamheid.²⁰

Niemand beweert echter dat gewoonte de enige oorzaak voor gehoorzaamheid is. Overtuigende redenen, die gedurende een lange periode als zodanig ervaren worden, zijn noodzakelijk om gehoorzaamheid tot een gewoonte te maken. Bovendien komt in tijden van politieke crisis of wanneer de eisen van de macht-

hebber sterk toenemen, aan gewoonte als volledige verklaring voor gehoorzaamheid een einde. Tenzij ook andere, gelijkwaardige redenen voor gehoorzaamheid bestaan, kan gehoorzaamheid in zo'n situatie ophouden.

2. Angst voor sancties De angst voor sancties wordt vrij algemeen erkend als bron van gehoorzaamheid. Hoewel sancties vele vormen kunnen aannemen, zoals sociale en economische druk, beperken wij ons hier voornamelijk tot de sancties waarin de wetgeving voorziet en die door de staat in praktijk gebracht worden. Deze omvatten over het algemeen de dreiging met of het gebruik van enige vorm van fysiek geweld tegen ongehoorzmame onderdanen en leiden tot gehoorzaamheid door '... de macht van dwang alleen, een macht die eenvoudig door middel van hun angsten inderdaad op mensen uitwerking heeft . . .'²¹

De bedoeling achter dergelijke sancties kan aan de ene kant het voorzien in een strafmaatregel of vergeldingsmiddel zijn voor het niet nakomen van een verplichting. (Daaruit volgt dat sancties opgelegd aan onderdanen gewoonlijk niet allereerst bedoeld zijn om de doelstelling van het oorspronkelijke bevel te realiseren.) Van de andere kant kan het aanmoedigen van voortzetting van de inschikkelijkheid van *andere* onderdanen zijn door, door middel van voorbeelden, hun angst aan te jagen voor de sancties in geval van ongehoorzaamheid. Angst voor gewelddadige, binnenlandse sancties tegen individuen en het bestaan van middelen om gewelddadige conflicten uit te vechten met groeperingen (zowel in eigen land als in het buitenland) zijn vaak beschouwd als een belangrijke factor voor staatsvorming en het ontstaan van politieke gehoorzaamheid. De rol van angst voor sancties is in het bijzonder van belang wanneer andere redenen voor gehoorzaamheid aan kracht verloren hebben. Toch kan politieke macht niet eenvoudigweg teruggebracht worden tot fysieke macht, en angst voor sancties ter ondersteuning van wetten en bevelen is niet de enige reden voor gehoorzaamheid.

3. Morele verplichting Een derde reden voor gehoorzaamheid is dat onderdanen een morele plicht tot gehoorzamen voelen. Dit moet onderscheiden worden van een wettelijke verplichting daartoe, alhoewel sommige vormen van morele verplichting samen kunnen gaan met een wettelijke verplichting. Een gevoel van morele plicht tot gehoorzaamheid is een algemene eigen-

schap van alle vormen van politieke organisatie.

Een dergelijk plichtsgevoel tot gehoorzaamheid is ten dele het resultaat van het normale proces, waardoor het individu de gewoonten, manieren en overtuigingen van zijn samenleving bij het opgroeien in zich opneemt, en gedeeltelijk het resultaat van bewuste indoctrinatie. De scheidslijn tussen deze beide processen is niet altijd duidelijk. Zij veroorzaken bij de onderdanen een innerlijke, 'terughoudende kracht'²² die hen beweegt tot gehoorzaamheid en onderdanigheid.

De morele plicht om te gehoorzamen kan voortkomen uit vier overwegingen.

a. Het algemeen welzijn van de samenleving. Het geloof dat beperking het algemeen welzijn dient, is altijd een element van politieke gehoorzaamheid. Gehoorzaamheid maakt bescherming tegen, tegen de maatschappij gerichte individuen mogelijk en bevordert het welzijn van allen. Dit gezichtspunt omvat zowel het geloof in de voordelen van een regering in het algemeen als van een bepaalde regering in vergelijking met welk alternatief dan ook. Mensen kunnen daarom, ook al zijn zij ontevreden, gehoorzaam blijven uit angst dat verzet nog groter kwaad met zich zal meebrengen en dat de regering ineen zal storten.²³

b. Bovenmenseleijke factoren. Een tweede bron van morele plicht die leidt tot politieke gehoorzaamheid is gelegen in de identificatie van de wetgever of machthebber met bovenmenseleijke kwaliteiten, machten of principes die ongehoorzaamheid ondenkbaar maken. Deze eigenschappen kunnen misschien voortkomen uit de magie, bovennatuurlijke wezens, goden of dogmatische ideologieën (zowel politiek als religieus). Het effect op de gehoorzaamheid is echter soortgelijk. Ongehoorzaamheid leidt tot ketterij, goddeloosheid, een verraad aan ras, natie of klasse, of een tarten van de goden, van de geschiedenis of van de waarheid.

c. Legitimiteit van het bevel. Bevelen worden ook gehoorzaamd omdat men ze als legitiem beschouwt op basis van hun bron of van de bevelgever. Indien het bevel gegeven wordt door iemand met een aanvaarde, officiële positie, als men het in overeenstemming met de traditie, met de bestaande wetten en met de grondwet acht, indien de machthebber zijn positie verworven heeft op grond van erkende procedures, dan zullen onderdanen zich gewoonlijk meer verplicht voelen tot gehoor-

zaamheid dan wanneer deze voorwaarden niet vervuld zijn. In revolutionaire omstandigheden wordt legitimiteit vaak niet ontleend aan de traditie maar aan 'het volk' of 'de revolutie'. Dit komt echter minder vaak voor. Er zijn ook andere bronnen van legitimiteit.

d. Overeenstemming van bevelen met aanvaarde normen. De vierde bron van morele verplichting tot gehoorzaming van machthebbers ligt in de overeenstemming van hun bevelen met aanvaarde gedragsnormen. De mensen gehoorzamen dan omdat het gedrag waartoe de machthebber het bevel gegeven heeft, overeenkomt met wat zij als juist ervaren in iedere situatie, zoals niet mogen stelen of niet mogen doden.

4. Eigenbelang Niet-politieke organisaties en instituties – uit de zakenwereld, de onderwijs- of wetenschapswereld en dergelijke – verkrijgen dikwijls de gewenste samenwerking van individuen door beloningen aan te bieden zoals geld, positie en prestige. Op vergelijkbare wijze kunnen beloningen ook belangrijk zijn in politieke instituties, de staat daarbij inbegrepen, omdat zij gehoorzaamheid, samenwerking en actieve ondersteuning van onderdanen helpen tot stand brengen. Mensen, die een machthebber of een systeem niet op prijs stellen, kunnen desalniettemin de gehoorzaamheid niet alleen passief voortzetten, maar zelfs actief dienen in wat zij als hun persoonlijk eigenbelang beschouwen.

Op eigenbelang kan een beroep gedaan worden in termen van *prestige, relatieve machtspositie of direct of indirect financieel voordeel*. Deze vormen van beloning helpen de machthebber in het bijzonder om de diensten van de minderheid te verwerven. Hij zal die gebruiken om over de meerderheid te heersen en deze te controleren.

Economisch eigenbelang nu, kan in bepaalde samenlevingen en voor een groter percentage van de bevolking een motief van toenemend belang voor gehoorzaamheid zijn, terwijl directe economische beloningen over het algemeen beperkt blijven tot een verhoudingsgewijs gering aantal personen. Met een vervelvoudiging van overheidsbanen en overheidscontrole over de economie kunnen meer mensen het in hun belang achten om loyaal te blijven, te gehoorzamen en samen te werken. Hogere levensstandaarden en toenemend materiaal profijt in hoog geïndustrialiseerde landen kunnen politieke gehoorzaamheid en

positieve ondersteuning van het systeem en het regime eveneens aanmoedigen.

5. Psychologische identificatie met de machthebber Onderdanen kunnen ook gehoorzamen en samenwerken omdat zij een sterke emotionele identificatie met de machthebber of met het regime of systeem hebben.

6. Zones van onverschilligheid Hoewel onderdanen niet alle wetten even precies of enthousiast naleven, volgt daaruit niet dat al die wetten, welke geen enthousiaste gehoorzaamheid oproepen, slechts gehoorzaamd worden als er geen sancties dreigen. Dit komt doordat er sprake is van 'een marge van onverschilligheid en een marge van tolerantie'²⁴, 'een zone van onverschilligheid', waarbinnen ieder individu opdrachten kan accepteren zonder zich bewust de rechtvaardigheid ervan af te vragen...²⁵

7. Geen zelfvertrouwen bij onderdanen Veel mensen hebben onvoldoende vertrouwen in zichzelf, hun oordeel en hun bevoegdheden om geschikt te zijn voor ongehoorzaamheid en verzet. Onderdanen kunnen gesdesillusioneerd, uitgeput, apatisch zijn, verlamd of niet in staat vast te stellen wanneer men gehoorzamen of juist niet gehoorzamen moet. Zij kunnen ook hun recht en bevoegdheid betwijfelen om zo'n beslissing te nemen. Gebrek aan zelfvertrouwen kan eveneens beïnvloed worden door het geloof dat de heersende groepering beter gekwalificeerd is om beslissingen te nemen en deze uit te voeren dan de onderdanen. Zelfs wanneer onderdanen de gevestigde orde willen veranderen, kunnen zij onderdanig blijven omdat het hun aan vertrouwen in hun eigen vermogen om doeltreffend te handelen ontbreekt.

b. De band van ambtenaren en agenten met de machthebber

Iedere machthebber gebruikt de gehoorzaamheid en samenwerking die hij ontvangt van een *deel* van de samenleving om te regeren over de *hele* samenleving. Hij wordt geholpen door een 'waarachtig leger van ondergeschikten'²⁶, een ingewikkeld en geschakeerde organisatie van subordinaten, ambtenaren en agenten die hem helpen om de samenleving als geheel aan zijn

overheersing te onderwerpen. Een hiërarchisch systeem is voorwaarde en gevolg hiervan. Vanwege de sleutelrol van deze sectie uit de bevolking is speciale aandacht voor hun motieven voor gehoorzaamheid en samenwerking nodig. Evenals bij de bevolking in het algemeen zijn ook voor hen de motieven verschillend en veelvoudig: gewoonte, angst voor sancties, morele plicht, eigenbelang, identificatie met de machthebber, onverschilligheid binnen heel ruime grenzen voor bepaalde beleidsonderdelen en onvoldoende zelfvertrouwen om te weigeren. Het lijkt erop dat voor deze groep een bepaald motief van meer of van minder belang kan zijn dan voor de totale bevolking geldt, terwijl de voorgaande discussie over deze motieven toch ook voor hen van toepassing is. Gevoelens van morele verplichting tot gehoorzamen en hulp verlenen kunnen van bijzonder belang zijn. Zoals reeds eerder opgemerkt, kan eigenbelang een onevenredig grote rol spelen.

Angst voor sancties is waarschijnlijk minder belangrijk onder ambtenaren en agenten dan onder de bevolking in het algemeen. (Een uitzondering hierop kunnen soldaten zijn die tegen hun wens in onder de wapenen worden geroepen en ernstige sancties onder ogen moeten zien in geval van muiterij.) Over het algemeen zijn gewelddadige sancties echter niet beslissend bij het verkrijgen van de bijzondere hulp van ambtenaren en agenten; andere motieven overheersen.

c. Gehoorzaamheid is niet onvermijdelijk

Gehoorzaamheid aan een bevel van de machthebber is, hoewel gebruikelijk, niet onvermijdelijk. Deze varieert met het betrokken individu en met de sociale en politieke situatie. Gehoorzaamheid wordt nooit algemeen, door de gehele bevolking opgevolgd. Veel mensen handelen soms niet volgens de wet, anderen doen dit regelmatig niet. De mate van algemene naleving varieert sterk. De machtigste machthebber ontvangt niet meer dan de gebruikelijke gehoorzaamheid van het gros van zijn onderdanen. Bekende gevallen van massale ongehoorzaamheid, verzet en non-coöperatie zijn eenvoudig meer uitgebreide, dramatische bewijzen van deze algemene waarheid. Zij demonstreren dat het uitoefenen van politieke macht inderdaad een kwestie is van interactie.

Mensen handelen over het algemeen naar de wet, behalve wan-

neer zij 'losgeslagen raken door catastrofale gebeurtenissen of door sociale onrust'.²⁷ Op een bepaald punt zijn in een bepaalde maatschappij grenzen waarbinnen een machthebber moet blijven als zijn bevelen opgevolgd moeten worden. Deze grenzen zijn aan veranderingen onderhevig in de loop van de geschiedenis van een samenleving. Gehoorzaamheid zal regel zijn naarmate de wet en het algemene beleid van de machthebber samengaan met de behoeften van een samenleving en de algemene opvatting over wenselijkheid en toelaatbaarheid. Rudlin merkte echter op dat 'gehoorzaamheid alleen afgedwongen kan worden zolang de massa van de bevolking min of meer achter de wet staat. Er is geen gebrek aan voorbeelden van oppositie en succesvolle oppositie tegen beslissingen van de overheid'.²⁸

De rol van instemming

Naar aanleiding van het voorafgaande ligt het voor de hand om politieke gehoorzaamheid, waarvan de macht van de machthebber uiteindelijk afhangt, op te vatten als een gevolg van een combinatie van angst voor sancties en vrije instemming. Laatstgenoemde komt voort uit een min of meer niet rationele aanvaarding van de maatstaven en gewoonten van de eigen samenleving of van een min of meer rationele afweging op grond van de verdiensten van het regime en de redenen om het te gehoorzamen. Dit komt overeen met discussies van verscheidene theoretici die gehoorzaamheid beschrijven als voortkomend uit een mengeling van 'dwang' en 'instemming'. Het is duidelijk dat sancties *alleen* niet de noodzakelijke mate, omvang en bestendigheid van gehoorzaamheid kunnen voortbrengen. Indien echter tevens *andere* redenen voor gehoorzaamheid werkzaam zijn, kan een toeneming van sancties de mate van gehoorzaamheid extra vergroten. Toch blijft het een feit dat sancties niet *altijd* leiden tot meer gehoorzaamheid. Dit is mogelijk omdat om gehoorzaamheid te verkrijgen, sancties ook gedragen moeten worden door de wilskracht of wil van de onderdanen.

Laten wij eerst toegeven dat in zekere zin gehoorzaamheid *niet* vrijwillig hoeft te zijn omdat het individu een min of meer hulpeloos slachtoffer van ontzaglijke, sociale en politieke krachten is, die op hem inwerken en zelfs zijn overtuigingen, zijn morele maatstaven, zijn opvattingen ten aanzien van sociale en

politieke gebeurtenissen en dientengevolge zijn gehoorzaamheid aan de staat bepalen. Wanneer deze krachten onvoldoende zijn om gehoorzaamheid te weeg te brengen, dan is er nog altijd de repressieve macht van de staat, waarvoor hij geleerd heeft angst te hebben. Deze combinatie van druk, controle en onderdrukking wordt meestal gezien als een doorslaggevende reden voor het gezichtspunt dat gehoorzaamheid min of meer automatisch uit het geven van bevelen voortvloeit.

Zoals wij gezien hebben, impliceert het uitoefenen van politieke macht echter sociale interactie, en gehoorzaamheid is helemaal niet zo uniform of universeel als deze deterministische kijk op gehoorzaamheid ons kan doen vermoeden. De reden voor deze inconsistentie kan eenvoudig zijn: de opvatting dat politieke gehoorzaamheid een constant gegeven is, dat deze bepaald wordt door deze sociale en politieke krachten (of, wanneer al het andere ontbreekt, tenminste door sancties bewerkstelligd kan worden), is bedrieglijk.

a. Gehoorzaamheid is in wezen vrijwillig

Wanneer wij de redenen voor gehoorzaamheid nogmaals bekijken, dan blijkt dat, hoewel zij in hoge mate beïnvloed worden door verscheidene, sociale krachten, iedere reden om doeltreffend te zijn door middel van de wil of de mening van de individuele onderdaan werkzaam moet zijn. Als de onderdaan moet gehoorzamen, dan moet hij accepteren dat een combinatie van de gebruikelijke redenen voor gehoorzaamheid in feite voldoende is om te gehoorzamen. Sancties leiden niet automatisch tot gehoorzaamheid; daarom zal de onderdaan bij zijn afweging van de redenen voor gehoorzaamheid ook de eventuele sancties betrekken. De wil of de mening van het individu is geen constant gegeven en kan veranderen als reactie op nieuwe invloeden, gebeurtenissen en krachten. In verschillende mate kan de eigen wil van het individu dan een actieve rol spelen in de situatie. De gehoorzaamheid van onderdanen is dan ook in een belangrijke en wezenlijke betekenis het gevolg van wilskracht.

Zelfs in het geval van gehoorzaamheid uit gewoonte aanvaardt de onderdaan het gezichtspunt dat hij maar het beste kan blijven gehoorzamen zonder bewust te proberen zich af te vragen waarom hij dit moet doen. Gevoelens van morele verplichting, psychologische identificatie met de machthebber en het aanvaarden

van een ‘zone van onverschilligheid’ impliceren alle de in principe vrijwillige aanvaarding van de wensen van de machthebber. De rol van het eigenbelang voor het verkrijgen van gehoorzaamheid kan verschillend zijn en is afhankelijk van het relatieve belang dat er (min of meer bewust) door de onderdanen aan gegeven wordt in de context van een veelheid van andere opvattingen. In bepaalde situaties kan een onderdaan zelfs tot de conclusie komen dat het in zijn eigenbelang is een regime *ongehoorzaam* te zijn – in het bijzonder wanneer hij de ineenstorting ervan voorziet. De mate waarin het hem aan zelfvertrouwen ontbreekt, varieert eveneens en kan beïnvloed worden door veranderingen in de opvattingen van andere onderdanen.

Zelfs bij sancties is ruimte voor een zekere wilsuiting, voor een keuze. De sanctie moet *angst inboezemen* en de gevolgen ervan moeten gezien worden als minder wenselijk dan de gevolgen van gehoorzaamheid. Hiermee wil niet ontkend zijn dat er altijd ‘een marge van gehoorzaamheid is die verkregen wordt door alleen maar gebruik te maken van geweld of van de dreiging met geweld.’²⁹

Zelfs Gandhi zou toegeven dat ‘instemming dikwijls door dwang verkregen wordt door de despoot’.³⁰ Wanneer men echter beweert dat er ruimte is voor wil of keuze zelfs in het geval van sancties, dan beweert men in feite dat men kan kiezen voor gehoorzaamheid en dat men zodoende de sancties die dreigen bij ongehoorzaamheid kan vermijden. Of men kan kiezen voor ongehoorzaamheid en riskeert daarmee de sancties waarmee in zo’n geval gedreigd wordt.

Hier moet onderscheid gemaakt worden tussen gehoorzaamheid en dwang door directe, fysieke aantasting. Als iemand die het bevel gekregen heeft om naar de gevangenis te gaan, dit bijvoorbeeld weigert en dientengevolge er letterlijk heen geslept wordt (d.w.z. als hij wordt gedwongen door directe, fysieke aantasting), dan kan niet beweerd worden dat hij gehoorzaamt, zo redeneerde Austin. Wanneer hij echter naar de gevangenis toe wandelt op grond van een bevel en op straffe van een sanctie, dan gehoorzaamt hij en stemt hij in feite in met de handeling, hoewel hij het misschien niet eens is met het bevel.³¹ *Gehoorzaamheid bestaat dus alleen wanneer men ingestemd heeft met of zich onderworpen heeft aan het bevel.*

Door fysieke dwang, waardoor alleen het lichaam geraakt wordt, wordt geen gehoorzaamheid verkregen. Alleen bepaalde

doelstellingen kunnen door directe, fysieke dwang op ongehoorzaame onderdanen bereikt worden – zoals hen letterlijk in beweging krijgen of hen verhinderen zich te verplaatsen, of het in beslag nemen van hun geld of hun bezit. Zelfs het bereiken van dergelijke, beperkte doelen zou tegenover een behoorlijk aantal ongehoorzaame onderdanen een groot aantal ordetroepen vereisen, die in staat zijn om elk van hen fysiek te dwingen. De meeste andere doelstellingen van bevelen en zeker actieve samenwerking, kunnen zelfs niet bewerkstelligd worden door permanente, directe, fysieke aantasting van personen – of het bevel nu is een sloot te graven, verkeerslichten te gehoorzamen, in een fabriek te werken, technische adviezen te geven of politieke tegenstanders te arresteren. De overweldigende hoeveelheid aan bevelen en doelstellingen van een machthebber kan alleen maar gerealiseerd worden door onderdanen te bewegen zelf om de een of andere reden deze te *willen* uitvoeren. Het bestraffen van iemand die ongehoorzaam is, brengt het doel niet dichterbij (de sloot blijft bijvoorbeeld niet gegraven, zelfs als degenen die weigerden te graven doodgeschoten worden).

De dreiging met fysieke dwang of sancties bewerkstelligt alleen gehoorzaamheid of instemming wanneer de dreiging verstand en gevoelens van de onderdanen raakt – met andere woorden, wanneer onderdanen bang zijn voor de sancties en niet bereid zijn die te ondergaan. *De keuze om te gehoorzamen of niet te gehoorzamen is altijd mogelijk. Het zijn niet de sancties zelf die gehoorzaamheid bewerkstelligen, maar de angst ervoor.* Natuurlijk is het bijna een axioma dat de meeste mensen in de meeste situaties zeker niet bereid zijn om de straffen voor ongehoorzaamheid te ondergaan. Zelfs wanneer zij de status quo hoogst onaangenaam vinden, zullen zij aarzelen. Gandhi bijvoorbeeld merkte op grond van zijn inspanningen om op grote schaal ongehoorzaamheid en vrijwillige aanvaarding van opgelegde sancties te bewerkstelligen op, dat de gevoelens erg intens moeten zijn om het aanvaarden van zo'n opoffering mogelijk te maken. Ongehoorzaamheid treedt soms echter op ondanks sancties.

Indien dan keuze en wil aanwezig zijn, zelfs waar sancties grotendeels leiden tot gehoorzaamheid – waar men het minst een wilshandeling zou verwachten – kan de gehoorzaamheid van onderdanen over het algemeen beschouwd worden als vrijwillig en voortkomend uit instemming. Dit is vooral het geval omdat

over het algemeen mensen om andere redenen dan de dreiging van sancties gehoorzamen. Het is duidelijk dat permanente gehoorzaamheid niet alleen door het dreigen met sancties verkregen kan worden. In redelijkheid kan met Austin geconcludeerd worden dat gehoorzame onderdanen de gehoorzaamheid *willen* die zij geven, dat zij gehoorzamen vanwege het een of andere motief, dat zij instemmen met gehoorzamen. *Hun gehoorzaamheid is daarom in wezen vrijwillig.* Dit is een van de belangrijke kenmerken van het regeren.

De conclusies van het bovenstaande kunnen als volgt bondig samengevat worden. De macht van een machthebber is afhankelijk van de beschikbaarheid van de verschillende bronnen. Deze beschikbaarheid wordt bepaald door de mate van gehoorzaamheid en samenwerking die de onderdanen hem geven. Die gehoorzaamheid en samenwerking zijn echter niet onvermijdelijk en ondanks beloningen, druk en zelfs sancties, blijft gehoorzaamheid in wezen vrijwillig. Daarom is *elke vorm van regeren gebaseerd op instemming.*

Deze opvatting wordt door zeer verschillende, politieke denkers en actoren onderschreven, zelfs door Adolf Hitler: ‘Want op lange termijn worden regeringen niet bijeengehouden door de druk van geweld, maar eerder door het geloof in de kwaliteit en de waarachtigheid, waarmee zij de belangen van de mensen vertegenwoordigen en bevorderen.’³²

Het feit dat iedere regering afhankelijk is van de instemming van het volk betekent natuurlijk niet dat de onderdanen van alle machthebbers de gevestigde orde boven ieder mogelijke andere prefereren. Zij kunnen ermee instemmen, omdat zij het volmondig goedkeuren – zij kunnen er echter ook mee instemmen, omdat zij niet bereid zijn de prijs te betalen voor het weigeren van instemming. Weigeren vereist zelfvertrouwen en de motivatie om zich te verzetten, kan aanzienlijke ongemakken en sociale verdeeldheid met zich meebrengen, om maar niet te spreken van lijden.

De mate van vrijheid of tirannie is bij iedere regering als gevolg daarvan, zoals zal blijken, in grote mate een weerspiegeling van de relatieve vastbeslotenheid van de onderdanen om vrij te willen zijn en hun bereidheid en vermogen om pogingen om hen te knechten te weerstaan.

Drie van de belangrijkste factoren bij het vaststellen van de mate waarin de macht van de machthebber gecontroleerd of onge-

controleerd zal zijn, zijn dan ook:

1. de relatieve wens van de bevolking om zijn macht te controleren;
2. de relatieve kracht van de onafhankelijke organisaties en instituties van de onderdanen;
3. het relatieve vermogen van de onderdanen om hun instemming en hulp te onthouden.

In de grond van de zaak is vrijheid daarom niet iets wat een machthebber 'geeft' aan zijn onderdanen. Evenmin bepalen de formele, institutionele structuren en procedures van de regering, zoals vastgelegd in de grondwet, op den duur zelf de mate van vrijheid of de grenzen van de macht. Een samenleving kan in feite vrijer zijn dan die formele regels zouden doen vermoeden. De uitgebreidheid en intensiteit van de macht van de machthebber zullen daarentegen bepaald worden door de kracht van de onderdanen en de conditie van de hele samenleving.³³ Die grenzen zelf kunnen op hun beurt uitgebreid of beperkt worden door de wisselwerking tussen de handelingen van de machthebber en die van de onderdanen.

De politieke conclusies die uit deze inzichten getrokken moeten worden ten aanzien van de macht van alle machthebbers zijn eenvoudig, maar zij zijn van fundamentele betekenis bij het uitoefenen van controle over dictators en bij het vinden van een substituut voor oorlog. Errol E. Harris formuleerde ze bondig. Hij redeneert dat politieke macht 'nooit uitgeoefend kan worden zonder de berusting van het volk – zonder de directe samenwerking van grote aantallen mensen en de indirecte samenwerking van de gehele gemeenschap.' Daarom heeft tirannie 'alleen daar kunnen bloeien, waar de mensen door onwetendheid of ongeorganiseerdheid of door feitelijke, oogluikende toelating en medeplichtigheid, de tiran bijstaan en hem aan de macht houden door zichzelf te laten gebruiken als instrumenten van zijn dwang.'³⁴

b. Instemming kan ingetrokken worden

Wij hebben gezien dat gehoorzaamheid van de onderdaan het gevolg is van de wederzijdse beïnvloeding van verscheidene oorzaken die door zijn wil werkzaam zijn. Deze oorzaken van gehoorzaamheid zijn echter niet constant. De redenen voor gehoorzaamheid variëren en kunnen versterkt of verzwakt wor-

den. Zo zal de mate van gezag van een machthebber bijvoorbeeld variëren. Andere redenen voor gehoorzaamheid kunnen toenemen of afnemen. Omstandigheden en vooruitzichten, het kennisniveau van de onderdanen, hun opvattingen en gevoelens – alle kunnen veranderen. Zij kunnen de bereidheid van onderdanen om zich te onderwerpen of zich te verzetten veranderen. Zelfs de angst voor sancties is niet constant. Een dergelijke angst kan toenemen vanwege de toegenomen hardheid of persoonlijke onveiligheid. Of kan afnemen vanwege de verminderde hardheid of de toegenomen bereidheid om sancties te aanyaarden wegens doelstellingen met een hogere prioriteit. De bereidheid van onderdanen om zich aan een bepaald beleid of aan een heel regime te onderwerpen kan ook veranderen door nieuwe overtuigingen (of nieuwe inzichten in de oude) en door veranderingen in de waarneming van het gevestigde systeem. Als gevolg van al deze mogelijke variaties is de noodzakelijke instemming van de onderdanen onbestendig. Deze wordt altijd gekenmerkt door geringe variaties en kan bij tijden gekenmerkt worden door grote veranderingen.

Gehoorzaamheid varieert dan ook. Zo kan het afnemen van het gezag van de machthebber de bereidheid van de onderdanen om te gehoorzamen ondermijnen en ook hun vrijwillige samenwerking afzwakken. Wanneer een of meer redenen voor gehoorzaamheid aan kracht inboeten, kan de machthebber proberen dat verlies tegen te gaan door pogingen om andere redenen voor gehoorzaamheid te versterken, zoals het verharden en frequenter opleggen van sancties of het vergroten van de beloningen voor loyaal dienstbetoon. Als dergelijke pogingen geen succes hebben kan de voortgezette afname van redenen voor gehoorzaamheid leiden tot de desintegratie van het betrokken regime.

De verandering in de wil van de onderdanen kan leiden tot het terugtrekken van hun diensten aan, samenwerking met, onderwerping en gehoorzaamheid aan de machthebber. Er is overvloedig historisch bewijsmateriaal dat veranderingen in de meningen van de onderdanen en agenten hebben geleid tot een vermindering van gehoorzaamheid en samenwerking met de gevestigde machthebber en als gevolg daarvan tot de verzwakking van het regime.

De opvattingen en overtuigingen van de agenten van de machthebber zijn in het bijzonder van belang hierbij. Vernietig de

mening van de ondersteunende middenklasse dat het in hun belang is om de machthebber te steunen, benadrukte Godwin 'en de constructie die hierop gebouwd is, valt in duigen'. Op vergelijkbare wijze, zo beweerde hij, kan elk leger, binnenslands of buitenlands, dat ingezet wordt om een volk onderdrukt te houden, beïnvloed worden door de meningen en gevoelens van het grote publiek. Het leger kan dan bedanken voor het verlenen van hulp aan de machthebber bij het onderdrukken van het volk op dezelfde wijze, waarop de bevolking als geheel haar hulp kan onthouden.³⁵

Gandhi, die in ruime mate experimenteerde met de politieke mogelijkheden van ongehoorzaamheid, benadrukte het belang van een verandering van de wil als eerste vereiste voor een verandering in het patroon van gehoorzaamheid en samenwerking. Er was, zo beweerde hij, behoefte aan:

1. een psychologische verandering, weg van passieve onderwerping naar zelfrespect en moed;
2. erkenning door de onderdaan dat zijn hulp het regime mogelijk maakt; en
3. het geleidelijk toewerken naar het besluit om samenwerking en gehoorzaamheid te beëindigen.

Gandhi meende dat deze veranderingen bewust beïnvloed konden worden en daarom stelde hij zich weloverwogen ten doel deze tot stand te brengen.

Veranderingen in de opvattingen van arbeiders in fabrieken of van burgers in de politiek bijvoorbeeld, die het intrekken van gehoorzaamheid en samenwerking tot gevolg kunnen hebben, kunnen extreme moeilijkheden voor het systeem scheppen. Het kan ontwricht of verlamd raken. Bij tijden kan dit zelfs gebeuren wanneer de agenten van de machthebber zelf hun loyale gehoorzaamheid voortzetten. Alleen al de problemen om het normale functioneren van elke politieke eenheid te handhaven, wanneer de onderdanen uit zijn op verzet en obstructie, zijn voldoende om iedere machthebber aan het denken te zetten. Zonder de gehoorzaamheid, samenwerking, hulp en onderwerping van de onderdanen en agenten, zouden machtshongerige mensen, die machthebbers beweren te zijn, 'heersers' zonder onderdanen en dus alleen 'voorwerp van spot' zijn.³⁶

Indien de macht van een machthebber gecontroleerd moet worden door het intrekken van hulp en gehoorzaamheid, moeten non-coöperatie en ongehoorzaamheid wijd verspreid zijn en

volgehouden worden ondanks onderdrukking, die bedoeld is om het opnieuw verkrijgen van de onderdanigheid af te dwingen. Wanneer echter eenmaal een belangrijke vermindering van of zelfs een beëindiging van de angst van de onderdanen heeft plaatsgevonden en er eenmaal sprake is van een bereidheid om sancties te ondergaan als prijs voor verandering, dan worden ongehoorzaamheid en non-coöperatie op grote schaal mogelijk. Zo'n actie wordt dan politiek van belang en de wil van de machthebber wordt gedwarsboomd in een mate die overeenkomt met het aantal ongehoorzaam onderdanen en met de mate waarin hij van hen afhankelijk is. Het antwoord op het probleem van de ongecontroleerde macht kan dus liggen in het leren, hoe men ondanks repressie een dergelijke terugtrekking kan uitvoeren en volhouden.

Naar een theorie van geweldloze controle over politieke macht

Veel mensen zijn dadelijk bereid om toe te geven dat non-coöperatie en ongehoorzaamheid kleinere en tijdelijke problemen voor machthebbers kunnen scheppen, maar ontkennen dat zo'n actie méér kan doen. Als dat de grenzen waren van het effect van non-coöperatie en ongehoorzaamheid, dan zou ergens anders vertrouwd op moeten worden om de macht van regeringen te controleren. Inderdaad hebben een aantal politieke theoretici gewezen op de zeer verschillende middelen voor controle over de macht van machthebbers en hun theorieën zijn op ruime schaal aanvaard.

a. Traditionele controlesmiddelen

Over het algemeen gesproken kunnen de traditionele controles middelen in drie categorieën verdeeld worden: vrijwillige zelfbeheersing door de machthebbers zelf, institutionele regels ontworpen om de machtsuitoefening te beperken en het toepassen van superieure macht van dezelfde soort als bij gewelddadige revolutie of oorlog.

1. Zelfbeheersing Zelfbeheersing is lange tijd een van de belangrijke, beperkende invloedmechanismen op machthebbers geweest; de machthebber aanvaardt vrijwillig enkele grenzen voor de omvang van zijn macht en voor de middelen die hij mag

gebruiken om die macht uit te oefenen. Buiten die beperkingen zou hij niet graag treden vanwege de overtuiging dat dit de ethische en andere normen geweld aan zou doen, die zowel door de machthebber als door de samenleving aanvaard zijn. Deze zelfbeheersing is zowel alleen als in combinatie met andere controlesmiddelen werkzaam geweest, vooral met bepaalde, institutionele regels.

2. Institutionele regels Dit betrof het opzetten van procedures om de machthebber te selecteren, om het overheidsbeleid te bepalen en overheidshandelingen te reguleren. De institutionele en grondwettige overeenkomsten in liberale democratieën zijn de voornaamste bijdragen geweest aan deze vorm van controle. Dergelijke systemen zijn gebaseerd op de veronderstelling dat de gekozen regering uiteindelijk bereid is vast te houden aan dergelijke beperkingen van haar macht en dat machtige, binnelandse krachten het normale functioneren van het systeem niet serieus bemoeilijken of ontwrichten.

3. Het toepassen van superieure middelen van geweld Wanneer alle andere middelen om invloed op en controle over een politieke machthebber te doen gelden gefaald hebben, is de traditionele oplossing het dreigen met of gebruik van superieur geweld tegen diens strijdkrachten. Geweld voor dit doel heeft verscheidene vormen aangenomen: oproer, moord, gewelddadige revolutie, guerrilla-oorlogvoering, *coup d'état*, burgeroorlog en internationale oorlog.

De behoefte aan verdergaande controlesmiddelen dan deze drie is vaak toegegeven. Jouvenel heeft bijvoorbeeld gesproken over de moeilijkheden om 'de een of andere praktische methode' te vinden om macht te controleren³⁷, en Jacques Maritain heeft 'het probleem van de middelen, waarmee het volk op de staat kan toezien of deze kan controleren' gesteld.³⁸

Dit is geen gemakkelijke taak, want een alternatieve techniek voor controle over politieke macht moet de mogelijkheid bevatten om met zowel extreme als met minder ernstige situaties af te rekenen. De rest van dit hoofdstuk geeft daarom in het kort een overzicht van een klein deel van de bewijsvoering op grond van bestaande theorieën en van de praktijk. Het toont aan dat het intrekken van samenwerking, gehoorzaamheid en onderdanigheid de positie en macht van de machthebber kunnen bedreigen.

b. Theoretici over het intrekken van steun

Verschillende politieke theoretici hebben eveneens beweerd dat het intrekken van gehoorzaamheid, samenwerking en onderworpenheid door onderdanen voor de machthebber, indien het wordt volgehouden, een crisis zal veroorzaken, die zelfs het bestaan van het regime bedreigt. Hiertoe behoren Boétie, Machiavelli en Austin. De overeenkomsten tussen hun gezichtspunten en hetgeen wij hier op dit punt in onze analyse concluderen zijn opvallend.

Boétie – de minst bekende van deze theoretici – beweerde dat het weigeren van hulp dat tirannen de bronnen van hun macht afsnijdt en dat voortgezette weigering de val van tirannen veroorzaakt, zonder dat geweld tegen hen gebruikt behoeft te worden. ‘... Als men hun niets geeft, als men hun niet gehoorzaamt, zonder vechten, zonder slag of stoot, dan blijven zij weerloos en ongelukkig en doen verder niets, zoals de wortels die geen bodem of voedsel heeft, verwelkt de tak en gaat dood.’ Boétie beweerde dat mensen zichzelf van een tiran zouden kunnen verlossen door hun slaafsheid af te werpen: ‘... ondersteun hem niet en u zult hem zien als een grote kolos, waarvan de sokkel gestolen is en die door zijn eigen gewicht op de grond zakt en verplettert.’³⁹ De inzichten van Boétie – vermoedelijk geschreven op 18-jarige leeftijd – hadden grote invloed op Thoreau en Tolstoj.⁴⁰ Via Tolstoj, wiens inzichten ook Gandhi beïnvloed hebben, die er een bevestiging in zag van de machtstheorie die hij al voor ogen had en van het politieke potentieel dat hij al was begonnen te verkennen.⁴¹

Een paar jaar voor Boétie had ook Machiavelli gewezen op de gevaren die ongehoorzaamheid (door zowel zijn agenten als zijn gewone onderdanen) voor een vorst inhielden, vooral in overgangstijden van een burgerlijke naar een absolute vorm van regeren. De vorst is dan afhankelijk van onzekere goodwill van zijn agenten (magistraten), die hun steun aan hem kunnen weigeren of van zijn onderdanen, die weleens niet ‘van zin zouden kunnen zijn hem te gehoorzamen in deze woelige tijden.’ Machiavelli beweerde dat de vorst ‘... die het publiek als geheel tot tegenstander heeft, zijn positie nooit veilig kan stellen en hoe groter zijn wredeheid des te zwakker wordt zijn regime.’⁴²

Het is bijna axiomatisch dat de machthebber tegenover een dergelijke non-coöperatie en ongehoorzaamheid van niet min-

der dan de gehele bevolking geplaatst, zware sancties zal opleggen via die agenten, die hem trouw blijven. Onderdrukking van onderdanen kan in dergelijke situaties een opnieuw aannemen van onderworpenheid afdwingen. Onderdrukking zal echter niet noodzakelijk het gevaar keren voor zijn positie en macht. Zoals wij geconstateerd hebben, kunnen ongehoorzaame onderdanen nog steeds weigeren zich te onderwerpen en zij kunnen bereid zijn de onderdrukking te ondergaan en hun verzet voort te zetten, ten einde het doel met de hogere prioriteit te bereiken. De onderdanen kunnen dan winnen, want, zo beweerde De Tocqueville ‘een regering die geen andere middelen behoort te hebben om gehoorzaamheid te eisen dan openlijke oorlog, moet heel dicht bij haar ondergang zijn . . .’⁴³

Austin was op vergelijkbare wijze hiervan overtuigd:

‘Want als het gros van de gemeenschap vastbesloten zou zijn om haar (de regering) te vernietigen en het kwaad te trotseren en te dulden, dat zij moeten doorstaan om tot hun doel te komen, dan zou de macht van de regering zelf met de macht van de met haar verbonden minderheid nauwelijks voldoende zijn om haar in stand te houden of zelfs maar haar ondermijning te vertragen. En al zou zij geholpen worden door buitenlandse regeringen en daardoor meer dan opgewassen zijn tegen de ontevreden en opstandige bevolking, dan zou zij hen nauwelijks tot onderwerping kunnen terugbrengen of permanente gehoorzaamheid kunnen afdwingen, voor het geval zij haar grondig haatten en bereid zouden zijn haar tot in de dood te weerstaan.’⁴⁴

‘Het is gemakkelijker te veroveren dan te heersen,’ merkte Rousseau op.⁴⁵

c. **Aanwijzingen voor de politieke uitwerking van non-coöperatie**

Er is een aanzienlijke hoeveelheid historisch materiaal vorhanden om te bewijzen dat deze theoretische inzichten valide zijn en dat non-coöperatie, tenminste onder bepaalde omstandigheden, doeltreffend kan zijn voor het controleren van regeringen en andere instellingen die politieke macht uitoefenen.

Laten wij enkele voorbeelden verkennen die in diverse situaties de afhankelijkheid aantonen van de formele machthebber van zijn ambtelijk apparaat en daarnaast van de massa van de bevolking.

1. Bureaucratische tegenwerking De volgende drie voorbeelden laten de afhankelijkheid van machthebbers zien van de bureaucratie. Het eerste voorbeeld betreft het onthouden van samenwerking in een politieke situatie met een grote mate van steun voor de machthebber (het Amerikaanse presidentschap). Het tweede is een tussengeval, met burgerambtenaren die handelen in een atmosfeer van gereserveerdheid en vijandigheid (Rusland in 1921-1922). In het derde voorbeeld is sprake van een hoge mate van openlijk verzet (de Duitse bureaucratie tegen de Kapp-putsch).

De Verenigde Staten. Richard Neustadt heeft op grond van documenten de werkelijke beperkingen van de macht van de Amerikaanse president aangetoond, in het bijzonder die welke hem door zijn persoonlijke staf, de bureaucratie en het kabinet worden opgelegd. Nadat hij verschillende belangrijke voorvalen in de regeringen van de presidenten Truman en Eisenhower geanalyseerd heeft, concludeert Neustadt: '*Dezelfde voorwaarden die zijn formeel leiderschap bevorderen, sluiten een waarborg voor een feitelijk leiderschap uit.*' De president heeft een 'machtsprobleem': 'Dit is het klassieke probleem van de leider van elk politiek systeem: hoe kan men zowel in feite als in naam aan de top staan.'⁴⁶

Voor allerlei beperkingen en tegendruk ziet hij zich geplaatst. Deze zijn zelfs afkomstig van zijn uitvoerende ambtenaren, Witte-Huisstaf en kabinetsleden daarbij inbegrepen. De beperkende drukuitoefening op de werkelijke macht van de president breidt zich natuurlijk uit tot ver buiten de uitvoerende organen en omvat de opvattingen en handelingen van individuele burgers, een veelheid van publieken en een uitgebreid netwerk van instituties, politieke organisaties, ambtenaren, persoonlijkheden en zelfs buitenlandse regeringen. Duidelijke bevelen worden zelfs niet altijd uitgevoerd en bevelen geven is een vorm van overreding die niet geschikt is voor alledaags gebruik.

In de zomer van 1952, vóór het hoogtepunt in de campagne, overpeinsde president Truman de problemen die een generaal die president wordt zou krijgen, voor het geval Eisenhower de verkiezingen zou winnen: 'Hij zal hier zitten' (terwijl hij om dit te

benadrukken op zijn bureau tikt), ‘en hij zal zeggen, “Doe dit! Doe dat!” En er zal niets gebeuren. Arme Ike – het zal helemaal niet op het leger lijken. Hij zal het heel frustrerend vinden.’

Zelfs nog in 1958 heeft president Eisenhower het als ‘schokkende verrassing’ ervaren ‘dat opdrachten niet automatisch uitgevoerd werden’ en dat de hulp van anderen bewust moest worden gewonnen ten einde ‘effectieve macht’ uit te oefenen.⁴⁷

De Sovjet-Unie. In maart 1922, tijdens het elfde congres van de Russische communistische partij, zette Lenin in heel duidelijke termen uiteen dat ‘de politieke les’ van 1921 was geweest, dat controle over de machtscentra niet noodzakelijk de controle

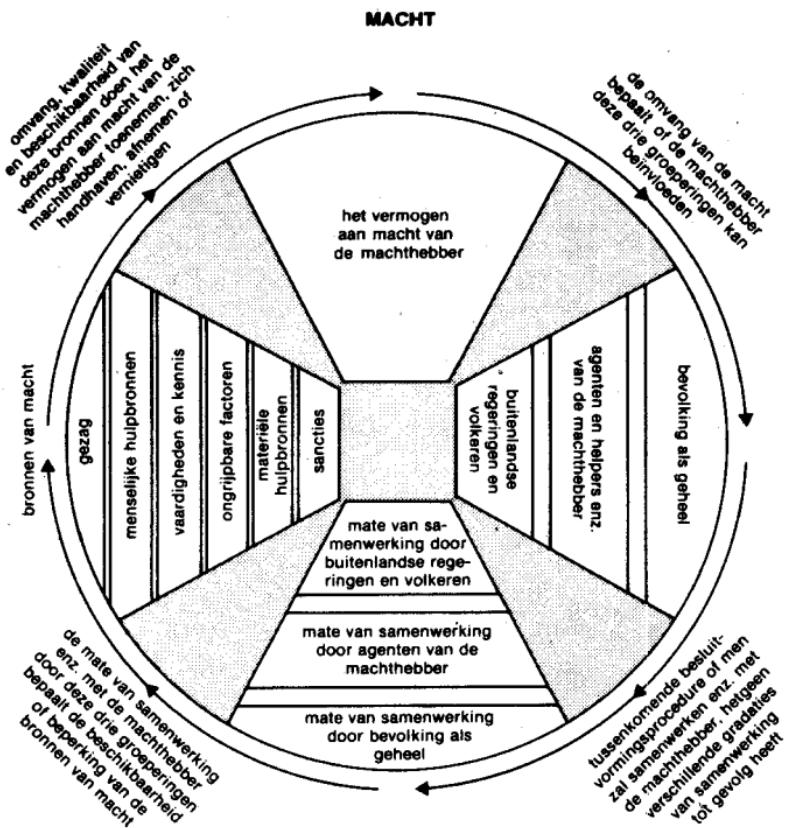

Fig. 1. Dit is een voortdurend proces dat het vermogen aan macht van de machthebber doet toe- of afnemen. Dit proces eindigt alleen wanneer die macht gedesintegreerd is.

over de bureaucratie betekent. In Moskou waren 4 700 aansprakelijke communisten aanwezig, evenals de 'reusachtige, bureaucratische machine, dat reusachtige blok' van de Russische regering. Maar, zei Lenin, 'wij moeten ons afvragen: wie leidt wie?' Gaven de communisten leiding? Nee, zei Lenin. 'Om de waarheid te zeggen, zij leiden niet zelf, zij worden geleid.' 'Zij strooien links en rechts opdrachten uit, maar het resultaat is heel anders dan wat zij willen.'⁴⁸

Duitsland. De monarchistisch-militaire Kapp-putsch van 1920 tegen de nieuwe Republiek van Weimar werd verijdeld. Volgens de vooraanstaande, Duitse historicus Erich Eyck werd de overwinning van de republiek op deze *coup d'état*-poging voornamelijk behaald door 'de algemene staking van de arbeiders en de weigering van de hogere burgerambtenaren om met hun nieuwe bazen samen te werken'.⁴⁹

Bijzondere aandacht wordt hier besteed aan de weigering van hulp door deze burgerambtenaren en bepaalde andere sleutel-groepen. Een verdere beschrijving volgt in hoofdstuk 2.

Bij het begin van de putsch had de wettige regering van Ebert bekendgemaakt dat Duitse staatsburgers verplicht bleven om loyaal te zijn en alleen haar te gehoorzamen. Het verzet van de burgerambtenaren, dat daarvan het resultaat was, nam verschillende vormen aan. De ambtenaren van de *Reichsbank* weigerden Kapps verzoek om 10 miljoen DM, omdat een officiële handtekening ontbrak. De opstandelingen van Kapp vroegen het publiek om geduld met de regering van onervaren mensen te hebben, toen zij niet in staat bleken de samenwerking te krijgen van gekwalificeerde mensen om het beloofde kabinet van deskundigen te vormen. Sommige posten in dat kabinet werden nooit vervuld. Veel ambtenaren die al in overheidsinstellingen werkten, weigerden het regime van Kapp ten dienste te staan.

Van de burgerambtenaren in de lagere rangen waren er ook maar weinig erg behulpzaam tegenover hen die de top van de machtsstructuur overgenomen hadden. Het gevolg was dat hopeloos onbekwame mensen benoemd werden op lagere, maar niettemin belangrijke posten zoals het directeurschap van het persbureau. Dit verzwakte het regime van Kapp. Zelfs de non-coöperatie van klerken en typisten was merkbaar. Tegen het einde keerde zelfs de veiligheidspolitie zich tegen Kapp en vroeg om diens aftreden.⁵⁰

Het effect van zo'n non-coöperatie was in combinatie met een sterke algemene staking aanzienlijk. Een specialist in de geschiedenis van de *coup d'état* en geschiedschrijver van de Kapp-putsch, luitenant-kolonel D. J. Goodspeed schrijft: 'Geen enkele regering kan lang functioneren zonder een bepaald noodzakelijk minimum aan ondersteuning en samenwerking van het volk.'⁵¹

2. Algemene non-coöperatie Op de behoefte aan samenwerking met het volk en het gevaar voor het regime wanneer hiervan geen sprake is, wordt gewezen aan de hand van twee gevallen: de Indiërs onder de Britten in 1930 en de Sovjet-volkeren onder de Duitsers in 1941-1945. In beide gevallen zullen wij de opvattingen van de bezettingsambtenaren citeren.

Voor-Indië. De ervaring van Jawaharlal Nehroe met non-coöperatie in de Indische onafhankelijkheidsstrijd bracht hem tot de conclusie: 'Niets irriteert meer en is uiteindelijk schadelijker voor een regering dan wanneer zij te maken heeft met mensen die niet voor haar wil zullen buigen, wat daarvan ook de consequenties zijn.'⁵²

Gandhi schreef: 'Indien wij sterk zijn, worden de Britten machteloos.'⁵³

De Britse regering schijnt het met Nehroe en Gandhi eens geweest te zijn. Britse ambtenaren beschouwden non-coöperatie op grote schaal en burgerlijke ongehoorzaamheid als een bedreiging en erkenden het grote potentieel van geweldloze strijd om de politieke macht te controleren. Toen hij beide Huizen van de Indische Wetgevende Vergadering toesprak op 9 juli 1930, ten tijde van de beweging voor non-coöperatie en burgerlijke ongehoorzaamheid voor onafhankelijkheid in 1930-1931 (de *Swaraj satyagraha*), verwierp de Britse onderkoning, lord Irwin (die later lord Halifax zou worden), het standpunt dat hier sprake was van 'een volslagen legitieme vorm van politieke agitatie.'

'Naar mijn oordeel en dat van mijn regering gaat het om een opzettelijke poging om het gevestigde gezag door middel van massale actie te dwingen. Om deze reden en ook vanwege de natuurlijke en onvermijdelijke ontwikkelingen ervan, moet deze beschouwd worden als ongrondwettig en gevaarlijk subversief. Massale actie is, zelfs wanneer het door de initiatiefnemers bedoeld is als geweldloos, niets anders dan de toepassing van geweld in

een andere vorm. Wanneer het erkende doel is het regeren onmogelijk te maken, dan moet een regering ofwel zich verzetten ofwel aftreden. De huidige beweging is precies gelijk aan een algemene staking in een geïndustrialiseerd land, die als doel heeft de regering door massale druk in plaats van overleg te dwingen en waartegen een Britse regering het onlangs noodzakelijk vond om alle hulpbronnen te mobiliseren.'

Maar in Voor-Indië waren de deelnemers aan non-coöperatie verder gegaan. Het werkcomité van de Congrespartij had 'arglistig' geprobeerd om de trouw van de politie en de strijdkrachten aan de regering te ondermijnen. Het gevolg hiervan was, aldus de onderkoning, dat de regering 'geen keus' had dan het comité onwettig verklaren. Voor-Indië moest beschermd worden tegen 'beginselen die zo fundamenteel destructief waren . . .'⁵⁴

De Sovjet-Unie. De omstandigheden en gebeurtenissen tijdens de Duitse bezetting van belangrijke delen van de Sovjet-Unie tijdens de Tweede Wereldoorlog verschilden sterk van die welke in Voor-Indië tijdens de Britse bezetting overheersten. De Duitse ervaringen hebben echter ook bepaalde ambtenaren van nazi-instellingen en legerofficieren tot het inzicht gebracht dat de samenwerking en de gehoorzaamheid van de bevolking van deze gebieden nodig waren om de macht in stand te houden. Overeenkomstig hun raciale ideologie en beleid (in het bijzonder dat waarbij de bestaande bevolking door Duitsers vervangen werd), zochten de nazi's lange tijd niet eens samenwerking met de Oosterse *Untermenschen*. Dit geval vertegenwoordigt daarom eerder een afwezigheid van samenwerking met de bevolking van de bezette gebieden dan een bewuste weigering van samenwerking toen deze gezocht werd. De situatie is niet altijd duidelijk, want vele factoren beïnvloedden het verloop van de bezetting. De rol van de afwezigheid van samenwerking in de bezette gebieden zelf kan soms moeilijk afzonderlijk bekijken worden vanwege de oorlogs- en partizanenactiviteiten in deze gebieden. Niettemin kwamen enkele Duitse ambtenaren en officieren, ondanks de ideologie, het nazi-beleid en de oorlog, tot de conclusie dat samenwerking met de onderdanen nodig was.

In zijn studie over de bezetting weet Alexander Dallin veel voorbeelden van nazi-ambtenaren en legerofficieren aan te halen die zich de behoefte van zo'n samenwerking gingen rea-

liseren. Kube, de *Reichskommissar* in Wit-Rusland bijvoorbeeld kwam langzaamaan en met tegenzin tot de conclusie dat ten minste de passieve steun van de bevolking nodig was. In 1942 werd hij, aldus Dallin, ervan overtuigd 'dat Duitse troepen geen doeltreffende controle konden uitoefenen zonder daarbij de bevolking te betrekken'. Dallin citeert ook een verklaring van Duitse militaire commandanten in de Sovjet-Unie in december 1942: 'De ernst van de situatie maakt duidelijk de positieve samenwerking met de bevolking noodzakelijk.' Harteneck schreef in mei 1943: 'Wij kunnen het grote Russische grondgebied dat wij veroverd hebben, alleen beheersen met hulp van de Russen en de Oekraïeners die er leven, nooit tegen hun wil.' Terugkijkend op de geschiedenis van de Duitse bezetting in de Sovjet-Unie, schrijft Dallin:

'Terwijl de zweep het bijna algemene kenmerk bleef van de Duitse overheersing, kwam langzaamaan een wezenlijke bewustwording tot ontwikkeling dat actieve samenwerking met het volk nodig was voor maximale veiligheid en optimale prestatie. Een pragmatische noodzaak, die vooral besefte werd in de omstandigheden ter plekke, gebood een afzien van de praktijk, zo niet van de theorie van het kolonialisme in nazi-stijl.'⁵⁵

Dit afzien heeft des te meer betekenis omdat het haaks stond op de ideologische positie van de nazi's, die de OostEuropeanen *Untermenschen* noemden en op de vroegere plannen om de oorspronkelijke bevolking van belangrijke gebieden uit te roeien om zo voor lege kolonisatiegebieden, voor *Lebensraum* voor het Duitse volk te zorgen.

d. Naar een techniek van controle over politieke macht

In mei 1943 vertelde Hitler aan Alfred Rosenberg dat in het bezette Oosten het Duitse beleid zó streng moest zijn dat het politieke bewustzijn van de bevolking verdoofd werd. In juli verklaarde hij echter ook:

'... het regeren over de mensen in de veroverde gebieden is, meen ik, natuurlijk een psychologisch probleem. Men kan niet met geweld alleen regeren. Weliswaar is geweld

doorslaggevend, maar even belangrijk is om dat bepaalde psychologische iets te hebben dat de dierentemmer nodig heeft om de meester te zijn over zijn beest. Zij moeten ervan overtuigd zijn dat wij de overwinnaars zijn.⁵⁶

Wat volgt uit Hitlers erkenning dat 'geweld' alleen niet doeltreffend is om over mensen in veroverde gebieden te regeren als de mensen weigeren de militair geslaagde bezetters als hun politieke meesters te aanvaarden? Hitlers nadruk op de psychologische aard van de bezettingsheerschappij valt veelbetekend samen met de inzichten van de politieke denkers die hierboven al aangehaald zijn, nl. dat het om te kunnen heersen nodig is de geest van de onderdanen te bereiken. Deze theoretische inzichten in de macht hebben inderdaad praktische implicaties. Non-coöperatie en verzet door onderdanen kunnen op zijn minst onder bepaalde omstandigheden ernstige problemen voor machthebbers scheppen, hun bedoelingen en beleidsmaatregelen dwarsbomen en hun heerschappij zelfs vernietigen.

Als dit juist is, *waarom* hebben mensen dan niet al lang de onderdrukking, de tirannie en de uitbuiting afgeschaft? Er lijken verschillende redenen voor te zijn. Ten eerste voelen dergelijke slachtoffers van de macht van de machthebber zich gewoonlijk hulpeloos tegenover zijn vermogen tot onderdrukking, bestrafing en controle. Deze gevoelens van hulpeloosheid komen uit verschillende gronden voort.

Onderdanen realiseren zich gewoonlijk niet dat zij de bron van de macht van de machthebber zijn en dat zij door gezamenlijke actie die macht kunnen ontbinden. Het feit dat zij er niet in slagen om te beseffen welke rol zij spelen, kan zijn wortels hebben in onschuldige onwetendheid of in bewuste misleiding door de machthebber. Als onderdanen op een gegeven ogenblik naar hun machthebber kijken, zien zij hem waarschijnlijk als een harde, solide kracht die elk moment hen in hun hulpeloosheid kan overvallen. Dit kortzichtige gezichtspunt brengt hen tot de monolithische theorie van macht. Als zij de macht van de machthebber echter zowel terug als vooruit in de tijd zouden bekijken en de oorsprong en groei ervan, de wisselingen en kwetsbaarheid zouden opmerken, dan zouden zij echter hun rol in het ontstaan, de voortzetting en de ontwikkeling van die macht beginnen in te zien. Dit besef zou onthullen dat zij het vermogen bezitten om die macht te vernietigen.

Het is dikwijls ook in het belang van de machthebber om het volk te blijven misleiden over het kwetsbare karakter van de politieke macht en over hun vermogen om deze te beëindigen. Daarom zullen machthebbers soms trachten hun deze kennis te onthouden. Onrechtvaardige of onderdrukkende machthebbers hebben alle redenen om hun onderdanen de kennis over deze theorie te onthouden en er zijn aanwijzingen dat zij dit opzettelijk doen. (Het is veel minder vanzelfsprekend dat regeringen die orecht nadenken over de wil van hun onderdanen goede redenen hebben voor zo'n beperking.)

Lang voor hij ríjkskanselier werd, schreef Hitler dat 'men zich niet moest verbeelden dat men zo maar de ontwerpen voor de grondwet van een nieuwe staat uit een tas kon pakken,' gebaseerd op het leiderschapsbeginsel en deze op dictatoriale wijze aan de staat per bevel kon opleggen 'op grond van het van bovenaf gegeven machtsdecreet. Men kan iets dergelijks proberen, maar het resultaat zal zeker niet in staat zijn voort te leven en zal in de meeste gevallen een doodgeboren kind zijn.'⁵⁷ Wat zou er gebeuren als mensen zich dit op grote schaal realiseerden, wisten dat zij het opleggen van ongewenste beleidsvoornemens en regimes konden verhinderen en op bekwame wijze hun hulp konden weigeren in een openlijke strijd? Er is wel gesuggereerd dat dergelijke kennis tot de afschaffing van tirannie en onderdrukking zou kunnen leiden. Gandhi dacht bijvoorbeeld zeker aan verdergaande implicaties, hoewel hij in het bijzonder verwees naar economische vraagstukken, toen hij schreef:

'De rijken kunnen de rijkdommen niet opeenstapelen zonder de samenwerking van de armen in de samenleving. Als deze kennis tot de armen zou doordringen en zich zou verspreiden, zouden zij sterk worden en leren hoe zichzelf te bevrijden door middel van geweldloosheid van de vernietigende ongelijkheden, die hen tot op de rand van de hongerdood hebben gebracht.'⁵⁸

Harris merkte op dat mensen zich niet realiseren dat '... politieke macht hun eigen macht is ... Daaruit volgt dat zij tegelijkertijd zowel medeplichtigen als slachtoffers worden ... Indien voldoende mensen dit begrepen en werkelijk wisten in welke situatie zij verkeerden en hoe zij het aan moesten pakken, dan

konden zij verzekeren dat de overheid nooit tiranniek zou zijn.'⁵⁹

De politieke hoofdimplicaties van onze analyse wijzen in de richting van controle van de politieke macht door, in Greens woorden 'terugtrekking van macht door het onafhankelijke volk van haar wetgevende en uitvoerende afgevaardigden'.⁶⁰ Het is controle van de politieke macht door intrekking van instemming. Het is controle, niet door het toedienen van meer geweld van bovenaf of van buitenaf, niet door overreding, noch door hoop op verandering bij de machthebber zelf, maar eerder door het afwijzen van de onderdanen om de machthebber te voorzien van de bronnen van zijn macht, door zijn macht bij de wortels af te kappen. Dit is verzet door non-coöperatie en ongehoorzaamheid. Indien het praktisch toepasbaar is en ondanks onderdrukking kan slagen, dan lijkt dit het meest doeltreffende en zekere middel te zijn om de macht te controleren.

Als deze machtstheorie in de praktijk gebracht moet worden, is de vraag *hoe?* Gebrek aan kennis over de wijze van handelen is ook een reden geweest waarom mensen niet allang een eind gemaakt hebben aan tirannie en onderdrukking.

Ten eerste moet het verwerpen door burgers van een tirannieke regering actief tot uitdrukking worden gebracht in het weigeren van samenwerking. Deze weigering kan vele vormen aannemen, waarvan er maar weinig gemakkelijk zullen zijn. Iedere vorm van weigering zal inspanning vergen, mogelijk gevaar opleveren en moed en intelligentie vereisen. Er zullen groeps- en massale acties moeten plaatsvinden. Zoals Gaetano Mosca aangeduid heeft, de heersende minderheid is verenigd en kan gezamenlijk handelen, terwijl de meerderheid waarover geregeerd wordt 'ongeorganiseerd' is⁶¹ – of, zo kunnen wij hieraan toevoegen, het dikwijls aan een onafhankelijke organisatie ontbreekt. Het resultaat is dat de onderdanen doorgaans niet in staat zijn tot gezamenlijke oppositie en dat met hen een voor een kan worden afgerekend. Doeltreffende actie die gebaseerd is op deze machts-theorie vereist *gezamenlijk* verzet en gezamenlijke uitdaging.

2. De structurele grondslag voor het controleren van machthebbers

Een van de meest dringende, algemene problemen van de huidige politiek is, hoe het handelen van hedendaagse regeringen gecontroleerd kan worden.¹ Hun ongecontroleerde macht bedreigt ons op verschillende manieren – het meest opvallend in de vorm van moderne tirannie en oorlog. Het is gebleken dat de traditionele middelen om machthebbers te controleren – constitutionele beperkingen, verkiezingen, zelfbeheersing door de machthebbers en gewelddadige revolutie – zeer beperkt en nadelig zijn, ongeacht hun verder mogelijke bijdragen. In extreme omstandigheden, waarbij de controle het meest nodig is, kunnen wij niet langer op die traditionele middelen als enige keuzemogelijkheden vertrouwen. Als wij geen hulpeloze, politieke automaten willen worden of niet vernietigd willen worden, dan moeten wij doeltreffende middelen voor het controleren van de macht van machthebbers vinden en toepassen.

De analyse in hoofdstuk 1 heeft aangetoond dat de macht van machthebbers afhankelijk is van de aanwezigheid van verschillende bronnen van macht. Die aanwezigheid wordt op haar beurt, direct en indirect, bepaald door de mate van samenwerking, onderdanigheid, gehoorzaamheid en steun, die de machthebber weet te verkrijgen van de gehele bevolking en van zijn betaalde ‘helpers’ en agenten. Bijgevolg zijn deze groeperingen in staat de beschikbaarheid over die bronnen van macht te beperken of geheel onmogelijk te maken door de noodzakelijke samenwerking en gehoorzaamheid te verminderen of te beëindigen. Daardoor kan de macht van de machthebbers beperkt, verzwakt of zelfs ontbonden worden. Het inperken van de bronnen van macht moet, om zo doeltreffend mogelijk te zijn, uitgevoerd worden door grote groeperingen mensen en instituties die gezamenlijk handelen. Hun vermogen om dit wel of niet te doen wordt in hoge mate beïnvloed en zelfs bepaald door de maatschappelijke structuur.

De structuur van de samenleving beïnvloedt de controlesmogelijkheden

De structurele situatie van de samenleving is van groot belang voor het bepalen van het algemene vermogen van een maatschappij om haar machthebbers te controleren. Deze structurele situatie verwijst naar het bestaan of de afwezigheid van verschillende instituties, hun aantallen, de mate van centralisatie of decentralisatie, hun interne besluitvormingsprocessen en de mate van hun interne kracht en levensvatbaarheid. Extreem zou een samenleving zijn, waarin iedere institutie ofwel deel uitmaakte van de gecentraliseerde structuur van de staat ofwel op doeltreffende wijze eraan ondergeschikt was en erdoor gecontroleerd werd. Het andere uiterste zou een maatschappij zijn, waarin door een grote verscheidenheid aan onafhankelijke instituties aan al haar behoeften werd voldaan en waarin bepaalde regeringsvormen aanwezig waren, maar niet de gecentraliseerde staat. ('Staat' verwijst hier naar een bijzondere regeringsvorm, die naast andere elementen, een permanente bureaucratie, een permanent militair systeem en een permanente politiemacht bezit, die gewelddadige controlesmiddelen toepast en geruggesteund wordt door een gevangenisstelsel.) Die extreme structurele situaties met een hoge mate van centralisatie of decentralisatie komen echter zelden of nooit voor. In werkelijkheid hebben alle politieke samenlevingen een structuur die tussen beide uitersten in ligt. Waar het om gaat, is de *mate* van concentratie of spreiding van het effectieve vermogen aan macht in de samenleving en de *mate*, waarin dat vermogen in de staat gecentraliseerd is of gedecentraliseerd over de onafhankelijke instituties van die maatschappij.

De structurele situatie beïnvloedt op twee manieren het vermogen van de samenleving om de macht van machthebbers te controleren. Indien de macht in hoge mate gedecentraliseerd is over sterke en levensvatbare, onafhankelijke instituties, dan zal die omstandigheid een grote steun zijn in noodsituaties, waarbij strijd nodig is om een machthebber te controleren. Dit zal de mogelijkheid van de onderdanen en hun instituties de bronnen van macht van de machthebber in te perken, ten einde die controle uit te oefenen, sterk vergroten. Ook zal de structurele situatie in grote lijnen de grenzen trekken van de potentiële macht van een machthebber, waarbuiten hij niet kan gaan zon-

der structurele veranderingen of bewust toegenomen, actieve steun van de onderdanen en hun instituties.

Niet elke machthebber die het voor het zeggen heeft in de structuur van de staat zal noodzakelijkerwijs zijn uitgeoefende macht over, zijn overheersing van en zijn controle over de samenleving precies zo ver uitbreiden als de structurele omstandigheden zullen toelaten. Gebrek aan motivatie, respect voor constitutioneel bepaalde grenzen, morele of religieuze overtuigingen of het vasthouden aan bepaalde theorieën of filosofieën over politiek kunnen ertoe leiden dat de machthebber bewust afziet van het inzetten van zijn totale vermogen aan macht, welke de structurele situatie van de samenleving hem heeft toegestaan. Indien echter de standpunten van de machthebber veranderen en de omstandigheden zijns inziens extremer optreden vereisen, als hij zich uit persoonlijke behoeften meer macht wil toeëigenen of een andere persoon of groep door middel van een opstand de positie van machthebber overneemt, dan kan de machthebber zijn vermogen aan macht volledig aanwenden, tot aan de grenzen die daaraan door de structurele situatie van de samenleving gesteld zijn. De machthebber kan zelfs proberen om de instituties die door hun macht die grenzen stellen, te ondermijnen of aan te vallen.

Dit alles wijst er dus op dat er behalve constitutionele bepalingen en door de machthebber zelf opgelegde grenzen, zowel een strijdtechniek om machthebbers te controleren die niet gecontroleerd willen worden, alsook een structurele situatie van de maatschappij, die doeltreffende grenzen stelt aan het vermogen aan macht van machthebbers, nodig zijn om effectieve controle over de macht van moderne machthebbers te kunnen uitoefenen.

Er bestaat een strijdtechniek die gebaseerd is op de opvatting over de aard van macht zoals we zagen in hoofdstuk 1 (nl. dat zij bronnen heeft die ingeperkt kunnen worden door niet te gehoorzamen en de samenwerking te verbreken: geweldloze actie. Zij omvat geweldloos, symbolisch protest; economische, sociale en politieke non-coöperatie; en psychologische, fysieke, sociale, economische en politieke vormen van geweldloze interventie.² Deze techniek kan, wanneer zij verfijnd, ontwikkeld en toegepast is in een veelheid van specifieke situaties, de kern van de oplossing vormen van de behoefte aan een strijdtechniek voor het controleren van machthebbers die niet bereid zijn vrijwillig

de grenzen van hun macht te accepteren. Veel onderzoek, beleidsstudies en ontwikkeling zijn nodig over de aard en het potentieel van deze controletechniek.

Dit hoofdstuk is echter in de eerste plaats gericht op de rol van de onderliggende sociale structuur bij het bepalen van de grenzen van het machtpotentieel van de machthebber. Centraal in deze bespreking staat het bekijken van de gevolgen op lange termijn van de relatieve concentratie van het machtpotentieel van de samenleving in de staat, vergeleken met de gevolgen op lange termijn van de relatieve spreiding van macht over de niet van de staat afhankelijke instituties in de samenleving als geheel.

Soms kunnen individuen het verloop van sociale en politieke gebeurtenissen aanzienlijk beïnvloeden door hun overredingskracht, door hun relaties met personen op sleutelposten in de structuur en door hun vermogen om bepaalde vormen van geweldloze actie toe te passen. Sommige persoonlijke handelingen van Mohandas K. Gandhi illustreren dit. Dergelijke voorbeelden zijn echter schaars, vooral tegen machthebbers die vastbesloten zijn om te regeren zoals zij dat wensen, zonder beperkingen. In die gevallen kan hun macht alleen behoorlijk ingeperkt worden door het beperken van hun bronnen van macht. Een dergelijke beperking kan echter niet gerealiseerd worden door geïsoleerd optredende individuen. De machtsbronnen van de machthebber worden normaal gesproken alleen aanzienlijk ondermijnd wanneer steun, samenwerking en gehoorzaamheid van grote aantallen onderdanen tegelijkertijd d.w.z. door sociale groeperingen en instituties wegvalt. De mogelijkheid van dergelijke instellingen om de bronnen die zij leveren te onthouden, is dan doorslaggevend. Die mogelijkheid zal door verscheidene factoren beïnvloed worden, waaronder de bedrevenheid waarmee de onderdanen de strijdtechniek toepassen en ook de relatieve behoefte van de machthebber aan de bronnen van macht die zij kunnen leveren. De mate waarin deze groeperingen in staat zijn onafhankelijk op te treden tegen de machthebber is eveneens belangrijk.

Er bestaan hiervoor twee globale mogelijkheden. De macht kan zodanig in de staat geconcentreerd zijn en de onderdanen zodanig gedesintegreerd, dat er geen enkele sociale groepering of institutie van betekenis is die de bronnen van macht aan de machthebber kan onthouden én dus de handelingen van de

machthebber kan controleren. Als echter dergelijke groeperingen die in staat zijn tot een onafhankelijke actie, en dus controle, in aanzienlijke mate in een samenleving voorkomen, zullen hun aanwezigheid en kracht de kansen op succes in een strijd om de machthebber te controleren aanzienlijk doen toenemen. Groeperingen en instituties die in staat zijn tot onafhankelijk optreden worden '*loci* (of plaatsen) van macht' genoemd.

'Macht' verwijst hier duidelijk naar politieke macht, een bepaalde vorm van sociale macht. Politieke macht wordt hier gedefinieerd als het geheel aan middelen, invloeden en druk – met inbegrip van gezag, beloningen en sancties – dat voor gebruik beschikbaar is om de doelstellingen van de machthebber te realiseren, in het bijzonder van de overheidsinstellingen, de staat en de groepering die tegen een van beide oppositie voert. Politieke macht kan gemeten worden aan het vermogen om de situatie, de mensen of de instituties te *controleren* of mensen en instituties voor de een of andere activiteit te *mobiliseren*. Macht kan aangewend worden om een groepering in staat te stellen een doel te bereiken; om beleidsvoornemens uit te voeren of te veranderen; om anderen te bewegen zich te gedragen zoals degenen die macht uitoefenen wensen; om oppositie te voeren; om het gevestigde systeem, de beleidsvoornemens en relaties te handhaven of om vroegere machtsverhoudingen te veranderen, te vernietigen of te vervangen. Sancties – die zowel gewelddadig als geweldloos kunnen zijn – vormen gewoonlijk een sleutelelement bij macht. Het is niet altijd noodzakelijk gebruik te maken van de mogelijkheid om sancties op te leggen om een bepaald doel te bereiken. Alleen de mogelijkheid al dat sancties en andere machtsmiddelen toegepast kunnen worden, kan voldoende zijn om het gestelde doel te bereiken. In dergelijke gevallen is macht niet minder aanwezig dan wanneer zij toegepast wordt door middel van het direct opleggen van sancties.³

De rol van verspreide *loci* van macht bij het controleren van politieke macht

De precieze vorm en aard van de *loci* van macht (of plaatsen waar macht gelokaliseerd is, convergeert of tot uitdrukking komt) verschillen van samenleving tot samenleving en van situat-

tie tot situatie. Zij zullen echter waarschijnlijk sociale groeperingen en instituties als families, sociale klassen, religieuze groeperingen, culturele en nationale groeperingen, beroepsgroeperingen, economische groeperingen, dorpen, kleine en grote steden, provincies en regio's, kleinere overheidsinstellingen, organisaties van vrijwilligers en politieke partijen omvatten. Meestal zijn het traditionele, gevestigde, formele, sociale groeperingen en instituties. Soms kunnen *loci* van macht echter minder formeel georganiseerd zijn en zelfs recentelijk gevormd of nieuw leven ingeblazen voor het bereiken van het een of andere doel of voor het verzet tegen de machthebber (zoals bijvoorbeeld de arbeidersraden tijdens de Hongaarse opstand in 1956). Hun status als *loci* zal bepaald worden door hun vermogen om onafhankelijk te handelen, om effectieve macht uit te oefenen en om de effectieve macht van anderen, zoals de machthebber of een of meerdere andere *loci* van macht, te reguleren.

De mogelijkheid van deze *loci* om de acties van de machthebber te controleren zal dus beïnvloed worden door

1. de mate waarin dergelijke *loci* voorkomen;
2. de mate van onafhankelijkheid in hun optreden;
3. de bronnen van macht die zij controleren;
4. de hoeveelheid sociale macht die zij onafhankelijk kunnen uitoefenen of controleren; en
5. in bepaalde gevallen, andere factoren.

Indien al deze factoren op grote schaal aanwezig zijn, kunnen de *loci* de bronnen van macht, die de machthebber nodig heeft, vrijelijk beschikbaar stellen. Of zij kunnen in plaats daarvan verkiezen om die bronnen, die de machthebber nodig heeft, in te perken.

Loci van macht stellen grenzen aan het vermogen aan macht van de machthebber

De machtsstructuur in de samenleving als geheel omvat zowel de relaties tussen deze *loci* van macht onderling, als tussen deze en de machthebber. Deze machtsstructuur, d.w.z. deze relaties, bepalen op den duur de reikwijdte en de kracht van de maximaal beschikbare, effectieve macht van de machthebber.⁴ Wanneer macht doeltreffend verspreid is over dergelijke *loci* in de hele maatschappij, dan zal de macht van de machthebber hoogstwaarschijnlijk gebonden zijn aan controlesmiddelen en grenzen.

Deze omstandigheid associeert men met politieke 'vrijheid'. Wanneer van de andere kant deze *loci* ernstig verzwakt, doeltreffend vernietigd of in hun onafhankelijke bestaan en autonomie van handelen door een bepaalde vorm van bovenaf opgelegde controlemiddelen vernietigd zijn, zal de macht van de machthebber hoogstwaarschijnlijk niet gecontroleerd worden. Deze toestand wordt geassocieerd met 'tirannie'. 'Wanneer de mens alleen nog maar het gezag van één persoon ziet en voelt, dan is het de toestand die het verst verwijderd is van vrijheid,' volgens Bertrand de Jouvenel.⁵

Als de *loci* van macht te talrijk en sterk zijn om de machthebber de kans te bieden onbeperkte controle uit te oefenen of hen te vernietigen, dan kan het nog mogelijk zijn voor de machthebber om van hen de bronnen van macht te verkrijgen die hij nodig heeft. Om dit te kunnen doen moet de machthebber er echter voor zorgen dat dergelijke groeperingen en instellingen voldoende sympathie voor hem, zijn beleidsplannen en maatregelen en voor zijn regime in totaliteit blijven hebben. Het gevolg is dat zij bereid zijn zich aan hem te onderwerpen, met hem samen te werken en aan hem de bronnen van macht beschikbaar te stellen. Ten einde dit te bereiken moet de machthebber zijn gedrag en beleidsplannen aanpassen om de goodwill van en de samenwerking met de mensen die de groeperingen en de instituties van de samenleving vormen, te behouden. Dit is een vorm van indirecte controle die deze *loci* van macht op een machthebber uitoefenen. Indien zo'n aanpassing niet nagestreefd wordt of mislukt en de machthebber de bevolking waarover hij wilde regeren voor het hoofd stoot, dan kunnen de sterke *loci* van macht in de samenleving in een openlijk conflict hem de bronnen van macht onthouden, die zij beheersen en die de machthebber nodig heeft. Op deze wijze kan de bevolking door middel van haar groeperingen en instituties aan een eerzuchtige, onde-mocratische machthebber controle opleggen of zelfs het regime desintegreren en de machthebber de macht ontnemen.

Het omgekeerde is ook waar. Wanneer deze sociale groeperingen en instituties hun vermogen tot onafhankelijke besluitvorming en handelen, hun controle over de bronnen van macht verliezen of zelf drastisch verzwakt of vernietigd worden, dan zal een dergelijk verlies aanzienlijk bijdragen tot het onbeperkt en oncontroleerbaar maken van de macht van de machthebber. Onder omstandigheden, waarin dergelijke *loci* van macht niet in

aanzienlijke mate voorkomen en de onderdanen bestaan uit een massa gesdesintegreerde individuen die niet in staat zijn tot een doeltreffend groepsoptreden, zal de macht van de machthebber het minst controleerbaar zijn door de onderdanen.

Doelbewuste aanvallen en onbedoelde effecten kunnen de *loci* van macht verzwakken

Heel verschillende oorzaken kunnen de *loci* van macht in de samenleving afzwakken of vernietigen. Een doelbewust beleid van de machthebber om hun onafhankelijkheid aan te tasten, hun kracht te ondermijnen of hen te vernietigen, is slechts een van de mogelijkheden. Soortgelijke gevolgen kunnen optreden als secundair en onbedoeld effect van de werking van andere sociale, economische of politieke beleidsmaatregelen of krachten.

Wanneer de aanval bewust geschiedt, kan deze gelanceerd zijn omdat de machthebber dergelijke groeperingen en instituties als rivalen ziet en erkent dat zij grenzen stellen aan zijn macht en ambitie om alle macht aan zich te trekken. De machthebber kan dan opzettelijk proberen om die onafhankelijkheid te vernietigen en de instelling zelfs op te heffen. De Duitse socioloog Georg Simmel beweerde dat de wens van de machthebbers om hun onderdanen als gelijken te beschouwen, niet voortkwam uit een morele voorkeur voor gelijkheid, maar daarentegen het gevolg was van een verlangen om die groeperingen te verzwakken, die in staat waren de macht van de machthebbers te beperken.⁶ Die instelling kan dan uit het geheel van sociale groeperingen en instituties in de samenleving verdwijnen, vooral wanneer zij niet in staat is doeltreffend verzet te bieden tegen de machthebber. Het is echter waarschijnlijker dat de groepering of institutie formeel zal blijven bestaan, maar dat haar de kwaliteiten ontnomen worden die haar de onafhankelijkheid geschenken hebben en de geschiktheid om een bron van macht te beheersen. In een minder extreem geval zal de groepering blijven bestaan, waarbij haar onafhankelijkheid en macht drastisch beperkt worden, zonder dat zij uitgeroeid wordt. De machthebber, die op zoek is naar onbeperkte en onbedreigde macht, kan proberen een onafhankelijke *locus* te vervangen door een institutie die sterk gecontroleerd wordt door zijn systeem.

Wanneer dergelijke aanvallen op de *loci* van macht in de samen-

leving herkend worden als pogingen om een egoïstische vergroting van macht voor de machthebber te bereiken, om een dictatoriaal regime te vestigen of om de controle door een reeds onderdrukkend regime uit te breiden, dan kunnen die aanvallen op grote schaal als alarmerend opgevat worden. Dit is echter niet altijd het geval. Het kan ook zijn dat de groepering of institutie die aangevallen wordt, zelf in ruime mate als onderdrukkend, uitbuitend of asociaal ervaren werd, of op een andere manier in ongenade was gevallen. In zo'n geval wordt een aanval op haar door de machthebber, die daartoe de hulpbronnen van de machtiger staat kan aanwenden, over het algemeen dikwijls goedgekeurd en als vooruitstrevend en zelfs bevrijdend beoordeeld. Dit weerlegt op geen enkele wijze het hierboven weergegeven gezichtspunt dat het verwakken of vernietigen van *loci* van macht het machtspotentieel van de machthebber, die de leiding heeft over de staat, zal vergroten.

De aangevallen *loci* kunnen ten nadele of ten voordele van de samenleving als geheel gefunctioneerd hebben; in beide gevallen zullen zij het vermogen aan macht van de machthebber daarbij beperkt hebben. Dit betekent geenszins dat groeperingen en instituties die werkzaam zijn om de bevolking als geheel of delen ervan te schaden, passief aanvaard moeten worden en in de gelegenheid gesteld om hun vroegere praktijken voort te zetten. Het is niet de controle over dergelijke instellingen, of zelfs hun afschaffing, waardoor op zich het probleem geschapen wordt. Het is de specifieke *wijze*, waarop de controle of afschaffing wordt bereikt, die het vermogen van de machthebber om dictatoriaal en onderdrukkend op te treden kan vergroten. Het probleem ontstaat wanneer de controle of afschaffing uitgevoerd wordt door het staatsapparaat en zonder het scheppen van nieuwe *loci* van macht of het versterken van de macht van andere, bestaande *loci*, die op zijn minst evenzeer buiten de controle van de machthebber vallen als de aangevallen *locus*. Zo bekeken doet het er weinig toe of de oude *locus* tot onderwerping gebracht is door liberale, democratische wetgeving, per decreet van een autocraat of per edict van een revolutionaire leiding. In veel systemen zal het effect in grote trekken hetzelfde zijn. Het effect is dat zowel de grootte en de mogelijkheden van het staatsapparaat toenemen alsook dat een groepering of institutie die in staat was verzet te bieden, verzwakt of verwijderd wordt; het vermogen aan macht van de machthebber die de leiding

heeft over de structuur van de staat wordt beperkt.

Zolang de *locus* van macht drastisch verzwakt of vernietigd is, zonder een compenserende toename van macht van bestaande groeperingen en instituties of het scheppen van nieuwe, die onafhankelijk zijn van de staat, zal het resultaat in een bepaald opzicht in wezen hetzelfde zijn: een toename van de macht van de machthebber en een verminderd vermogen van de onderdelen om die macht te beperken of te controleren. Dit is niet alleen van toepassing op de huidige machthebber die direct leiding geeft aan de staat. Zo'n machthebber kan in feite humanitaire bedoelingen hebben zonder dictatoriale bedoelingen. Het resultaat is ook van toepassing op toekomstige leiders die het uitgebreide machtpotentieel van de staat erven, die weleens veel minder humanitair kunnen zijn dan hun voorgangers en die in feite de controle over het staatsapparaat door usurpatie verkregen hebben, zoals bij een *coup d'état*. Een soortgelijk, globaal proces deed zich voor in de zeer verschillende situaties van het vernietigen van de aristocratie en de feodale heren in Frankrijk ten tijde van de Revolutie en van de vernietiging van onafhankelijke vakbonden en politieke partijen in zowel communistisch Rusland onder Lenin en Stalin, alsook in nazi-Duitsland onder Hitler. Het resultaat in deze gevallen was een toename van de centralisatie van macht in de samenleving, het uitbreiden van het vermogen aan macht van de staat en een vermindering van de feitelijke beperkingen en controlemogelijkheden door het volk op het effectieve vermogen aan macht van de machthebber.

Andere factoren kunnen machthebbers wel beïnvloeden, maar niet controleren

Dit betekent niet dat er sprake zal zijn van een strikt mathematisch verband tussen de mate waarin macht verspreid is over deze *loci* of geconcentreerd is in de staat, en de mate waarin de macht van de machthebber ofwel controleerbaar of autocratisch is. Zoals reeds eerder aangegeven, kunnen andere factoren het feitelijke gedrag van een bepaalde machthebber eveneens beïnvloeden, met inbegrip van iedere zelf opgelegde beperking die hij aanvaardt bij het uitoefenen van zijn macht. En van iedere beperking die door gevestigde, geïnstitutionaliseerde procedures, zoals verkiezingen, constitutionele voorzieningen, rechter-

lijke beslissingen, bepaald wordt, *mits de machthebber bereid is zich eraan te houden.*

Deze analyse betekent echter wel dat de relatieve kracht en de interne situatie van dergelijke *loci* de globale grenzen bepalen, waarbinnen de machthebber zijn macht kan uitoefenen. Daar buiten kan hij niet treden zonder de opvattingen van zijn onderdanen op botte wijze te negeren. Die grenzen kunnen op die voorwaarden alleen overschreden worden met de bereidwillige instemming en steun van de sociale groeperingen en instituties in de samenleving en niet tegen hun gebleken verzet in. *De situatie van de loci van macht in de samenleving zal in grote mate het vermogen op lange termijn van de samenleving bepalen om de macht van de machthebber te controleren.* Een samenleving, waarin groeperingen en instituties bestaan die een aanzienlijke, sociale macht bezitten en in staat zijn onafhankelijk op te treden, zal beter in staat zijn de macht van de machthebber te controleren en aldus zich te verzetten tegen tirannie dan een samenleving waarin de onderdanen allen even machteloos zijn.

Institutionele vormen zijn ondergeschikt aan de feitelijke verdeling van macht

Het formele, institutionele kader en de procedures van de regeringsvorm blijven belangrijk in de context van deze gedachte, maar de onderliggende, structurele situatie overheerst op lange termijn de formele, politieke regels. *Het is de verdeling van macht over de samenlevingsstructuur als geheel, die de feitelijke macht van de machthebber bepaalt, ongeacht de stelregels die voor het systeem of zijn institutionele vormen aanvaard zijn.*

Zelfs als de formele, politieke structuur van de regering wellicht sterk dictoriaal is, zal de samenleving, indien een aanzienlijke mate van effectieve macht over verschillende, sociale groeperingen en instituties verspreid is, intern waarschijnlijk sterk genoeg zijn om een betrekkelijk 'vrij' politiek systeem te handhaven en om de effectieve macht van de machthebber te beperken en te controleren. Zelfs een regime dat formeel 'autocratisch' is, kan op deze manier onderworpen zijn aan strikte grenzen en controlemogelijkheden. Omgekeerd zal de samenleving, wanneer de *loci* van macht zwak zijn, waarschijnlijk niet in staat zijn de overheersing door een despotisch regime te voorkomen, onge-

acht of deze een interne of externe oorsprong heeft. Een samenleving die een democratische grondwet bezit, maar geen sterke *loci* van macht, zal daarom bijzonder kwetsbaar zijn voor iemand met dictatoriale bedoelingen, terwijl een constitutioneel, ‘democratisch’ regime feitelijk onbeperkte en ongecontroleerde macht kan hebben. Rekening houdende met een achterstand in de tijd, zal de mate van werkelijke spreiding of concentratie van macht over de samenleving waarschijnlijk ergens in de formele, politieke regels van de samenleving tot uiting komen.

Sterke *loci* van macht kunnen tirannen controleren

Voorbeelden van de feodale monarchieën in Frankrijk en Rusland zullen illustreren hoe de macht van machthebbers, die theoretisch onbeperkt is, gecontroleerd kan worden wanneer macht verdeeld wordt over verscheidene *loci* over de hele samenleving.

De belangrijke Franse politieke analyticus uit het begin van de 19e eeuw Alexis de Tocqueville, veronderstelde dat tot de ‘barrières die vroeger de agressies van de tirannie tegenhielten’⁷ de volgende drie behoorden:

1. godsdienst, welke eens zowel machthebbers als hen, waarover geregeerd werd, hielp om ‘de natuurlijke grenzen van despotisme vast te stellen’⁸;
 2. eerbied voor de machthebbers, waarvan de afwezigheid, als deze eenmaal door revoluties ongedaan gemaakt was, de machthebbers in staat stelde schaamteloos terug te vallen op ‘de verleiding van willekeurige macht’⁹ en – waar het hier om gaat –
 3. het bestaan van *loci* van effectieve macht over de gehele samenleving, zoals de provincies, steden, edelen en families.¹⁰
- Voorafgaand aan de Franse Revolutie, onder het *ancien régime*, juist in de tijd toen ‘de wetten en de instemming van het volk prinsen bekleed hadden met een bijna onbeperkt gezag’¹¹, was de ‘macht van een deel van zijn onderdanen een onoverkomelijke barrière voor de tirannie van de prins . . .’¹² Tot de bronnen van deze beperkende macht, vervolgt De Tocqueville, behoorden ‘de voorrechten van de aristocratie, . . . het gezag van de opperste gerechtshoven, . . . provinciale privileges, die dienden om de klappen van het soevereine gezag op te vangen en om een geest van verzet in de natie te handhaven.’¹³ In die tijd waren de mensen nauw verbonden met hun medeburgers; als één van hen

onrechtvaardig aangepakt was, dan boden zijn kameraden hulp.¹⁴ De provincies en steden waren betrekkelijk onafhankelijk en 'elk van hen had een eigen wil, die tegengesteld was aan de algemene wil tot onderwerping . . .'.¹⁵ De edelen bezaten aanzienlijke macht en zelfs nadat zij die macht verloren hadden, bleven zij behoorlijk invloed uitoefenen. Zij 'waagden het om zonder hulp de inspanningen van het openbare gezag te bestrijden'.¹⁶ Wanneer de familieband sterk was, dan was 'de tegenstander van de onderdrukking nooit alleen', maar kon steun vinden bij familieleden, trouwe vrienden van de familie en cliënten.¹⁷ Zelfs wanneer deze banden zwak waren, putte men vertrouwen uit zijn voorgeslacht en hoop uit zijn nageslacht.¹⁸ Deze en andere invloeden van de onafhankelijke *loci* van macht in de samenleving dienden om de feitelijke politieke macht van de in theorie almachtige machthebber te beperken.

De hedendaagse, Franse, politieke filosoof Bertrand de Jouvenel heeft deze situatie in gelijkluidende termen beschreven. In het Frankrijk van de 17e eeuw was de politieke macht van de soeverein in feite heel beperkt, terwijl hij in theorie alle macht had. Deze beperking werd bereikt op een wijze die niet eenvoudigweg kan worden toegeschreven aan wijzigingen in de technologie tussen toen en thans.

'... Overall werd ontkend dat het binnen de bevoegheid van de soeverein lag om regels te ontwerpen zoals hij het wilde; men geloofde niet dat de wensen van hem, wat deze ook waren, opgelegd konden worden. Iedereen wist dat de verordening van een wereldse macht moreel niet bindend was krachtens haar vorm, als de toepassing ervan niet aan bepaalde voorwaarden voldeed.'

In één woord, de soeverein of zijn woordvoerders waren minder vrij onder het *ancien régime* dan zij tegenwoordig zijn en het leiding geven gebeurde minder willekeurig.'¹⁹

Op vergelijkbare wijze beweerde de 20e-eeuwse Italiaanse politieke socioloog Gaetano Mosca:

'Het hoofd van een feodale staat kan mogelijk ieder van zijn baronnen persoonlijk onrecht aandoen, maar hij zal hen nooit allemaal volledig de baas zijn. Zij beschikken over een bepaalde hoeveelheid publieke macht . . . en zul-

len altijd in staat zijn het feitelijke recht van verzet uit te oefenen . . . De individuele baronnen op hun beurt, mensen dat er een grens is aan de tirannie die zij over de massa van hun onderdanen kunnen uitoefenen. Onredelijkhed van hun kant kan een wanhopig makende onrust teweegbrengen, die gemakkelijk kan uitlopen op rebellie. Het komt er dus op neer dat in alle, waarlijk feodale landen de regels van de meesters bij vlagen gewelddadig en willekeurig kunnen zijn, maar dat deze over het geheel genomen in aanzienlijke mate door gewoonten beperkt worden.²⁰

Hoewel de grondwet zelf onder het feodalisme despotsch was, waren de gezamenlijke macht van sociale groeperingen en instituties over de gehele samenleving en de invloed van minder grijpbare beperkingen van de macht van de machthebber werkzaam om de macht van de koningen doeltreffend te beperken. ‘Vorsten hadden het recht, maar zij hadden noch de middelen, noch de wens om te doen waar zij maar zin in hadden,’ schreef De Tocqueville.²¹ Enkele van deze groeperingen, zoals de aristocratie, kunnen tegen persoonlijke vrijheid geweest zijn. Niettemin diende hun onafhankelijkheid en macht over het algemeen, zo beweerde hij, om de liefde voor en de staat van vrijheid levendig te houden.²² Het bestaan alleen van een veelvoud van gezagsdragers en opeisers van de loyaliteit van de onderdaan – in plaats van één enkele – gaf de onderdaan een bepaalde mate van keuzevrijheid en manoeuvreerruimte. In zo’n situatie zo beweerde Simmel, ‘verkrijgt de persoon een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van elk van deze, in zoverre het zijn persoonlijke gevoelens betreft, en wellicht zelfs met betrekking tot de totaliteit ervan’.²³

Een vergelijkbare situatie bestond in de 19e eeuw in het Russische keizerrijk onder het tsaristische regime. De gewaardeerde historicus van die samenleving en van haar revolutionaire bewegingen, Franco Venturi, schreef: ‘. . . de buitengewone macht die Nicolaas I had, de meest despotsche van de toenmalige soevereinen in Europa, was in feite uitermate beperkt wanneer het aankwam op aantasting van de fundamenten van de sociale structuur in Rusland.’²⁴ Toen de tsaar bijvoorbeeld, voorafgaand aan de emancipatie van de lijfeigenen, naar middelen zocht om het lot van de boeren te verbeteren, kreeg hij te maken

met verzet van de verscheidene groeperingen en klassen, waarvan hij de steun en toestemming nodig had om de veranderingen die hij wenste door te voeren.²⁵ De staat was in feite niet in staat tussenbeide te komen in de verhoudingen tussen de boeren en de edelen. Dit was 'nog een bewijs van de zwakte van het despotisme van Nicolaas I; het was alleen krachtig wanneer het statisch bleef en zwak zodra het tot actie probeerde over te gaan.'²⁶

Het potentieel actieve verzet tegen de plannen van de tsaar was zowel afkomstig van de boeren als van de edelen. De boeren op particuliere landgoederen geloofden bijna zonder uitzondering dat, hoewel *zij* tot de edelen en landeigenaren behoorden, het *land* eigendom was van de lijfeigenen zelf. Daarom verwierpen zij iedere poging om zich persoonlijk te 'bevrijden' en het land aan de edelen af te staan. Zo'n poging had tot een revolutie kunnen leiden, waarbij de lijfeigenen zouden proberen hun land te behouden en tevens volledige vrijheid van belastingen te eisen.²⁷ Dat vooruitzicht was reëel, omdat de boeren hun eigen organisaties van zelfbestuur hadden, de *obshchina* en *mir* – d.w.z. doeltreffende *loci* van macht. Zij waren ervaren in vergaderen, discussiëren, besluitvorming en gezamenlijk optreden, eigenschappen met een lange geschiedenis, zoals Venturi stelt:

'De staat die ontstaan was door de hervormingen van Peter de Grote, was er nooit in geslaagd om wortel te schieten in het hele land. Tegelijkertijd ontstond er een systeem van plaatselijk zelfbestuur met georganiseerde groepen boeren en kooplieden, dat dateerde uit de Middel-eeuwen.'²⁸

'Het waren deze organisaties, de enige die *zij* tot hun beschikking hadden, waarbinnen de boerensamenleving zichzelf verdedigde.'²⁹ Daarom probeerde de tsaristische regering de *obshchina* te controleren.³⁰

Hoewel het verzet van de edelen om tot hervormingen te komen in het Westen overtrokken werd, was het toch van betekenis. Hun verzet, zo schreef Venturi, plaatste de tsaar in een 'zwakke positie'.³¹ De edelen waren eveneens bang voor de revolutie van boeren en hun verzet werd versterkt doordat ze zagen dat de tsaar meer hervormingen wenste dan in feite het geval was. 'Het verzet van de edelen was evenredig aan de zwakte van de auto-

cratie . . .'³² De edelen, individueel en ook als groep, waren duidelijk te machtig om door de tsaar genegeerd te worden of de mond gesnoerd te krijgen.

De boeren waren bang dat zij van hun land, en de edelen vreesden dat zij van hun lijfeigenen beroofd zouden worden. Beide groeperingen bezaten het vermogen om een gezamenlijke actie te voeren en vormden belangrijke *loci* van macht, die niet genegeerd konden worden. Deze *loci* van macht beperkten en controleerden aldus op doeltreffende wijze de macht van de in theorie almachtige tsaar.

Deze Franse en Russische voorbeelden zijn slechts illustraties van het algemene vermogen van *loci* van macht van welk type dan ook om, als zij voldoende kracht en onafhankelijkheid bezitten, de macht van een machthebber te beteugelen, hoe almachtig deze in theorie ook geacht wordt te zijn. De voorbeelden mogen op geen enkele wijze begrepen worden als verdediging van het feodalisme. Hoewel De Tocqueville hiervan beschuldigd is, stond het hem heel duidelijk voor de geest dat de controle, die in Frankrijk uitgeoefend werd door *loci* van macht onder het *ancien régime*, niet het gevolg was van het aristocratische systeem als zodanig. Het vermogen om te controleren was daarentegen afkomstig van de doeltreffende machtsverdeling over de gehele samenleving, hetgeen in dit geval een kenmerk was van het aristocratische systeem. Een dergelijke spreiding van macht over de groeperingen en instituties van een samenleving zou ook toepasbaar zijn in andere systemen en kunnen leiden tot soortgelijke controle over de machthebber. Het vermogen om te controleren wordt mogelijk gemaakt door de spreiding van macht.

De Tocqueville merkte op dat de invloed van gespreide macht op de macht van machthebbers zich tot buiten het binnenlandse, politieke beleid uitstrekte. In principe omvatte het ook het vermogen van de machthebber om buitenlandse oorlogen te voeren zonder de steun van de onderdanen, en zelfs de mogelijkheid dat een machthebber een land met een gespreide machtsstructuur binnenvalt en verovert.

'Een groot aristocratisch volk kan niet zonder grote moeilijkheden zijn buurlanden veroveren of zelf door deze veroverd worden. Het kan deze niet veroveren, omdat het nooit al zijn strijdkrachten samen kan brengen en hou-

den gedurende een geruime periode: het kan niet veroverd worden, omdat een vijand bij elke stap op kleine kernen van verzet stuit, waardoor de invasie tegengehouden wordt. Een oorlog tegen een aristocratie kan vergeleken worden met een oorlog in een bergachtig land; de verslagen partij heeft voortdurend kansen om haar strijdkrachten weer te verzamelen en stand te houden in een nieuwe positie.³³

Hoewel doeltreffende *loci* van macht grenzen kunnen stellen en controlesmogelijkheden kunnen opleggen aan de macht van een machthebber, zal de macht van de machthebber, als deze zwak, afwezig of vernietigd is, in vergelijkbare mate ongecontroleerd zijn.

De vernietiging van *loci* van macht kan de tirannie bevorderen

Bij afwezigheid van belangrijke sociale groeperingen en instituties die macht uitoefenen, zal het veel moeilijker zijn om doeltreffende controle uit te oefenen over een machthebber door het reguleren van de beschikbaarheid van de noodzakelijke bronnen van zijn macht. Dit geldt voor elk systeem, tot welke aard of doctrine het zich ook rekent. Als de machthebber – of dat nu een koning, vertegenwoordigers van een economische oligarchie, of een groep openlijke revolutionairen is – met opzet *loci* van macht verzwakt of vernietigt zonder andere te scheppen die tenminste even sterk zijn als de oude, dan zal het gevolg een verzwakking zijn van de grenzen van de macht van de machthebber. Dit is van toepassing, ongeacht de aan gehangen politieke filosofie of constitutionele regels.

De Tocqueville beweerde dat dit gebeurd was tijdens de vernietiging van het *ancien régime* in Frankrijk. Voorheen waren de provincies en steden in staat geweest zich te verzetten tegen de machthebber. De revolutie had echter hun onschendbaarheid, gewoonten, tradities en zelfs hun namen vernietigd en had alle aan dezelfde wetten onderworpen. Bijgevolg ‘was het niet moeilijker deze gezamenlijk te onderdrukken dan het vroeger was om deze individueel te onderdrukken.’³⁴ Waar voorheen de familieband het individu steunde in het verzet tegen de machthebber, liet het drastisch verzwakken of tenietdoen van de familieband het individu in de steek in een samenleving die aan voortdurende

verandering onderhevig was.³⁵ Vroeger kon de aristocratie de koning uitdagen en in bedwang houden. Met de vernietiging van die klasse kwam de macht centraal te liggen bij de nieuwe machthebbers.³⁶

'Ik zie dat wij die onafhankelijke personen vernietigd hebben, die in staat waren om alleen de tirannie te trotseren; maar het is de regering die de privileges, waarvan families, corporaties en individuen beroofd zijn, heeft geërfd; de zwakheid van de hele gemeenschap is daarom gevuld op die invloed van een klein deel van burgers die, hoewel soms onderdrukkend, ook dikwijls behoudend was.'³⁷

Aldus, sprak De Tocqueville, gooide de Franse Revolutie zowel de 'despotische macht als de controle op de misbruiken ervan overboord . . . de strekking ervan was om in een keer alles omver te werpen en te centraliseren'.³⁸ De vernietiging van de aristocratie en de hoogste middenklasse maakte de centralisatie van macht onder Napoleon mogelijk.³⁹ De Jouvenel wees op vergelijkbare wijze op de postrevolutionaire concentratie van macht en de vernietiging van veelbetekenende *loci* van macht als acties die de basis moesten leggen voor de monolithische staat.⁴⁰ Hij wees in het bijzonder op de vernietiging van de middenklasse als 'de onmiddellijke oorzaak van moderne vormen van despotisme'⁴¹ en beweerde op meer uitvoerige wijze dat de revolutie in het verleden over het algemeen heeft bijgedragen tot een toename van de macht die de centrale regering ter beschikking heeft.⁴²

Benadrukt moet worden dat het niet eenvoudigweg de afschaffing van de onderdrukkende klassen of het vestigen van min of meer gelijkheid is, welke tot centralisatie leidt. Het is eerder, zoals De Tocqueville schreef, 'de wijze waarop deze gelijkheid tot stand gekomen is'.⁴³ ('Gelijkheid' is hier natuurlijk een buitengewoon betrekkelijk begrip.) Gewoonlijk wordt deze 'gelijkheid' bereikt door het vernietigen van de bestaande *loci* van macht (zoals de Franse aristocratie), zonder het scheppen van nieuwe sociale groeperingen en instituties met voldoende onafhankelijkheid en macht om de centrale machthebber te weerstaan. Bovendien hebben, zoals wij zullen zien, de gewelddadige strijdmiddelen en de gewelddadige sancties van de staat, waarop een

beroep gedaan werd om die 'gelijkheid' te realiseren, herhaaldelijk bijgedragen tot een toename van de concentratie van macht in de staat. Het zijn deze bijzondere vormen van veranderingen in de naam van een beweging gericht op gelijkheid, die een belangrijke bijdrage leveren aan de moderne vormen van tirannie.

Wanneer de gespreide *loci* van sociale macht vernietigd zijn zonder de schepping van nieuwe van ten minste even groot gewicht en even grote kracht, dan is het gevolg een samenleving die neigt naar een samenstelling van betrekkelijk gelijke, maar gedesintegreerde, hulpeloze individuen.

Die individuen zullen het dan zonder groeperingen en instituties moeten stellen, waarvan zij de leden zouden kunnen raadplegen, waarvan zij steun kunnen ontvangen en met wie zij kunnen samengaan voor actie. Gedesintegreerde individuen, niet in staat tot gezamenlijk optreden, kunnen zich niet verenigen om een protest van veel betekenis te laten horen, om door non-coöperatie aan de machthebber diens benodigde bronnen van macht te onthouden en, in sommige gevallen, om in te grijpen om de status quo te verbreken. Die individuen zijn daarom niet in staat de politieke macht die door de huidige machthebber uitgeoefend wordt, of door ieder ander die naar de controle over het staatsapparaat grijpt en zichzelf aan de top van de bevelsstructuur plaatst, te beperken of te controleren.

Dit proces van verwakking en vernietiging van die groeperingen en instituties die in staat zijn zich tegen de staat te verzetten, met als gevolg de zwakte van de samenleving en machtelosheid van de individuele burgers, werd duidelijk herkend door De Tocqueville in de eerste stadia van ontwikkeling. Hij wees erop dat dit niet het totaalbeeld is, hoewel de burger van een democratisch land zich trots kan voelen omdat hij de gelijke is van ieder andere van zijn medeburgers. Wanneer de persoon zichzelf als individu vergelijkt met het enorme aantal burgers, dan 'wordt hij onmiddellijk overweldigd door het gevoel van zijn eigen onbeduidendheid en zwakte.'⁴⁴ Het individu heeft de neiging om 'te verdwijnen in de menigte en raakt gemakkelijk verloren te midden van een algehele anonimiteit . . .'⁴⁵ Daar hij niet langer deel uitmaakt van een groepering die in staat is tot echte, onafhankelijke actie en verzet tegen de machthebber, wordt de individuele onderdaan slechts een uit een veelheid van even zwakke en even afhankelijke burgers. Ieder heeft slechts 'zijn persoon-

lijke machtelosheid om zich te verzetten tegen de georganiseerde macht van de regering.⁴⁶ Onder dergelijke omstandigheden 'staat ieder mens uit de aard der zaak alleen . . . en wordt hij straffeloos vertrapt.'⁴⁷ In democratische landen is daarom de macht van de staat 'van nature veel groter' dan ergens anders.⁴⁸ Wat ook de constitutionele regels zijn, het vermogen van die samenleving om echte vrijheid te handhaven is zwak zodra het staatsapparaat veroverd is, of dat nu door verkiezingen, overname van het bestuur, *coup d'état* of door een invasie van een zogenaamde tiran gebeurt. 'Wat voor verzet kan er geboden worden aan tirannie in een land waar iedere privé-persoon machtelos is en waar de burgers door geen enkele gemeenschappelijke band verenigd zijn?'⁴⁹ In hoeverre deze situatie in feite bestaat zal natuurlijk afhangen van de mate waarin dat proces voortgeschreden is. De situatie zal minder ernstig zijn wanneer groeperingen en instituties met een bepaalde mate van autonomie zijn blijven bestaan, tot nieuw leven gebracht of nieuw gevormd zijn. Mensen kunnen ook voor bepaalde, meer beperkte aspecten van hun leven het vermogen behouden om gebeurtenissen te beïnvloeden, terwijl zij voor de grotere onderwerpen die de samenleving als geheel en de beleidsvoornemens van de regering raken, zichzelf mogelijk niet in staat achten om enige doeltreffende controle uit te oefenen. Het gevoel van machtelosheid bij gewone mensen, zelfs in constitutionele democratieën, om het feitelijke verloop van politieke gebeurtenissen te beïnvloeden, wordt vandaag de dag wellicht op ruimere schaal en diepgaander ervaren dan in de tijd van De Tocqueville het geval was.⁵⁰

Deze situatie is onder onze aandacht gebracht door onder anderen zowel Karen Horney als Erich Fromm. Er bestaat een fundamenteel conflict, zo schreef Horney, 'tussen de zogenaamde vrijheid van het individu en al zijn feitelijke beperkingen . . . Het resultaat voor het individu is een heen en weer geslingerd worden tussen een gevoel van grenzeloze macht bij het bepalen van zijn eigen lot en een gevoel van volledige hulpeloosheid'.⁵¹ Fromm waarschuwde op vergelijkbare wijze: ' . . . in onze eigen samenleving moeten wij hetzelfde verschijnsel onder ogen zien dat een vruchtbare bodem is voor de opkomst van het fascisme, waar dan ook: de onbeduidendheid en machtelosheid van het individu'.⁵² 'Ondanks een vernisje van optimisme en initiatief wordt de moderne mens overmand door een diep gevoel van

machtelooheid, dat ertoe leidt dat hij rampen starend anschouwt, alsof hij verlamd is.⁵³

De redenen die door verschillende analytici gegeven worden om deze situatie te verklaren, variëren. In politieke termen staan zij echter allemaal in verband met de zwakke machtspositie van het geïsoleerde individu, dat tegenover een machtige machthebber van welk type dan ook staat. Het individu voelt zich geen deel van sociale groeperingen en instituties met voldoende macht en onafhankelijkheid van handelen om zich doeltreffend en samen met anderen te verzetten en de macht van de machthebber te controleren, omdat de onafhankelijke, sociale groeperingen en instituties in de samenleving zwak zijn, onder controle gebracht of afwezig. In de moderne, politieke samenlevingen is een relatieve desintegratie van de onderdanen opgetreden. De mate waarin dit gebeurd is en de fase van haar ontwikkeling variëren met het betreffende land, met het politieke systeem en met de krachten die werkzaam zijn om dat proces te bevorderen of te verhinderen. Deze verschillen zijn belangrijk, dikwijls zelfs van het hoogste belang. Bij tijden kan het proces van desintegratie ook omgedraaid worden, als onbedoeld gevolg van veranderingen in de structuur van de samenleving of als bewuste veranderingen om onafhankelijke instituties te creëren of te versterken. In de Westerse constitutionele democratieën zijn de betrekkelijke onafhankelijkheid en macht van sociale groeperingen en instituties die buiten de controle van de staat vallen, aanzienlijk groter dan in totalitaire systemen, waarin de desintegratie vooralsnog haar hoogtepunt bereikte in de geschiedenis. In de tijd van de zuivering van Stalin bijvoorbeeld, 'kon niemand zijn medeburger vertrouwen of zich veilig voelen onder bescherming van welke institutie of welk individu ook, waarop hij tot dan toe vertrouwd had,' schreef Leonard Schapiro. 'De "desintegratie" van de samenleving, die door sommigen gezien wordt als het meest karakteristieke kenmerk van de totalitaire heerschappij, werd volledig in de jaren van terreur.'⁵⁴

Een dergelijke bewuste desintegratie is het gevolg van maatregelen van de machthebber om de belangrijke *loci* van macht, die in de structuur gesitueerd zijn tussen het individu en de machthebber, te verwakken of te vernietigen. Een machthebber, die zijn regime alle macht wenst te geven, kan bewust maatregelen nemen om dat doel te bereiken. Dit gold zowel voor nazi-Duitsland⁵⁵ als voor de Sovjet-Unie.⁵⁶ 'Despotisme . . . is nooit

zekerder van zijn voortzetting,' schreef De Tocqueville, 'dan wanneer het de mensen gescheiden kan houden en al zijn invloed gewoonlijk voor dat doel aangewend kan worden.'⁵⁷ Ofwel de machthebber kan proberen zijn overheersing te handhaven, niet door *loci* van macht te vernietigen, maar door de krachten ervan zodanig te veranderen dat hijzelf aan de top kan blijven. Simmel veronderstelde dat een machthebber 'de pogingen van de lagere klassen die gericht zijn op wettelijke gelijkheid met die intermediaire machten'⁵⁸ kan aanmoedigen. Dit zal een nieuwe *locus* van macht voortbrengen die sterk genoeg is om de invloed van de 'intermediaire machten', die op de machthebber gericht zijn, te beïnvloeden. Hierdoor wordt een relatieve nivellering tot stand gebracht en wordt de machthebber gesteund bij het handhaven van zijn overheersing over het geheel.⁵⁹

De relatieve desintegratie van de onderdanen kan ook het onbedoelde gevolg zijn van andere beleidsplannen of sociale veranderingen, die noch bedoeld zijn om de bevolking te desintegreren, noch om bij te dragen tot een onbeperkte macht van de machthebber. Dit zal waarschijnlijk met name voorkomen waar hervormers en revolutionairen het staatsapparaat gebruiken om bepaalde sociale en economische groeperingen te controleren, zoals de aristocratie, landeigenaren of kapitalisten, en waar de staat gebruikt wordt als het voornaamste instrument om de economische en politieke ontwikkeling van het land te beheersen. De concentratie van macht in de staat kan de specifieke groepering, waartegen de maatregelen waren bedoeld, met succes controleren. Ook andere gevolgen op lange termijn vloeien echter voort uit die concentratie van macht ten behoeve van die controle of ontwikkeling. Vertrouwen op de staat om die doelstellingen te bereiken, maakt niet alleen van de bestaande concentratie van macht in de staat gebruik, maar draagt ook bij tot de groei ervan, zowel in absolute zin als in vergelijking met de andere instituties in de samenleving. Bovendien versterkt dat vertrouwen op de staat niet alleen de bevolking en haar onafhankelijke instituties niet, maar zal waarschijnlijk beide verzwakken, zowel absoluut als relatief. Het vestigen van staatscontrole over de economie bijvoorbeeld, kan de huidige en een toekomstige machthebber voorzien van de middelen waarmee zij 'de bevolking waarover zij regeren in nauwere afhankelijkheid houden,' zo stelde De Tocqueville.⁶⁰ Staatscontrole over de economie heeft het bijvoorbeeld communistische regimes moge-

lijk gemaakt om een omvangrijke zwarte lijst van politieke disidenten op te stellen. Deze mogelijkheid overschrijdt in vergaande mate die van vroegere kapitalisten, die dergelijke lijsten veel minder doeltreffend gebruikten om te voorkomen dat de organisatoren van vakbonden werk vonden.

De concentratie van effectieve macht in de staat verschaft de machthebber niet alleen de middelen voor directe controle over de bevolking. Die concentratie zal ook neigen naar het uitoefenen van een veelheid van psychologische druk- en beïnvloedingsmiddelen op het volk. Dit zal niet alleen de mogelijkheid ervan om de machthebber te controleren verkleinen, maar zelfs het verlangen om dit te doen. Het individu is blootgesteld aan de extreme invloed van de massa en staat onder druk om bepaalde meningen te aanvaarden zonder de gelegenheid te hebben om deze rationeel te overwegen⁶¹, in het bijzonder drukmiddelen in de vorm van pleidooien voor zedelijkheid, ideologie, vaderlands liefde en deskundigheid. Zij, die proberen gezamenlijk te handelen om de maatschappij te veranderen of de almacht van de machthebber uit te dagen, worden als gevvaarlijk en asociaal beschouwd.⁶² De bevolking aanvaardt meer en meer dat het het recht is en zelfs de plicht van de machthebber 'om iedere burger persoonlijk zowel te leiden als te regeren.'⁶³ Die doctrine is gevvaarlijk voor de vrijheid en voor de handhaving en ontwikkeling van controlemiddelen over de politieke macht van de machthebber.

Wat ook de kennelijke voordelen op korte termijn zijn, de gevolgen op lange termijn van het vertrouwen op de in de staat geconcentreerde macht voor het behandelen van maatschappelijke problemen kan desastreus zijn voor de politieke toekomst van de samenleving.

De feitelijke verdeling van macht kan de institutionele regeringsvormen beïnvloeden

De feitelijke machtsstructuur in de samenleving zal op den duur waarschijnlijk mede de formele, institutionele regeringsvorm bepalen. Een gespreide machtsstructuur in de samenleving als geheel met een veelheid van *loci* van effectieve macht zal waarschijnlijk een meer democratische vorm voortbrengen. Van de andere kant zal een samenleving van gedesintegreerde individuen, en met de macht geconcentreerd in de staat, een despota-

tistische regeringsvorm vergemakkelijken. 'Wat wij de grondwet noemen is slechts het bekroonde verhaal van de sociale structuur; en waar de lagere lagen uiterlijk verschillen, moeten de hoogste lagen ook verschillen,' schreef F. C. Montague.⁶⁴ Mosca beweerde eveneens dat de feitelijke grenzen van de macht van de machthebber, of de afwezigheid ervan, kunnen leiden tot de latere, formele erkenning ervan in de grondwet en de wetgeving.⁶⁵ De *loci* van gespreide macht kunnen zo sterk zijn dat de machthebber zijn afhankelijkheid ervan officieel moet erkennen door middel van institutionele veranderingen. 'Het bijeenkomen van het parlement had dus vanaf het begin dit essentiële kenmerk,' schreef De Jouvenel, 'dat het de vergadering was van gezagsdragers, groot en klein, waaraan de koning geen bevelen kon geven en waarmee hij moest onderhandelen.'⁶⁶ Omgekeerd kan, daar waar dergelijke sociale groeperingen en instituties verhoudingsgewijs afwezig of zwak zijn, niet in staat om zich te verzetten tegen de centrale machthebber en de bronnen van diens macht te controleren, de formele, politieke structuur veranderen van democratisch in naam tot openlijk, in hoge mate gecentraliseerd en despotisch.

Veranderingen in het formele kader van de regering, die de werkelijke verdeling van macht en de structurele situatie van de samenleving als geheel weerspiegelen, worden gewoonlijk pas ingevoerd na verloop van tijd. Dit kan langdurig zijn onder voorkomende omstandigheden. De uiterlijke vormen van een politiek stelsel kunnen tot lang nadat de machtsverdeling in de samenleving belangrijk veranderd is voortduren, een verdeling die oorspronkelijk gunstig was voor het voortbrengen van die regeringsvorm. Het formele apparaat van de constitutionele democratie kan nog enige tijd blijven bestaan, nadat de effectieve spreiding van macht over groeperingen en instituties in de samenleving vervangen is door effectieve concentratie van macht in handen van de machthebber. Als dit het geval is, kan het machtpotentieel van de machthebber zo ongecontroleerd zijn in de praktijk, als ware de grondwet ronduit autocratisch. Hoewel de oude grondwet kan voortbestaan tot lang nadat de omstandigheden, die tot haar ontstaan leidden, veranderd zijn, is deze situatie potentieel hoogst instabiel. In een samenleving waarin de sociale groeperingen en niet aan de staat gebonden instituties zwak zijn, reeds door de machthebber gecontroleerd worden of op andere wijze niet in staat zijn tot onafhankelijk

handelen en verzet tegen de machthebber en waar de bevolking ofwel zich niet tegen overheersing wenst te verzetten of zich hiertoe machteloos voelt, kan een ronduit autocratische regeringsvorm gemakkelijk aanvaard worden. Deze kan geïntroduceerd worden als een 'tijdelijke' maatregel om aan een bijzondere behoefte of situatie tegemoet te komen, of als een permanente verandering. In het laatste geval kan de verandering voortkomen uit geleidelijke, constitutionele veranderingen, wijzigingen in de praktijk, rechterlijke beslissingen, wetgeving en dergelijke. In het andere geval kan de verandering het gevolg zijn van een machtsovername, *coups d'état* of buitenlandse invasie. Soms zal de verandering direct volgen op de 'noodzaken' voor het voeren van een doeltreffende buitenlandse of binnenlandse oorlog.

De omgekeerde situatie kan zich ook voordoen. Een formeel dictatoriale regeringsvorm kan enige tijd voortbestaan nadat de sociale groeperingen en niet aan de staat gebonden instituties in de samenleving, die onder dat stelsel zijn blijven bestaan, aan kracht en vermogen tot onafhankelijk optreden hebben gewonnen en misschien nadat geheel nieuwe met diezelfde eigenschappen ontstaan zijn. In een dergelijk geval zullen die *loci* van macht in de praktijk een aanzienlijke mate van controle over de machthebber uitoefenen, hoewel de officiële grondwet nog steeds dictoriaal is. Dat wil zeggen, de samenleving is in de praktijk democratischer geworden dan door de voortbestaande, formele regeringsvorm wordt aangegeven. Ook in dit geval zullen de veranderde machtsrelaties en de nieuwe structurele situatie op den duur ertoe neigen formeel erkend te worden door middel van een grondwetswijziging.

In beide gevallen zullen de structurele situatie in de samenleving en de werkelijke verdeling van de effectieve macht in de praktijk waarschijnlijk de werking van de machtsuitoefening van de machthebber wijzigen, los van de formele, constitutionele voorzieningen en de structuur van de overheid.

Bij tijden zal er sprake zijn van ongelijkheid tussen de structurele situatie van de samenleving en de formele overheidsstructuur, wanneer een machthebber – vooral in de vorm van een ideologisch georiënteerde politieke partij – naar de macht van de staat grijpt om een dictatuur te vestigen, die tot doel heeft de onderliggende structuur van de samenleving opnieuw te vormen. Het slagen of mislukken van die inspanning zal dan in aanzienlijke

mate beïnvloed worden door de structurele situatie van de samenleving: of de sociale groeperingen en instituties sterk genoeg zullen zijn om zich tegen die inspanningen voor de dictatuur te verzetten, of te zwak om daarin te slagen of ook maar een poging daartoe te wagen, ofwel dat zij bereidwillig steun verleenden aan hun eigen ondergang, ten gunste van het doel van de machthebber.

Controle van de politieke macht als gevolg van innerlijke kracht

De mate waarin de macht van een machthebber gecontroleerd kan worden door de onderdanen hangt allereerst af van de innerlijke kracht van de maatschappelijke orde en van de onderdanen zelf. Deze opvatting is tegengesteld aan de thans populaire verklaringen voor de wijzen waarop macht gecontroleerd kan worden. Het is tegenwoordig normaal om bijna volledig vertrouwen te stellen in de officiële grondwet, de wetgeving en rechterlijke beslissingen om politieke vrijheid te vestigen en te bewaren. Het is eveneens normaal om aan te nemen dat de bedoelingen, handelingen en beleidsvoornemens van een dictator of onderdrukker (of dat nu een individu of een groep is) alleen verantwoordelijk zijn voor het bestaan van een dictatuur of onderdrukking. Daar komt bij dat er gewoonlijk ook van uitgegaan wordt dat het verwijderen van een dictator of onderdrukker een situatie van vrijheid zal voortbrengen. In het licht van deze analyse zijn deze opvattingen echter allemaal onjuist. Nog erger, zij zullen waarschijnlijk tot politieke keuzen leiden die niet de gewenste resultaten zullen kunnen opleveren.

De opvatting dat de macht van een machthebber uiteindelijk het gevolg is van de situatie in de samenleving zelf, is noch origineel, noch nieuw. Dit standpunt is door de eeuwen heen aangehangen door verschillende politieke theoretici en waarnemers.

William Godwin, een Engelse politieke denker uit het einde van de 18e eeuw, was bijvoorbeeld van mening dat het karakter van politieke instituties grotendeels bepaald wordt door de stand van ontwikkeling van het sociale en politieke begrip van het volk. Als dat begrip beperkt is, dan zullen de instituties in even grote mate onvolmaakt zijn. Als hun begrip groot is, dan zullen de geaccepteerde instituties verbeterd worden en die instituties

die verworpen zijn, zullen door gebrek aan steun vervallen.⁶⁷ Veranderingen in de opvattingen van het publiek gaan daarom noodzakelijkerwijs aan sociale en politieke veranderingen vooraf, als die veranderingen van duurzame aard moeten zijn.⁶⁸ De mate van onvolwassenheid of volwassenheid van de bevolking zal weerspiegeld zijn in het politieke stelsel, zo schreef Godwin, en zal ertoe leiden dat er of een dictatoriaal regime of een situatie van vrijheid ontstaat. Innerlijke zwakte maakt van een volk een gemakkelijke prooi voor een veroveraar, terwijl de poging een volk dat voorbereid is op vrijheid, te onderdrukken hoogst waarschijnlijk van korte duur zal zijn.⁶⁹

Niccolo Machiavelli, de Italiaanse 'realistische' denker en adviseur van vorsten uit de 16e eeuw, wees op de onbekwaamheid van mensen die niet gewend zijn aan verantwoordelijk zelfbestuur om de vrijheid te handhaven.⁷⁰ Het betrof, zo schreef hij, een situatie die vergelijkbaar is met een dier dat in gevangenschap opgroeit en dat, wanneer het in vrijheid wordt gesteld, niet in staat is voor zichzelf te zorgen. Het wordt de prooi van de eerste die beste persoon die probeert het naar de vroegere situatie terug te brengen.⁷¹ 'Want het was noch de naam, noch de rang van dictator, waardoor Rome dienstig gemaakt werd, maar het verlies van gezag dat de burgers ontnomen was door de duur van diens heerschappij.'⁷² De mate van passieve gehoorzaamheid, waaraan men onder een vroegere vorst gewend geraakt was, of in plaats daarvan de mate van vitaliteit en deelneming van de onderdanen in een republiek, is van betekenis, zo beweerde Machiavelli, voor het bepalen van de mate van steun of verzet, die een nieuwe machthebber bij zijn poging om zijn eigen heerschappij te vestigen zal ontmoeten.⁷³

Baron de Montesquieu, de Franse politieke filosoof uit de 18e eeuw, bekend om zijn inzichten over het belang van een opsplitsing van de staatsmacht, heeft ook bijgedragen tot het begrijpen van de relatie tussen de innerlijke kracht van een samenleving en de bestaande regeringsvorm. De Montesquieu benadrukte het belang van 'deugd' (gedefinieerd als liefde voor het vaderland en voor gelijkheid) bij het handhaven van de vrijheid en het parlementaire regeringsstelsel.⁷⁴ Hij voegde daaraan toe: 'De gewoonten van een geknecht volk maken deel uit van hun slavernij; die van een vrij volk maken deel uit van hun vrijheid.'⁷⁵ Mosca noemde als factoren die nodig zijn om verzet tegen en controle over de machthebber mogelijk te maken, de aanwezig-

heid van 'georganiseerde, sociale krachten' die niet door de machthebber gecontroleerd worden.⁷⁶ De Tocqueville beweerde dat de 'passie voor en de gewoonte van vrijheid' bijdragen tot het behoud van de vrijheid. Van de andere kant, zo schreef hij, 'kan ik mij niets voorstellen dat beter voorbereid is op onderwerping, in het geval van een nederlaag, dan een democratisch volk zonder vrije instituties.'⁷⁷ De Jouvenel verbond de situatie van vrijheid met de actieve waakzaamheid van de burgers⁷⁸ en beweerde dat wanneer de eigenschappen van vrijheid in hoge mate aanwezig zijn, dit voortkomt uit 'het opkomen van de mens voor zijn eigen rechten . . .'.⁷⁹

Het is veelzeggend dat de inzichten van Mohandas K. Gandhi, geweldloos strateeg en leider van de Indische nationalistische beweging, geheel te verenigen zijn met deze theoretici voor zover het hun kijk op de relatie tussen sociale macht en politieke vrijheid betreft. Gandhi beweerde herhaaldelijk dat echt zelfbestuur (*swaraj*) niet eenvoudigweg een zaak is van staatsrechtelijke spelregels en van de persoonlijkheid van de machthebber. Democratie is daarentegen gebaseerd op de innerlijke kracht van de samenleving.⁸⁰ Hij schreef de Indische onderworpenheid aan het Engelse bestuur toe aan de zwakke toestand van Indië zelf.⁸¹ Aangezien 'een volk tenslotte de regering heeft die het verdient', kon zelfbestuur 'alleen voortkomen uit eigen inspanning'.⁸² Vóór het zelfbestuur gevvestigd kon worden, moest het volk zichzelf ontdoen van 'het gevoel van hulpeloosheid'; het kon zonder zelfvertrouwen niet optreden om de politieke structuur te veranderen.⁸³ 'Een perfecte grondwet, van bovenaf opgelegd op een treurige interne situatie, zal op een gepleisterd graf lijken.'⁸⁴ 'Daarom was een geweldloze revolutie geen programma voor een greep naar de macht, maar voor een wijziging van verhoudingen met als resultaat een vreedzame overdracht van macht.'⁸⁵ 'Een innerlijk versterkt, in eigen behoeften voorziend en op haarzelf vertrouwend Indië zou veilig zijn voor buitenlandse machten, zelfs zonder wapens, zo beweerde Gandhi.'⁸⁶

Stilzwijgende gevolgtrekkingen van deze analyse voor het controleren van politieke macht

Men kan minstens drie conclusies trekken uit deze bespreking over de middelen waarmee politieke macht te controleren is:

1. Samenlevingen waarin geen sterke *loci* van macht aanwezig zijn en waarin de onderdanen verhoudingsgewijs gedesinteresseerd zijn, zijn ondanks formele grondwetten uiterst vatbaar voor tirannie en andere vormen van ongecontroleerde politieke macht.
2. Onder die omstandigheden is het eenvoudigweg vervangen van de persoon of groep die de positie van machthebber bekleedt onvoldoende om effectieve controle over de macht te vestigen, wie ook die positie inneemt.
3. Ten einde effectieve controle over de macht van de machthebber op lange termijn mogelijk te maken, moet de macht doeltreffend overgedragen en verspreid zijn over verscheidene, sociale groeperingen en instituties over de hele samenleving. Deze drie conclusies zullen we nader bekijken.

Een grondwet is niet toereikend om de macht van een machthebber te controleren

Wij hebben gezien dat bij de inspanning om de macht van een machthebber te controleren de institutionele regeringsvormen van ondergeschikt belang zijn voor de feitelijke verdeling van macht over de samenleving. Daarbij komt dat de verwakking of vernietiging van *loci* van macht waarschijnlijk de moeilijkheden voor de onderdanen om hun machthebber te controleren aanzienlijk zal doen toenemen.

Zelfs een democratische grondwet, die grenzen stelt aan de gewettigde macht van de regering, die gevestigde procedures instelt voor het functioneren van de regering en voor het kiezen van machthebbers en die de onderdanen bepaalde vrijheden en rechten garandeert, is niet toereikend om deze tendens te keren. Waar de samenleving zwak is en de democratische machthebber sterk, zullen geschreven en ongeschreven, constitutionele grenzen aan de macht van de overheid en hindernissen voor de rechten van de machthebber niet in staat zijn de greep naar de teugels van de regering door een antidemocratisch regime, zoals door een *coup d'état* of invasie, te verhinderen. Nog zullen in diezelfde situatie van structurele zwakte van de samenleving de onderdanen in staat zijn om zelfs maar te voorkomen dat machthebbers die met constitutionele middelen gekozen zijn, hun macht geleidelijk uitbreiden tot buiten in de wet vastgelegde grenzen of de macht aan zich trekken. Wanneer een machtige

groepering bereid is de 'regels' in een democratie te overtreden, dan kunnen de grondwet en de wetten als zodanig deze overweldiging niet verhinderen.

Een structureel sterke samenleving met een effectief vermogen aan macht, die verspreid is over de groeperingen en instituties in die samenleving, heeft echter de mogelijkheid om de bronnen van macht van de machthebber te reguleren en is in staat doeltreffend te strijden om een democratisch regeringsstelsel te handhaven of te herstellen.

Dit inzicht in de structurele vereisten van constitutionele, democratische stelsels wordt vandaag de dag onvoldoende erkend, zelfs door vurige tegenstanders van de dictatuur en voorstanders van vrijheid. Democraten van verschillende huize zien daarentegen een grondwet, die de structuur en juiste draagwijdte van de regering aangeeft om de staat te laten functioneren, als sleutel voor het vestigen en het behouden van een democratische, politieke samenleving.

Ondanks dergelijke grondwetten is echter een groot aantal constitutionele democratieën vervangen door autoritaire of dictatoriale regimes van binnenlandse of buitenlandse herkomst. Dit toont aan dat, wanneer een machtige groepering zelf niet bereid is zich te houden aan die grondwet, haar voorzieningen en beperkingen als zodanig onvoldoende zijn om de macht van een machthebber te controleren. De samenleving moet ook de mogelijkheid hebben machthebbers te controleren die niet bereid zijn zich vrijwillig te houden aan de grenzen en procedures die in de grondwet vastgelegd zijn.

In een samenleving, die innerlijk zwak is en waar de macht geconcentreerd is in de staat, kunnen constitutionele hindernissen een antidemocratische greep naar de macht niet verhinderen. Onder die omstandigheden zullen de onderdanen ook niet in staat zijn te verhinderen dat een constitutioneel gekozen machthebber zijn macht geleidelijk aan op onwettige wijze uitbreidt of de grondwet zelf buiten werking stelt – wellicht door een nationale crisis voor te wenden. Wat zullen de onderdanen bijvoorbeeld doen als hun gekozen president, daarbij geruggest door de strijdkrachten, de noodtoestand uitroeft om te kunnen optreden tegen een veronderstelde crisis, de wetgevende macht ontbindt, verkiezingen afschaft, oppositieleiders arrestateert en censuur instelt voor kranten, radio en televisie?

Om aan dergelijke situaties het hoofd te bieden moeten de

onderdanen in staat zijn de macht van de overweldiger tegen te gaan met hun eigen macht. Om dit te kunnen doen moeten zij op doeltreffende wijze kunnen strijden. Daarom moet men beschikken over effectieve *loci* van macht in de hele sociale structuur.

Die noodzakelijke voorwaarde kan echter niet aanwezig zijn. De niet aan de staat gebonden instituties in de samenleving kunnen zwak zijn en reeds onderworpen aan de controlesmogelijkheden van de overheid. Het is mogelijk dat geen enkele groepering, die in aanmerking zou komen om de overweldiging ongedaan te maken, het vermogen behouden of ontwikkeld heeft om onafhankelijk te handelen en zich te verzetten tegen de machthebber. De normale activiteiten van de hele samenleving kunnen onlosmakelijk verbonden zijn met het staatsapparaat. Grote delen van de bevolking kunnen direct of indirect voor hun levensonderhoud van datzelfde apparaat afhankelijk zijn. Mensen kunnen gewend zijn geraakt aan het doorschuiven van hun problemen naar 'de overheid' in plaats van er zelf een oplossing voor te zoeken. Als sprake is van zo'n situatie, dan zijn de kansen op verzet tegen de overweldiger – en nog minder van succesvol verzet – erg klein. De structuur van de samenleving en de verdeling van het effectieve vermogen aan macht in gewone tijden en hoe zij haar sociale en economische problemen het hoofd biedt, zal haar vermogen om zich te verzetten tegen pogingen om een dictatuur op te leggen zeer sterk beïnvloeden en zelfs bepalen.

In die situatie doen de motieven van hen, wier beleidsplannen en optreden de *loci* van macht in de samenleving verzwakt en de macht van het staatsapparaat vergroot hebben, niet ter zake. Overweldigers zullen hun opdracht niet als moeilijker ervaren alleen omdat die veranderingen ingevoerd waren door een regering die opecht geprobeerd heeft onrecht te bestrijden, het welzijn te bevorderen of te voorzien in een effectieve militaire en bestuurlijke capaciteit om de internationale militaire dreiging of de binnenlandse terroristische of guerrilla-aanvallen af te schrikken of neer te slaan.

In constitutionele democratieën hebben diverse groeperingen voortdurend de neiging gehad de staat grotere verantwoordelijkheden voor en grotere macht over de samenleving als geheel te geven. Bijna alle groeperingen hebben vertrouwd op het militaire vermogen van de staat om buitenlands gevaar het hoofd te

bieden. Sociale hervormers en revolutionairen van verschillende herkomst hebben vertrouwd op de staat voor het doorvoeren van de veranderingen die zij wensten en voor het benaderen van de groeperingen die zij verantwoordelijk achtten voor sociaal kwaad of die de gewenste veranderingen tegenwerkten. Dit vertrouwen op de staat is in democratische termen gerechtvaardigd door te beweren dat de wetgevende macht of andere beleidsbepalende instellingen democratische controle uitoeftenden ten gunste van de samenleving als geheel. In die gevallen zijn sociale groeperingen en instituties als de familie, de vakbonden, religieuze groeperingen en industriële organisaties buiten de staatsstructuur om blijven bestaan. Hun relatieve onafhankelijkheid en macht zijn echter bijna altijd aanzienlijk afgenoem vergelijken met de macht van soortgelijke *loci* om de machthebber te controleren in vroegere tijden. Soms zijn de onafhankelijkheid en de kracht van dergelijke groeperingen en instituties ondermijnd uit minder edele motieven. Hoewel de gevolgen van die ondermijning en onderwerping om welk motief dan ook van geval tot geval zullen verschillen, zijn deze in dit specifieke opzicht altijd hetzelfde: het machtspotentieel van de machthebber is toegenomen ten koste van de samenleving.

Wanneer de *loci* verzwakt zijn en het machtspotentieel van de machthebber uitgebreid is, dan is de mogelijkheid van een verandering in de grondwet en de regeringsvorm in de richting van de dictatuur geschapen. Een onmiddellijke verandering zal niet noodzakelijkerwijs plaatsvinden en is dikwijls onwaarschijnlijk. Ten minste een schijn van – en dikwijls in de praktijk ook wel enige – controle van de regering door het volk wordt gewoonlijk bepaalde tijd gehandhaafd. Wanneer dit gebeurt, is de controle meestal afhankelijk van de persoonlijke bereidheid van de machthebber om zich aan bepaalde uitgangspunten of grenzen te houden, die volgens de grondwet, de wetten, de traditie of het fatsoen vereist zijn. Zelfs een gekozen machthebber kan echter weigeren zich aan dergelijke grenzen te houden. Ofwel de macht van de machthebber wordt geleidelijk uitgebreid op een reeks van kleine of ogenschijnlijk onschuldige manieren, zodat niemand het schijnt op te merken of er last van heeft. Ofwel de teugels van de regering worden abrupt een machthebber ontnomen door een groepering die niet kan wachten om het machtspotentieel van die positie op een grotere schaal toe te passen. In gevallen als deze zal de machthebber, zodra hij het staatsappa-

raat onder zijn beheer heeft, het volledige overheidsapparaat en controlesysteem over de onderdanen en hun instituties ter beschikking hebben, welke in 'normale' tijden zijn uitgedacht,⁸⁷ ofschoon met heel andere motieven. De bevolking zal dan zwak zijn in vergelijking met de machthebber en minder in staat tot doeltreffend verzet dan zij geweest zou zijn wanneer de sociale instituties niet verzwakt waren en de macht van de staat niet was toegenomen.⁸⁸

Op grond van zijn analyse van de politieke gevolgen van het verzwakken van de onafhankelijke *loci* van macht in democratische samenlevingen voorspelde De Tocqueville dat, wanneer het absolutisme weer hersteld zou worden in dergelijke samenlevingen, dit 'een nieuwe vorm zou aannemen en zou verschijnen met kenmerken die onbekend waren bij onze voorvaderen.'⁸⁹ Hij deed deze voorspelling meer dan een eeuw voor de opkomst van totalitaire systemen in de Sovjet-Unie onder Stalin en in nazi-Duitsland.

Onze ervaring met de aangetoonde ontoereikendheid van constitutionele grenzen aan de macht van machthebbers en de ernst van de dreiging van moderne tirannie zijn beide ernstig genoeg geweest om ons aan te sporen verder te kijken dan constitutionele en wettelijke voorzieningen, naar aanvullende middelen om machthebbers te controleren die niet bereid zijn die grenzen te aanvaarden.

In de theorie van de democratie is het recht van de burgers om hun toevlucht te nemen tot gewelddadige revolutie tegen tiranen erkend. Voor bedreigingen van buitenaf hebben constitutionele democratieën vertrouwd op de strijdkrachten. Wij hebben nu redenen om niet tevreden te zijn over de doeltreffendheid van die middelen om een noodsituatie het hoofd te bieden. Zowel gewelddadige massarevolutie tegen tiranen als militair verzet tegen invasietroepen, kunnen op hun weg naar succes op praktische hindernissen stuiten. Wanneer ongewapende onderdanen een gewelddadige revolutie tegen een goed gewapende machthebber ondernemen, dan zijn zij bijna altijd ernstig in het nadeel, hetgeen hoogstwaarschijnlijk tot hun voorspelbare nederlaag zal leiden. Tegen een coup, die tegen de constitutionele regering gericht is, zijn zij geen betere partij, want gewoonlijk hebben de strijdkrachten het initiatief tot de coup genomen of zij hebben deze gesteund. In het geval van een invasie van buitenaf zal de binnenvallende machthebber van een andere staat meest-

al vastgesteld hebben dat zijn regime een duidelijk militair overwicht heeft op het aangevallen land, zodat militair verzet tegen het succes ervan weinig zin heeft.

Guerrilla-oorlogvoering wordt soms gezien als een vervanging van die middelen. Zij kent echter ernstige beperkingen op grond van de daarmee gepaard gaande immense aantallen slachtoffers, de twijfelachtige vooruitzichten op succes, het vaak uitlopen op een zeer langdurige strijd en de structurele gevolgen. Het aangevallen regime wordt onmiddellijk nog dictatorialer en zelfs het regime dat aantrad na een geslaagde strijd is ook meer dictoriaal als gevolg van de centraliserende invloed van de uitgebreide strijdkrachten en door het verzwakken of vernietigen van de *loci* van macht in de samenleving gedurende de strijd.

Het is daarom noodzakelijk verder te kijken dan zowel de formele constitutionele spelregels als die gewelddadige sancties, die bedoeld zijn als middelen waarmee de bevolking in crisissituaties effectieve controle over zowel binnenlandse als buitenlandse machthebbers kan uitoefenen.

Als de samenleving op het moment van dergelijke crises geen sterke sociale groeperingen en instituties bezit die bekwaam zijn om onafhankelijk op te treden, in staat zijn om effectieve macht uit te oefenen en de capaciteit hebben om de centrale machthebber te controleren, dan kan het uitsluitend vertrouwen op formele, constitutionele spelregels voor het stellen van grenzen aan de machthebber desastreus blijken. De Tocqueville zegt over de toestand in zo'n situatie:

'... democratische naties ... brengen gemakkelijk hun totale, beschikbare kracht in het veld en wanneer de natie rijk is en een grote bevolking heeft, dan zal zij spoedig overwinnen; maar zodra zij veroverd is en haar grondgebied onder de voet gelopen, dan heeft zij weinig hulpbronnen ter beschikking; als de vijand de hoofdstad inneemt, dan is de natie verloren. Dit kan gemakkelijk verklaard worden: omdat ieder lid van de gemeenschap op zich geïsoleerd en uiterst machteloos is, kan niemand ervan óf zichzelf verdedigen óf als verzamelplaats voor anderen dienen. In een democratisch land is niets sterk, behalve de staat; aangezien de militaire kracht van de staat vernietigd is door de vernietiging van het leger en de burgerlijke macht verlamd door het veroveren van de voor-

naamste stad, is alles wat overblijft slechts een menigte zonder kracht of regering, niet in staat zich te verzetten tegen de georganiseerde macht waardoor zij aangevallen wordt . . . na zo'n ramp is de bevolking niet alleen niet in staat om de vijandelijkheden voort te zetten, maar het is begrijpelijk dat zij ook dit niet zal proberen.⁹⁰

Eenvoudige vervanging van machthebbers is eveneens onvoldoende om te komen tot blijvende controle

Het moet nu wel duidelijk zijn dat het vestigen van echte en blijvende controle over de macht van machthebbers niet bereikt kan worden door alleen het vervangen van de ene machthebber door de andere, die de top van de bevelsstructuur zal bezetten. Meer fundamentele veranderingen zijn noodzakelijk. In constitutionele democratieën is het grootste deel van het politieke debat echter gericht op *wie* de formele, politieke structuur moet controleren. Als wij ons bezig willen houden met het uitvoeren van democratische beginselen, dan is de meer fundamentele vraag daarentegen de volgende: welke sociale en politieke orde is op den duur wenselijk en geschikt om het probleem van de controle over politieke macht op te lossen?

Het voornamelijk gericht zijn op personen of partijen in plaats van op de structuur is ten dele het gevolg geweest van een ontbreken van helder denken. Wij hebben meestal geen onderscheid gemaakt tussen een bepaalde tiran en de situatie en het systeem van tirannie.⁹¹ Tengevolge daarvan werden, terwijl er belangrijke pogingen gedaan werden om de tiran te verwijderen, weinig of geen aandacht besteed aan het veranderen van de situatie die de tirannie mogelijk maakte.

In tijden dat mensen naar actieve strijdmiddelen zochten om een binnenlandse of zich opdringende buitenlandse tiran te bestrijden, werd weinig of geen aandacht besteed aan de bewuste keuze van strijdmiddelen, die niet alleen de kans boden op onmiddellijk resultaat, maar ook op lange termijn tot vastberaden controle van de macht van elke machthebber hielpen bijdragen. In sommige gevallen blijken daarentegen de toegepaste strijdmiddelen in feite controle op lange termijn moeilijker gemaakt te hebben.

Wij zijn er ook niet in geslaagd om onderscheid te maken tussen algemene verkiezingen om bepaalde personen of partijen te

kiezen, die de positie van machthebber zullen bekleden en de situatie, waarin mensen de gelegenheid hebben om actief deel te nemen aan het politieke leven.⁹² Het gevolg was dat de aandacht voornamelijk gericht was op periodieke verkiezingen. Weinig of geen aandacht werd echter besteed aan de behoefte aan machts-spreiding over verscheidene sociale groeperingen en instituties, noch aan het versterken van de bekwaamheid van het volk om belangrijke beslissingen voor zichzelf te nemen en effectieve controle over de macht van de machthebber te handhaven. Verandering in de personen of de partijen, die de positie van machthebber bekleedden, kan al dan niet verschil uitmaken. Soms zal het verschil aanzienlijk zijn, onder alle omstandigheden. Of de verandering verschil uitmaakt en zo ja, in welk opzicht, blijkt af te hangen van factoren als:

1. de mate van zelfbeheersing van de machthebber;
2. zijn sociale en politieke doelstellingen;
3. de middelen die toegepast zijn om de positie van machthebber te verkrijgen, om die positie te behouden en om beleidsvoornemens uit te voeren.

Indien verschillen bestaan tussen een vroegere en een nieuwe machthebber, dan zijn deze drie factoren van invloed en is niet slechts sprake van een eenvoudige verandering in de personen, die de positie van machthebber bekleden en ook niet in de bekwaamheid van de onderdanen om de keuze van nieuwe personen te beïnvloeden. Nog een dergelijke verandering, noch een dergelijke invloed demonstreren noodzakelijkerwijs het vermogen van de bevolking om hun machthebber te *controleren* als hij *niet bereid* is om gecontroleerd te worden. De politieke situaties, waarin machthebbers zich niet aan beperkingen en grenzen wensen te onderwerpen voor het uitoefenen van hun macht, zijn de meest beslissende en gevaarlijke en vragen met spoed om oplossingen.

Dikwijls zal de mogelijkheid dat onderdanen hun machthebber helpen selecteren en de politieke beleidsplannen en praktijken van een machthebber die daarvoor openstaat, beïnvloeden, verwend worden met de geschiktheid de machtsuitoefening van een machthebber die vastberaden is om onbeperkt door te gaan, feitelijk te *controleren*. Die verwarring zal waarschijnlijk de illusie scheppen van een grotere democratische controle dan in feite het geval is. Door deze illusie kan de machthebber gemakkelijker zijn 'controle en macht uitbreiden, terwijl de onderdanen

inschikkelijker worden, minder geïnteresseerd raken om zelf controle uit te oefenen en minder bereid zijn zich te verzetten.⁹³ Deze verwarring kan ook mede de indruk wekken dat er een groter verschil bestaat tussen rivalen voor de positie van machthebber dan in feite het geval is. Het inzicht van De Tocqueville is nog steeds geldig: 'Onze tijdgenoten zijn daarom veel minder verdeeld dan gewoonlijk verondersteld wordt; zij zijn voortdurend aan het twisten over de vraag in wiens handen de suprematie gelegd moet worden, maar zij zijn het onmiddellijk eens over de plichten en de rechten van die suprematie.'⁹⁴

Aangezien de mate, waarin het vermogen van de machthebber om macht feitelijk uit te oefenen, zal variëren naar gelang van de hierboven genoemde factoren, kan een verandering van machthebber leiden tot een verandering op korte termijn van de omvang waarin en de manier waarop de macht van de machthebber wordt aangewend. Het is echter erg belangrijk dat een verandering van machthebber als zodanig, het *vermogen* van welke machthebber dan ook om macht uit te oefenen zonder gecontroleerd te worden door de onderdanen, niet vermindert. Die verandering zal alleen gepaard gaan met de verandering van machthebber als zowel de *loci* van macht over de hele samenleving, als ook het vermogen van de onderdanen om zich te verzetten tegen de machthebber vóór de verandering van personen versterkt zijn of tijdens de inspanningen om die verandering teweeg te brengen. Er is anders niets veranderd in de mogelijkheden voor tirannie. Daarom is een toename van het vermogen aan vrijheid van de samenleving noodzakelijk, zowel wanneer de tirannie zelf als wanneer het regime van een bepaalde tiran beëindigd moet worden.

'Want een revolutie die op basis van vrijheid is ontstaan, wordt een bevestiging van de vrijheid (schreef De Montesquieu). Een vrije natie kan een verlosser hebben: een geknechte natie kan alleen nog een andere onderdrukker hebben. Want wie ook in staat is een absoluut vorst te onttronen, heeft voldoende macht om zelf absoluut te worden.'⁹⁵

Zelfs wanneer er sprake lijkt te zijn van enige verandering in de uiterlijke vorm en de grondwet van het politieke systeem, kan de feitelijke verandering beperkter zijn dan ogenschijnlijk het geval

is, als de onderliggende machtsstructuur zelf intact blijft. De verandering van monarchie naar republiek, zei De Jouvenel, hield de totale monarchistische staat overeind, terwijl de positie van de koning overgenomen werd door 'de vertegenwoordigers van de natie'.⁹⁶ '... als het beginsel van de ongecontroleerde en onbegrensde soevereiniteit van de menselijke wil eenmaal aanvaard is, is het regime dat daarvan het gevolg is in wezen hetzelfde, aan welke persoon, werkelijke of fictieve, deze soevereine wil ook wordt toegeschreven.'⁹⁷ Om deze reden hebben systemen die op het eerste gezicht zeer tegengesteld zijn, maar die vergelijkbare, ongecontroleerde macht verlenen aan de personen of groep die de positie van machthebber bekleedt, veel met elkaar gemeen.⁹⁸

Binnen een systeem met een krachtige structuur, waarin de ene groepering de superordinaat is en een andere de subordinaat, zo schreef Simmel, heeft, tenzij 'een fundamentele verandering in de sociale vorm' plaatsvindt, zelfs 'de bevrijding van de subordinaten dikwijls geen algemene vrijheid tot gevolg ... maar slechts de verheffing van de subordinaten tot de heersende klassen'.⁹⁹ Tenzij 'de bevrijding van de subordinaten' voorafgegaan is door of vergezeld is gegaan van het opheffen van de concentratie van effectieve macht en spreiding ervan over de hele samenleving en het versterken van de instituties in de samenleving ten nadele van de machthebber, zal de eenvoudige vervanging van personen in de positie van machthebber de mogelijkheid van de onderdanen om het vermogen aan macht van de machthebber te controleren, niet doen toenemen. Dit is waar, of de positie van machthebber nu voor lange tijd bezet blijft door dezelfde personen, of dat de personen in die positie periodiek wisselen, terwijl de machtsstructuur van de samenleving in wezen ongewijzigd blijft.¹⁰⁰ Indien de politieke macht van machthebbers onder controle gebracht moet worden, dan zijn daar klaarblijkelijk enkele fundamentele veranderingen voor nodig.

Overdracht van macht is essentieel voor blijvende controle

Om te komen tot een duurzame mogelijkheid tot uitoefening van effectieve controle over politieke macht is – vooral in tijden van crisis – het versterken van de samenleving ten koste van de machthebber nodig. Dat wil zeggen, het effectueren van zo'n

controle vereist een aanzienlijke overdracht van het effectieve vermogen aan macht over een verscheidenheid aan sociale groeperingen en instituties. Die *loci* van macht zullen in staat zijn een belangrijke rol te spelen in het normale functioneren van de samenleving en eveneens in staat effectieve macht uit te oefenen en de beschikbaarheid van de bronnen van macht voor de machthebber te controleren.

Het is niet voldoende dat deze groeperingen en instituties toegestaan wordt suggesties te doen aan de machthebber en zijn beleidsplannen te helpen uitvoeren. Zij moeten geschikt zijn om onafhankelijke beslissingen te nemen en deze zelf uit te voeren. 'Hoe,' vroeg De Tocqueville zich af, 'kan een bevolking, die niet gewend is aan vrijheid in kleine aangelegenheden, leren deze beheerst toe te passen in grote zaken?'¹⁰¹ Het realiseren van effectieve controle over de macht van machthebbers vraagt aldus om sociale veranderingen die tegengesteld zijn aan belangrijke trends in de moderne politiek.

Waar *loci* met dergelijke capaciteiten nog bestaan in een samenleving, zou het normaal gesproken van belang zijn deze te bewaren en te verbeteren. Als zij om de een of andere reden ongeschikt zijn, is het belangrijk alternatieve groeperingen en instituties op te bouwen. Waar men het nodig vindt bepaalde bestaande groeperingen en instituties te verzwakken of te verwijderen, die zelf betrokken zijn bij ongewenste activiteiten – zoals onderdrukken van andere delen van de bevolking –, is het van belang dit te doen met middelen die niet nog meer macht bij de machthebber concentreren en die de bevolking als geheel relatief verzwakken. In die gevallen is het noodzakelijk de oude *loci* te vervangen door nieuwe vrijwillige groeperingen en instituties met effectieve, onafhankelijke machtsmiddelen. De nieuwe *loci* zullen dan behulpzaam zijn bij het zekerder stellen van de vrijheid van de individuele onderdanen, zonder dat daarbij hun gelijkheid vermindert.¹⁰² Als de vrijheid bewaard dient te blijven, moet iedere burger 'samengaan met zijn medeburgers met het doel dezen te verdedigen . . .'¹⁰³

Veel – waarschijnlijk de meeste – machthebbers zullen vermoedelijk deze overdracht van macht en het versterken van de vrijwillige groeperingen en instituties in de samenleving ontmoeden of zich er actief tegen verzetten. Het idee als zodanig kan als subversief beschouwd worden. Bij tijden kan een machthebber echter echt geloven in democratische beginselen en kan daarom

zelfs het proces van overdracht aanmoedigen en vergemakkelijken. Het regime alleen kan echter het proces niet uitvoeren; dat vereist het actieve initiatief, de actieve deelname en de aanvaarding van de verantwoordelijkheid door groeperingen en instituties in de samenleving. In de meeste andere gevallen kan de ontwikkeling en versterking van dergelijke *loci* heel onafhankelijk door enkel vrijwillige inspanningen bereikt worden, zoals Gandhi de ontwikkeling voorzag van een gedecentraliseerde samenleving door middel van zijn constructieve programma.¹⁰⁴ Bestaande groeperingen kunnen door hun strijd voor het bereiken van een relatief grotere vrijheid van handelen, zelfbeschikking, zelfbestuur van wijken, steden en gewesten en volledige autonomie voor nationaliteiten onder buitenlands bestuur eveneens bijdragen tot zo'n overdracht.

De strijdmiddelen die in dergelijke situaties gebruikt worden en de vorm van de uiteindelijke sanctie waarop de samenleving en de *loci* in crisissituaties vertrouwen, zullen eveneens van belang zijn voor het beïnvloeden van de overdracht of de concentratie van macht in die politieke samenleving, zoals wij nog uitgebreider zullen aantonen.

Andere middelen om tot overdracht te komen, kunnen ontwikkeld worden en oude verbeterd. Wat echter ook de verscheidenheid aan middelen moge zijn die bevorderlijk zijn voor dat doel, de overdracht van effectieve macht naar de sociale structuur als geheel is een van de voorwaarden om permanent tirannie en andere vormen van ongecontroleerde, politieke macht te voorkomen.

Ten einde effectieve controle over de machthebber te kunnen instellen, zijn zowel vraagstukken over sociale organisatie als over actietechnieken (uiteindelijke sancties inbegrepen) relevant. Bij het zoeken van oplossingen voor het probleem van de controle van politieke macht en bij de pogingen om middelen te vinden om een samenleving op te bouwen, welke die controle vergemakkelijkt, moeten wij antwoorden zoeken op de volgende vragen:

1. Hoe kunnen mensen een vrije samenleving organiseren op een wijze die haar vrijheid beschermt en verbetert?
2. Hoe kunnen mensen sociale en politieke veranderingen tot stand brengen op een wijze die zowel het specifieke probleem behandelt alsook controle over politieke macht op lange termijn vergemakkelijkt en niet verhindert?

3. Hoe kan een samenleving het hoofd bieden aan speciale gevallen van ongecontroleerde politieke macht (zoals bij onderdrukking, tirannie en oorlog) met behulp van middelen die zowel het onmiddellijke probleem helpen oplossen alsook de politieke macht op den duur helpen controleren en verspreiden?

Deze en andere soortgelijke vragen hangen nauw samen met de actietechniek die men toepast om veranderingen teweeg te brengen en met de vorm van sanctie waarop men vertrouwt het sociale stelsel te handhaven. Dit, omdat de aard van de sancties die bij conflicten en ter handhaving van de wet worden toegepast, een nauwe causale samenhang vertoont met de mate van concentratie of spreiding van macht in de samenleving. Wij hebben meer inzicht nodig in die samenhang tussen sancties en structuur.

Politieke sancties en de spreiding van effectieve macht

De twee globale alternatieve vormen van sancties kan men politiek geweld en geweldloze actie noemen.¹⁰⁵ Deze beide vormen zullen waarschijnlijk zeer verschillende gevolgen hebben voor de toekomstige concentratie van macht in de samenleving. Laten wij voor een ogenblik andere vraagstukken die samenhangen met gewelddadige en geweldloze actie in de politiek, negeren en in het kort nagaan hoe de keuze voor de ene of de andere vorm van sancties (zoals de controletechniek van een machthebber of een institutie), het vermogen van de onderdanen op lange termijn om de politieke macht te controleren aanzienlijk kan beïnvloeden.

Politiek geweld draagt bij tot de concentratie van macht

In brede kring accepteert men dat gewelddadige revoluties en oorlogen samengaan en gevolgd worden door een grotere centralisatie van macht bij de machthebber.

Na een gewelddadige revolutie, waarbij een nieuwe groep de controle over de staat heeft gegrepen, dacht men dat de nieuwe machthebbers soms enige tijd menselijker waren en minder onderdrukten dan het vroegere regime. Er was echter geen garantie dat zij zo zouden blijven. Bij Lenin was dat niet het

geval. Ook werd er geen enkele belemmering binnen zijn systeem ingebouwd om anderen die op de een of andere wijze de positie van machthebber na Lenin verwierven, te weerhouden van een veel autocratischer optreden, in het geval van Stalin.

Het verzwakken van de groeperingen en instituties in de samenleving, en de concentratie van effectieve macht in handen van de machthebber, gaf onderdanen bijgevolg niet meer mogelijkheden de macht van iedere toekomstige machthebber die niet gecontroleerd wilde worden, te controleren. Dit proces, stelde De Jouvenel, legde de basis voor de 'monolithische staat'.¹⁰⁶

Hoewel het centraliserende effect van oorlog vooral in de 20e eeuw duidelijk is gebleken, was de tendens zeker al vroeger aangetoond.¹⁰⁷ Technologische veranderingen en het bijna volledig wegvalLEN van het onderscheid tussen burgers en strijdkrachten, hebben deze tendens duidelijker doen uitkomen. Doeltreffende mobilisatie van mankracht en andere hulpbronnen voor een efficiënt draaiende oorlogsmachine, de noodzaak van gecentraliseerde planning en sturing, het ontwrichtende effect van verdeeldheid en onvolledige controle en de toename van de militaire macht die de machthebber ter beschikking staat, dragen alle bij tot de sterke tendens van de moderne oorlog om steeds meer effectieve macht te concentreren in handen van de machthebber.

Andere vormen van politiek geweld kunnen eveneens bijdragen tot dit proces van centralisering. Moderne ontwikkelingen in de technologie en de politieke organisatie lijken de tendensen van politiek geweld naar centralisatie van het effectieve vermogen aan macht te versterken.¹⁰⁸ Tot deze factoren behoren:

1. Gecentraliseerde sturing van en controle over de voorbereidingen voor en het gebruik van politiek geweld is over het algemeen nodig, wil het geweld doeltreffend worden toegepast.
2. Dit vereist een gecentraliseerde controle over de wapens (en andere materiële hulpbronnen), maar ook over de actieve strijders en de groeperingen en instituties waarvan deze afhankelijk zijn.
3. Een dergelijke controle (zoals onder 1 en 2) betekent meer macht tijdens de strijd voor hen die die controle uitvoeren, met daarbij de mogelijkheid fysiek geweld toe te passen om deze positie te handhaven.
4. Na een succesvolle strijd door middel van politiek geweld

zal de groep die het verloop van de strijd onder controle had de macht die zij gedurende de strijd opbouwde waarschijnlijk behouden. Als een *coup d'état* plaatsvindt, zullen anderen of een deel van de oorspronkelijke groep belast worden met de controle over dat geïnstitutionaliseerde vermogen aan macht.

5. De overname van de oude staat zal, gesteekt door het recentelijk vergaarde extra vermogen aan macht, een algehele toename van het effectieve vermogen aan macht van toekomstige leiders betekenen vergeleken met de vroegere.

6. Dat vermogen aan macht zal waarschijnlijk ook toenemen door de vernietiging of verwakking tijdens de strijd van effectieve *loci* van macht, met als resultaat dat de onderdanen relatief verzwakt achterblijven ten opzichte van de machthebber.

7. Het nieuwe regime, dat uit geweld voortkwam, moet blijven vertrouwen op geweld en dus op centralisatie om zichzelf tegen interne en externe vijanden te verdedigen.

8. In een samenleving waarin zowel onderdanen als machthebber geweld als de enige effectieve macht en als het enige echte strijdmiddel beschouwen en waarin de machthebber veel middelen heeft om politiek geweld toe te passen, zullen de onderdanen zich waarschijnlijk hulpeloos voelen.

Deze factoren en andere beperken mede het vermogen van onderdanen om de macht van een machthebber te controleren in een samenleving die op politiek geweld als uiterste sanctie en strijdmiddel gesteund heeft.

Geweldloze sancties dragen bij tot spreiding van macht

Geweldloze actie blijkt een heel ander effect op lange termijn te hebben op de verdeling van macht in de samenleving. Niet alleen heeft deze techniek niet de centraliserende gevolgen van politiek geweld, maar zij blijkt ook aanzienlijk bij te dragen tot de spreiding van effectieve macht over de hele samenleving. Dit zal het waarschijnlijk omgekeerd voor de onderdanen op den duur gemakkelijker maken om de uitoefening van macht door hun machthebber te controleren. Wijdverbreide toepassing van geweldloze actie in plaats van politiek geweld blijkt het vermogen aan macht onder de onderdanen om de volgende redenen te verspreiden¹⁰⁹:

1. Hoewel sterk leiderschap een belangrijke rol kan spelen bij het invoeren van een geweldloze strijd, zal, naarmate het conflict

zich toespitst en de oorspronkelijke leiding gevangengenomen is of anderszins door de tegenstander verwijderd, het voortbestaan van een leidinggevende groep meestal niet langer noodzakelijk zijn en kan trouwens dikwijs onmogelijk gehandhaafd worden. In andere gevallen, waarbij de leiding blijft bestaan, hebben de deelnemers een groter zelfvertrouwen nodig. De beweging als geheel heeft dus de neiging om op zichzelf te gaan vertrouwen en in extreme situaties met succes zonder leiding te functioneren. In het bijzonder bij zware onderdrukking is voor doeltreffendheid in het toepassen van geweldloze actie vereist dat de deelnemers in staat zijn te handelen, zonder daarbij afhankelijk te zijn van een centrale leidinggevende groep.

2. De beweging kan niet centraal gecontroleerd worden door regulering van de distributie van wapens en munitie over de strijders, omdat er bij geweldloze actie geen materiële wapens zijn. De actievoerders zijn daarentegen afhankelijk van eigenschappen als moed, het in staat zijn de geweldloze discipline te handhaven en bekwaamheid bij het toepassen van de techniek. Deze kwaliteiten zal men zich waarschijnlijk in de praktijk eigen maken. Aldus draagt een dergelijke ervaring bij tot het voortbrengen van een groter zelfvertrouwen dan in het geval van troepen die vertrouwen op aanvulling van uitrusting, munitie en bevelen van leidinggevende officieren.

3. De centraliserende krachten die werkzaam zijn bij politiek geweld zijn niet aanwezig bij geweldloze actie. De mate van afhankelijkheid van de leiders wordt minder naarmate de campagne voortschrijdt. Als zij als leiders moeten blijven doorgaan, dan alleen vanwege hun vrijwillig aanvaard moreel gezag en het feit dat mensen hen als bekwame leiders en strategen beschouwen; niet vanwege de mogelijkheid hun wil op te leggen door dreiging met of toepassing van geweld tegen de deelnemers zelf.

4. Wanneer de leiders in het verloop van de strijd niet in toenemende mate overgaan tot het gebruik van politiek geweld, zijn er geen geïnstitutionaliseerde middelen voor onderdrukking vorhanden om tegen hun eigen aanhangiers en anderen toe te passen in de periode na afloop van de strijd.

5. Wanneer sommige leiders na afloop van de geweldloze strijd posities aanvaarden in de staat, ook die van machthebber, zoals gebeurt na een nationale onafhankelijkheidsstrijd, zullen juist zij over de politie en de militaire capaciteit van die staat kunnen

beschikken; maar deze zullen echter niet vergroot zijn door de eigen accumulatie van strijdkrachten en hun vermogen om politiek geweld te gebruiken.

6. De sociale groeperingen en instituties door de hele samenleving heen zullen niet verzwakt of vernietigd zijn door politiek geweld of ondergeschikt gemaakt zijn aan haar eisen. Integendeel, bij geweldloze strijd zullen deze *loci* van macht waarschijnlijk aan kracht gewonnen hebben. De ervaring van nauwe samenwerking tijdens de strijd, het tonen van een groter zelfvertrouwen en het opdoen van ervaring met middelen waardoor zij beter in staat zijn om door te gaan en zich te verzetten tegen de onderdrukking en ordening van de tegenstander, hebben in een succesvolle geweldloze strijd waarschijnlijk dergelijke *loci* merkbaar versterkt. Gandhi heeft dikwijls een geweldloze actiecampagne beschreven als middel, waardoor het volk de kracht zou krijgen nodig om door te gaan en politieke doeleinden te bereiken.¹¹⁰

7. Van een geweldloze campagne met een specifiek politiek doel mag men niet verwachten dat de samenleving onmiddellijk het geweld in alle situaties volledig afwijst. Het is echter een stap in de richting, die al dan niet later gevuld kan worden door verdere vervanging van gewelddadige door geweldloze sancties.

Het handhaven van veranderingen door politiek geweld verkregen zal waarschijnlijk met voortdurend politiek geweld gepaard gaan. Veranderingen die 'gegeven' zijn zonder inspanning kunnen gemakkelijk ongedaan gemaakt worden. Tijdens het proces, waarbij veranderingen bereikt worden door geweldloze strijd, zal de bevolking echter ook het vermogen ontwikkelen om die veranderingen geweldloos te verdedigen.¹¹¹ Veranderingen die bereikt zijn door geweldloze actie zullen daarom waarschijnlijk duurzamer zijn. Dergelijke veranderingen dragen ook bij tot het bevrijden van de samenleving, op dat specifieke gebied, van de 'noodzaak' om op politiek geweld te vertrouwen voor het handhaven van de sociale structuur.¹¹²

8. Terwijl de onderdanen zich na een strijd met politiek geweld waarschijnlijk betrekkelijk hulpeloos voelen wanneer zij hun eigen vermogen aan macht vergelijken met dat van de machthebber, zal zich, naar men mag aannemen, een heel andere situatie voorgedaan hebben tijdens een geslaagde geweldloze strijd. Op de eerste plaats hebben zij waarschijnlijk hun *poten-*

tiële macht zien overgaan in *effectieve* of echte macht door succesvolle geweldloze actie. Zo'n ervaring zal hun vertrouwen, hulpmiddelen en vakkenwissen geven, die hun toekomstige geschiktheid om hun samenleving te veranderen en de effectieve macht van hun machthebber te controleren zal vergroten. Dit soort training in het 'voeren van veldslagen' vergroot mede het vermogen van de onderdanen om de techniek bij toekomstige crises toe te passen; draagt bij tot de overdracht van effectieve macht en van het vermogen aan macht aan de samenleving¹¹³; en vergroot de mogelijkheid van die samenleving als geheel om machthebbers van binnenlandse of buitenlandse herkomst, die zouden proberen om hun wil op te leggen tegen de wil van de burgers in, te controleren.

Indien zij juist is, heeft de uiteenzetting in dit deel verscheidene belangrijke praktische consequenties. Zelfs als wij uitgaan van dezelfde doeltreffendheid van de beide vormen van sancties op korte termijn, dan zal de keuze van de ene of de andere heel verschillende gevolgen voor de samenleving op lange termijn hebben. Dit is een hoogst belangrijke reden om het potentieel van geweldloze strijd te onderzoeken.

Algemene hardnekkigheid en collectieve weerstand zijn echter niet doeltreffend genoeg. Algemene oppositie moet vertaald worden in een strategie van actie; mensen moeten weten hoe ze de strijd voeren die bijna onvermijdelijk zal volgen na het begin van verzet. Dit impliceert ook het volharden ondanks onderdrukking. Zij zullen de techniek, die op deze opvattingen van macht gebaseerd is, moeten kunnen begrijpen; evenals de methoden van die techniek, de veranderingsdynamiek ervan, de voorwaarden voor succes en strategie- en tactiekbeginselen. De invoering moet vakkundig geschieden. Wij moeten daarom nauwkeurig bestuderen hoe de techniek van geweldloze actie – die gebaseerd is op deze opvattingen over macht – tijdens de strijd werkt.

Daarom zullen wij ons eerst met de verkenning van de basiskenmerken van de geweldloze techniek en met een overzicht van haar geschiedenis bezighouden. Dit zal ons in hoofdstuk 4 bij de veelheid van specifieke geweldloze 'wapens' of methoden brengen. Hoofdstuk 5 zal de dynamiek en de mechanismen van geweldloze strijd bestuderen en de factoren die in een bepaald conflict het wel of niet slagen ervan bepalen.

3. Geweldloze actie: een actieve strijdtechniek

Inleiding

In politieke termen gesproken is geweldloze actie gebaseerd op een heel eenvoudig postulaat: mensen doen niet altijd wat hun gezegd wordt en soms doen zij dingen die voor hen verboden zijn. Onderdanen kunnen wetten die zij afwijzen niet gehoorzaam. Arbeiders kunnen het werk neerleggen, wat de economie kan verlammen. De bureaucratie kan weigeren om instructies uit te voeren. Soldaten en politie kunnen laks worden bij het toepassen van onderdrukking; zij kunnen zelfs in opstand komen. Wanneer dit allemaal gelijktijdig gebeurt, dan brokkelt de macht van de machthebber af omdat zijn macht ingeperkt is. De man die 'machthebber' was, wordt weer een uit velen. Deze ontbinding van macht kan voorkomen in een rijke geschakeerdheid van sociale en politieke conflicten. De macht van de fabrieksdirecteur brokkelt af wanneer de arbeiders niet langer met hem samenwerken. Politieke macht desintegreert wanneer het volk niet meer gehoorzaamt en zijn steun intrekt. En toch kan het militaire apparaat van de machthebber intact zijn, soldaten niet gewond, steden ongeschonden, de fabrieken en het vervoer normaal functionerend en de overheidsgebouwen onbeschadigd. Alles is echter veranderd. De menselijke hulp die de politieke macht van het regime schiep en ondersteunde is ingetrokken. Daarom is de macht ervan gedesintegreerd.¹ Wanneer mensen hun samenwerking weigeren, hun hulp ontcluden en in hun ongehoorzaamheid en verzet volharden, dan ontzeggen zij hun tegenstander de noodzakelijke menselijke hulp en samenwerking, die elke regering of hiërarchisch systeem nodig heeft. Indien zij dit in voldoende aantallen en lang genoeg doen, dan zal die regering of dat hiërarchisch systeem niet langer de macht hebben. Dit is de fundamentele politieke onderstelling van geweldloze actie.

Kenmerken van geweldloze actie

Geweldloze actie is een algemene term die tientallen specifieke methoden van protest, non-coöperatie en interventie omvat, waarbij in alle gevallen de actievoerders het conflict voeren door bepaalde dingen te doen – of weigeren te doen – zonder gebruik te maken van fysiek geweld. Daarom is geweldloze actie als techniek niet passief. Het is *geen* ontbreken van actie. Het is *actie* die geweldloos is.

Het geschilpunt zal variëren. Het zal vaak van politieke aard zijn – tussen politieke groepen, voor of tegen een regering of, bij uitzondering, tussen regeringen (zoals bij het instellen van een embargo of bij verzet tegen een bezetting). Het kan ook economisch of sociaal of religieus van aard zijn. De aard van het conflict zal eveneens variëren. Het kan beperkt zijn tot een buurt, een stad of een bepaald deel van de samenleving. Een andere keer kan het zich uitstrekken over een groot gebied van een land of een hele natie in beroering brengen. Minder vaak zullen meer dan een land en regering erbij betrokken zijn. Wat echter ook het geschilpunt is en wat ook het niveau van het conflict, geweldloze actie is een techniek waarmee mensen die passiviteit en onderwerping afwijzen en die strijd als iets onvermijdelijks beschouwen, hun conflict kunnen voeren zonder gebruikmaking van geweld. Geweldloze actie is niet een poging om conflicten te vermijden of te negeren. Het is een antwoord op het probleem hoe men doeltreffend kan *handelen* in de politiek, in het bijzonder hoe men macht op doeltreffende wijze kan uitoefenen.

a. Een bijzondere actievorm

Er wordt veelal van uitgegaan dat alle sociale en politieke gedrag duidelijk ofwel gewelddadig ofwel geweldloos moet zijn. Deze simplificatie leidt echter slechts tot ernstige vertekeningen van de werkelijkheid, waarvan een van de belangrijkste is dat sommige mensen alles wat zij als goed beschouwen ‘geweldloos’ noemen en alles waar zij een afkeer van hebben ‘gewelddadig’. Een tweede, grove vertekening treedt op wanneer mensen geheel abusievelijk kruiperige passiviteit gelijkstellen met geweldloze actie, omdat in geen van beide gevallen sprake is van het gebruik van fysiek geweld.

Zorgvuldige bestudering van de werkelijke respons op sociale en politieke conflicten vereist dat men alle responsmogelijkheden op conflictsituaties allereerst indeelt in *actie* en *ontbreken van actie* en niet indeelt op grond van geweldgebruik of afwezigheid van geweld. In een dergelijke indeling is geweldloze actie op haar plaats als *een* vorm van *actieve* respons. Het ontbreken van actie in de vorm van passiviteit, onderwerping, lafheid en dergelijke, zal ons niet ophouden, want het heeft niets te maken met de geweldloze techniek die het onderwerp is van dit boek. Per definitie kan geweldloze actie alleen maar voorkomen wanneer passiviteit en onderworpenheid vervangen worden door activiteit, uitdaging en strijd.

Klaarblijkelijk moet men echter wezenlijk onderscheid maken binnen de categorie *actie*. Ook hier is een dichotomie van *geweld* en *geweldloos* te eenvoudig. Daarom willen wij een ruwe indeling van zes belangrijke categorieën van actievormen in conflicten opstellen, waarvan geweldloze actie, de techniek waarmee wij ons bezighouden, er een is. Deze (nogal onuitgewerkte) indeling omvat:

1. eenvoudige verbale overreding en daarmee samenhangend gedrag zoals verzoening;
2. vreedzame institutionele procedures, gebaseerd op het driegen met of toepassen van sancties;
3. fysiek geweld tegen personen;
4. fysiek geweld tegen personen plus materiële vernietiging;
5. materiële vernietiging alleen;
6. de techniek van geweldloze actie.

Het is duidelijk dat elk van deze categorieën op zich onderverdeeld kan worden. Mensen kunnen nogal eens veranderen van actievorm of wisselen van actie naar geen actie. Het is echter van wezenlijk belang dat men weet dat de twee basisprincipes van sociaal en politiek gedrag worden gevormd door actie en het ontbreken ervan en niet door geweldloosheid en geweld.

Het is eveneens belangrijk te begrijpen waarom en hoe geweldloze actie als techniek verschilt van zachtaardiger, vreedzame responsmogelijkheden op conflicten, zoals verzoening, een appèl op de tegenstander, compromissen en onderhandelingen. Deze responsmogelijkheden kunnen al dan niet toegepast worden met geweldloze actie of met een van de vijf andere actievormen, maar zij moeten niet geïdentificeerd worden met de geweldloze techniek als zodanig. Verzoening en het doen van een

beroep op de tegenstander zullen waarschijnlijk met rationele of emotionele woorden plaatsvinden om de instemming van een tegenstander te verkrijgen; terwijl geweldloze actie niet verbaal is – zij behelst een speciale sociale, economische en politieke activiteit. Een werkgever vragen om een loonsverhoging bijvoorbeeld is een poging tot eenvoudige verbale overreding, maar werkweigeren totdat in de loonsverhoging is toegestemd is geweldloze actie. Ook moet men geweldloze actie niet verwarringen met het sluiten van compromissen; het vinden van een gedeelte-lijke oplossing valt hier ook onder. Het sluiten van compromis-sen is niet een vorm van conflict of strijd, zoals geweldloze actie. Evenals bij geweld kan geweldloze actie wel of niet leiden tot een compromisregeling; dit hangt af van de geschilpunten, de machtsverhoudingen en de eigen beslissing van de actievoerders.

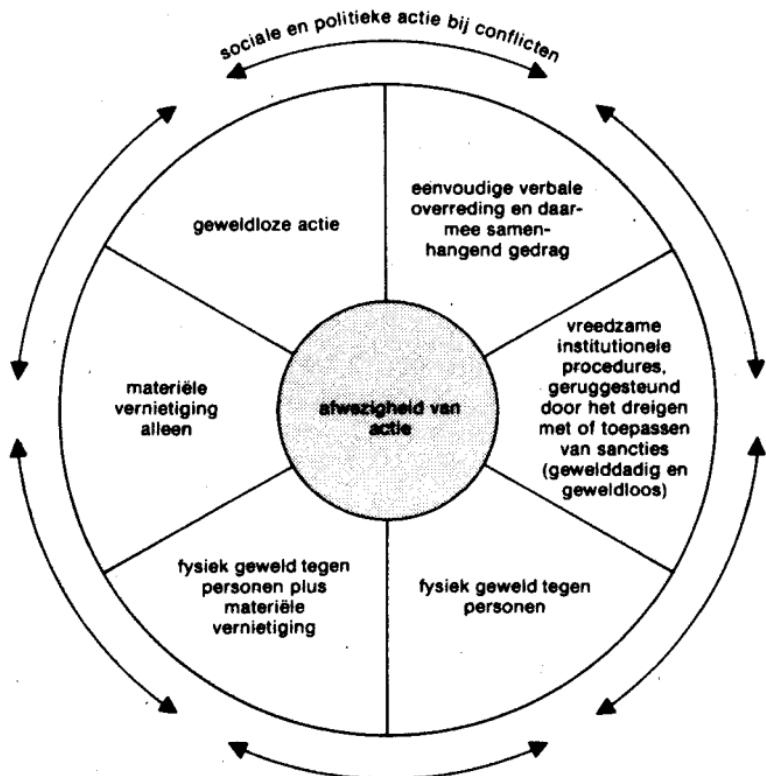

Fig. 2. Zes categorieën van actie bij conflicten.

Ook onderhandelen is niet een vorm van geweldloze actie. Onderhandelen is een poging tot verbale overreding, wellicht met gebruikmaking van gevestigde, institutionele procedures, maar altijd zal er sprake zijn van een impliciete of expliciete dreiging met een bepaalde sanctie, als er geen aanvaardbare regeling wordt bereikt. Onderhandelen zou daarom aan een staking of een burgerlijke ongehoorzaamheidscampagne vooraf kunnen gaan zoals het aan een oorlog vooraf kan gaan. Dergelijk onderhandelen moet evenwel onderscheiden worden van een staking, van burgerlijke ongehoorzaamheid of van andere vormen van geweldloze actie.

Geweldloze actie is zo anders dan deze zachteardiger, vreedzame reacties op conflicten, dat verscheidene auteurs gewezen hebben op de algemene overeenkomsten tussen geweldloze actie en militaire oorlogvoering.² *Geweldloze actie is een strijdmiddel, zoals oorlog er ook een is.* Zij omvat het meten van krachten en het voeren van 'veldslagen', vereist verstandige strategieën en tactieken en vraagt van haar 'soldaten' moed, discipline en opoffering. Deze kijk op geweldloze actie als actief strijdmiddel staat haaks op de gangbare opvatting, dat geweldloze actie gebaseerd is op een rationele overreding van de tegenstanders en dat zij meestal alleen maar bestaat uit passieve onderwerping. Geweldloze actie is precies wat het zegt: *actie* die geweldloos is, niet het *ontbreken van actie*. Deze techniek behelst niet alleen woorden, maar actief protest, non-coöperatie en interventie. Het is overduidelijk actie op groeps- of massaal niveau. Bepaalde vormen van geweldloze actie kunnen beschouwd worden als pogingen om door middel van actie te overreden. Andere kunnen, mits er voldoende mensen meedoen, elementen van dwang bevatten.

Een ander belangrijk kenmerk van geweldloze actie is het buitenparlementaire karakter, d.w.z. dat zij niet gebaseerd is op gevestigde, institutionele procedures van de staat, hetzij parlementair hetzij niet-parlementair. Het is echter mogelijk geweldloze actie in te bouwen in een systeem dat op een grondwet rust, en het is ook mogelijk haar te gebruiken ter ondersteuning van een gevestigde regering die aangevallen wordt. Geweldloze actie moet men niet verwarringen met anarchisme. Die 'weg-met-de-staat'-filosofie heeft in het verleden onvoldoende aandacht besteed aan het praktische probleem van de manier waarop een dergelijke samenleving tot stand moet komen en aan de nood-

zaak van realistische middelen voor het voeren van sociale strijd die kwalitatief verschillen van die welke door de staat worden gebruikt.

b. Motieven, methoden en invloed

De motieven om geweldloze actie in plaats van een vorm van gewelddadige actie toe te passen, verschillen aanzienlijk. In sommige gevallen kan het gebruiken van geweld verworpen zijn uit opportunistische overwegingen, in andere gevallen op godsdienstige, ethische of morele gronden. Ook kan er sprake zijn van een combinatie van verschillende beweegredenen.

Geweldloze actie is dan ook niet synoniem met 'pacifisme' en ook niet identiek aan godsdienstige of filosofische stelsels die de nadruk leggen op geweldloosheid als moreel beginsel. Aanhangers van sommige van deze overtuigingen kunnen geweldloze actie in overeenstemming met hun opvattingen beschouwen en zelfs als een vervulling ervan bij conflicten. Aanhangers van bepaalde andere geloofsopvattingen die de nadruk leggen op geweldloosheid, kunnen deze techniek echter te 'werelds' of 'dwingend' vinden. Omgekeerd is geweldloze actie dikwijls door niet-pacifisten die haar alleen als een doeltreffend middel zagen, toegepast en in een groot aantal gevallen geleid. Het veel verbreide idee dat alleen pacifisten doeltreffend geweldloze actie in praktijk kunnen brengen – een opvatting die soms met aanzienlijke verbeelding door pacifisten zelf doorgedrukt wordt – is gewoon niet juist.

Bovendien zijn in veel gevallen de beweegredenen voor het gebruik van geweldloze actie verschillend geweest; praktische overwegingen werden gecombineerd met een relatieve, morele voorkeur voor geweldloosheid (hoewel geweld in beginsel niet verworpen werd). Deze vorm van gemengde beweegredenen zal waarschijnlijk vaker gaan voorkomen als men geweldloze actie in toenemende mate gaat beschouwen als een middel dat belangrijke praktische voordelen boven geweld heeft.

Dikwijls wordt aangenomen dat geweldloze actievoerders er allereerst op uit zijn om hun tegenstander voor hun standpunt te winnen. In werkelijkheid is er geen vaststaand patroon van prioriteiten, noch voor veranderingen in opvattingen en overtuigingen, noch voor beleids- of structurele veranderingen. Soms kan de geweldloze groepering erop uit zijn om allereerst de

opvattingen en overtuigingen van de tegenstander te veranderen, alvorens zijn gedragslijnen of instituties te veranderen. Ook kan de geweldloze actie een uitdrukking zijn van de vastbeslotenheid van de leden van de groepering om de tegenstander niet toe te staan dat hij hun eigen opvattingen en overtuigingen verandert. De acties kunnen ook voornamelijk bedoeld zijn om beleidsvoornemens of instituties te veranderen of om de pogingen van de tegenstander om hen te veranderen te dwarsbomen – of nu eerst zijn opvattingen en overtuigingen veranderd zijn of niet (deze gevallen blijken in de meerderheid). In weer andere gevallen kan de geweldloze groepering proberen de opvattingen en beleidsvoornemens tegelijkertijd te veranderen.

Geweldloze actie kan omvatten:

1. Handelingen waarbij men iets verzuimt. Men kan weigeren handelingen te verrichten die men gewoonlijk wel verricht, uit gewoonte verondersteld wordt te verrichten of door wet of verordening verzocht wordt te verrichten.
2. Handelingen in opdracht: men kan handelingen verrichten die men gewoonlijk niet verricht, uit gewoonte niet verondersteld wordt te verrichten of door wet of verordening verboden is te verrichten.
3. Een combinatie van beide handelingen.³

Globaal zijn er hier drie categorieën van methoden.

1. In het geval de geweldloze groepering voornamelijk symbolisch acties toepast, die bedoeld zijn om de tegenstander of iemand anders te overreden of om de afkeer en afkeuring van de groepering te laten blijken, kan het gedrag *geweldloos protest en geweldloze overreding* genoemd worden. In deze categorie vallen demonstratievormen als marsen, optochten en waken. Deze bijzondere methoden kunnen gehanteerd worden om een bepaald standpunt te veranderen of om een meningsverschil tot uitdrukking te brengen, of beide.
2. In het geval de geweldloze groepering voornamelijk handelt door het intrekken of onthouden van sociale, economische of politieke samenwerking, kan haar gedrag beschreven worden als *non-coöperatie*. Deze categorie kan men onderverdeelen in *sociale non-coöperatie, economische non-coöperatie* (economische boycotacties en stakingen), en *politieke non-coöperatie*.
3. In het geval de geweldloze groepering voornamelijk handelt door directe interventie, kan haar actie *geweldloze interventie*

genoemd worden. De geweldloze groepering in deze categorie neemt duidelijk het initiatief door middelen als sit-ins, geweldloos verzet, geweldloze bezetting en het vormen van een voorlopige regering. De techniek kan toegepast worden door individuen, door kleine of grote groepen en door mensenmassa's.

Zoals er sprake is van diversiteit onder de vele specifieke methoden van deze techniek, zo bestaan er ook veel manieren om druk en invloed uit te oefenen. Wanneer geweldloze actie succes heeft, brengt zij verandering voort op een van de drie manieren, die wij veranderingsmechanismen noemen. Ingeval van overtuiging reageert de tegenstander op de acties van de geweldloze actievoerders door uiteindelijk bij te draaien en een nieuw standpunt in te nemen, waarbij hij uitdrukkelijk hun doeinden aanvaardt. Bij *aanpassing* verkiest de tegenstander om de eisen in te willigen en zich aan de nieuwe situatie aan te passen, die gerealiseerd is zonder dat hij zijn standpunt heeft gewijzigd. In het geval van *geweldloze dwang* wordt verandering bereikt tegen de wil van de tegenstander en zonder zijn instemming. Zijn machtsbronnen zijn zodanig met geweldloze middelen ingeperkt dat hij er niet langer de controle over heeft. Deze drie mechanismen worden uitvoerig besproken in hoofdstuk 5.

In een mate die nooit op juiste wijze op haar waarde is geschat, draagt de geweldloze techniek bij aan veranderingen in de macht. Zowel de relatieve macht als de absolute macht van elke strijdende groeperingen is onderhevig aan voortdurende en snelle wijzigingen. Deze machtsveranderingen kunnen extremer zijn en sneller plaatsvinden dan in situaties waarbij aan beide zijden geweld wordt gebruikt. Zoals te verwachten valt, zijn de actievoerders voortdurend op zoek naar het versterken van hun eigen kracht en die van hun aanhangers. Doorgaans zullen zij ook hulp en actieve deelname zoeken en krijgen vanuit de brede groepering die benadeeld is. Bovendien maakt de aard van de geweldloze strijd het de actievoerders mogelijk óók aanzienlijke aanhang te werven, zelfs uit het kamp van de tegenstander en onder buitenstaanders in het conflict. Deze kracht is veel groter dan in het geval van geweld. De mogelijkheid om deze vormen van steun te verkrijgen, stelt de geweldloze groepering in staat om de macht van haar tegenstander te beïnvloeden – en soms te reguleren – door de macht van de tegenstander bij haar bronnen te beteugelen of te vernietigen. De gevolgen van deze complexe

veranderingen in de relatieve machtsposities van de strijdende partijen zullen gewoonlijk het uiteindelijke resultaat van de strijd bepalen.

Geweldloze discipline moet bekeken worden in de context van de veranderingsmechanismen van deze techniek en van de manieren waarop deze wijzigingen in de macht tot stand worden gebracht. Het handhaven van geweldloze discipline in een situatie van onderdrukking is geen naïviteit. Het draagt integendeel bij tot de werking van alle drie mechanismen en is een eerste voorwaarde voor veranderingen ten goede in de macht. Als gevolg daarvan zal het in gevaar brengen van de geweldloze discipline leiden tot een grotere kans op een nederlaag. Andere factoren zijn natuurlijk ook erg belangrijk en men moet er niet van uitgaan dat het handhaven van geweldloosheid alleen, onvermijdelijk tot de overwinning zal leiden.

c. Het corrigeren van onjuiste opvattingen

Wijd en zijd wordt ervan uitgegaan dat geweldloze actie altijd erg veel tijd nodig heeft om de overwinning te behalen, meer dan in het geval van gewelddadige strijd. Dit kan soms opgaan, maar het is beslist niet noodzakelijk; soms lijkt de situatie zelfs omgekeerd. Bij gewelddadige strijd kan het vele maanden of jaren duren voordat de tegenstander verslagen is, ervan uitgaande dat dit tenslotte zal gebeuren. In veel gevallen heeft geweldloze strijd in zeer korte tijd zijn doel bereikt. Het intrekken van de 'Stamp Act' in 1766, waartegen de Amerikaanse kolonisten zich verzette, kwam na slechts enkele maanden. De Kapp-putsch in 1920 in Duitsland werd in enkele dagen neergeslagen. De Noorse leraren verijdden in 1942 in enkele maanden de eerste poging van het Quisling-regime om een fascistische, corporatieve staat te vestigen. In 1944 werden de dictators van El Salvador en Guatemala verdreven in luttele dagen. Economische boycotacties in Amerikaanse steden hebben er vaak heel snel toe geleid dat men veel meer zwarte Amerikanen in dienst nam. De tijd die nodig is voor de overwinning hangt van diverse factoren af; op de eerste plaats van de kracht van de geweldloze actievoerders zelf.

Door verkeerde opvattingen over geweldloze actie te bestuderen en te corrigeren zijn wij dikwijls in staat om de positieve kenmerken scherper te zien.

1. Zoals al eerder uiteengezet is heeft deze techniek niets te maken met passiviteit, onderdanigheid en lafheid; evenals bij gewelddadige actie moet men dergelijke factoren verwerpen en overwinnen.
2. Geweldloze actie mag men niet gelijkstellen met verbale of louter psychologische overreding, hoewel door psychologische druk standpunten zich kunnen wijzigen. Geweldloze actie is in tegenstelling tot de dialoog, een sanctie en een strijdtechniek die het gebruik van sociale, economische en politieke macht en het meten van elkaars krachten in conflicten omvat.
3. Geweldloze actie is niet gebaseerd op de veronderstelling dat de mens in wezen 'goed' is; de mogelijkheden van de mens voor zowel 'goed' als 'kwaad' worden erkend, de uitersten van wredeheid en onmenselijkheid daarbij inbegrepen.
4. Mensen die geweldloze actie toepassen hoeven geen pacifisten of heiligen te zijn; geweldloze actie is voornamelijk en met succes toegepast door 'gewone' mensen.
5. Succesvolle geweldloze actie heeft niet als voorwaarde gemeenschappelijke beginselen, geen grote overeenkomst in belangen of geestelijke verwantschap tussen de strijdende groeperingen (hoewel het er wel toe bijdraagt). Dit voor het geval pogingen om vrijwillige verandering tot stand te brengen falen en geweldloze dwangmaatregelen misschien genomen moeten worden.
6. Geweldloze actie is evenzeer een Westers als een Oosters verschijnsel; wellicht meer Westers, gelet op het veelverbreide middel van stakingen en boycotacties van de vakbeweging en de non-coöperatie van niet-erkende nationaliteiten.
7. Bij geweldloze actie gaat men er niet van uit dat de tegenstander zal afzien van het gebruik van geweld tegen geweldloze actievoerders. De techniek is ontworpen om zo nodig tegen geweld te kunnen werken.
8. In geweldloze actie is er niets dat kan verhinderen dat zij gebruikt wordt voor zowel 'goede' als 'slechte' zaken, hoewel de sociale gevolgen bij het gebruik ervan voor een 'slechte' zaak, aanzienlijk kunnen verschillen van de gevolgen die geweld zou hebben in dezelfde zaak.
9. Geweldloze actie is niet beperkt tot binnenlandse conflicten in een democratisch systeem. Zij is op ruime schaal toegepast tegen dictatoriale regimes, buitenlandse bezetters en zelfs tegen totalitaire systemen.

d. Een verwaarloosde strijdform

Geweldloze actie heeft niet altijd volledige of zelfs maar gedeeltelijke overwinning gebracht. Ook mensen die geweldloze actie toepasten hebben nederlagen geleden. Er is geen magie in het spel. Dit geldt echter evenzeer voor gewelddadige actie, ook de militaire strijd. Geen enkele strijdform garandeert voor elke keer dat men hem hanteert een overwinning op korte termijn. Het mislukken van geweldloze actie in bepaalde gevallen kan echter veroorzaakt zijn door zwakheden in een groepering die de techniek toepast of in de gehanteerde strategie en tactieken – zoals dat bij militaire actie ook het geval kan zijn. Indien de groepering die geweldloze actie toepast vooralsnog niet voldoende innerlijke kracht, vastbeslotenheid, bekwaamheid om te handelen en aanverwante kwaliteiten bezit om geweldloze actie met succes te laten verlopen, dan zal het herhalen van leuzen als ‘geweldloosheid’ haar niet redden. Er is geen vervangingsmiddel voor slagvaardigheid bij geweldloze actie; als de actievoerders deze niet in voldoende mate bezitten om de tegenstander te bestrijden, dan is het onwaarschijnlijk dat zij winnen. Als men rekening houdt met de wijdverspreide onbekendheid met de aard van en voorwaarden voor geweldloze actie en het gebrek aan inspanning om te leren hoe deze zo doeltreffend mogelijk toe te passen, is het verrassend dat er overwinningen behaald zijn. Vergelijkende studies van gevallen waarin geweldloze actie wel of geen succes had en van mogelijke manieren om de doeltreffendheid te verbeteren zijn dringend nodig.

Het is echter duidelijk dat de mislukkingen van geweldloze actie niet afdoende verklaren waarom zij praktisch nergens erkend wordt als hanteerbare strijdtechniek. Dit niet erkend worden heeft verscheidene vormen aangenomen. Er wordt te weinig aandacht geschenken aan de geschiedenis van de geweldloze actie. Deze techniek is op ruime schaal toegepast en heeft een lange voorgeschiedenis. Op het moment dat zij gebruikt wordt, zijn haar kracht en doeltreffendheid dikwijls in ruime mate erkend, maar na afloop worden deze kenmerken dikwijls vergeten. Zelfs de herinnering eraan vervaagt. Het is moeilijk om goede, feitelijke verslagen te vinden van geweldloze strijd in het verleden.

Het is moeilijk om het ontbreken van erkenning te verklaren; mogelijke verklaringen kunnen slechts voorlopig van aard zijn in

dit stadium van onderzoek. In het algemeen kunnen de meer dramatische en heroïsche geweldshandelingen voor een goede zaak gemakkelijk geromantiseerd worden; de herinnering aan dergelijke staaltjes van bravoure heeft invloed op de wijze waarop men tegen het heden en daarom tegen het verleden aankijkt. Hoewel geweldloze actie even heroïsch en dramatisch kan zijn, worden haar daden en helden zelden geromantiseerd als voorbeelden voor toekomstige generaties. Er zijn ook andere, misschien meer fundamentele, mogelijke oorzaken voor het gebrek aan erkenning. Een deel van de veronachtzaming van geweldloze strijd door historici kan toegeschreven worden aan hun persoonlijke vooringenomen standpunten en het aanvaarden van het uitgangspunt dat in hun samenleving geweld de enige echte betekenisvolle en doeltreffende vorm van strijden is. Daaraan kan toegevoegd worden dat, waar historici nauw verbonden waren met gevestigde, onderdrukkende systemen en heersende elites, en die hun schrijven daardoor lieten beïnvloeden, hun negeren van deze strijdform vorm beschouwd kan worden als het dienen van de belangen van de heersende minderheid. Een mogelijke verklaring is dat men zou kunnen denken dat de gedetailleerde opsomming van strijdformen die bruikbaar zijn voor mensen zonder militaire wapens, gezien zou kunnen worden als feitelijk onderricht in een anti-elitaire techniek, die mensen kunnen gebruiken tegen de machthebbers. Bovendien kan de historicus door het vermelden van succesvolle en voortdurende non-coöperatie de gevestigde machthebber en regering bijvoorbeeld in een kwaad daglicht stellen.

Antropologen hebben grote culturele verschillen geconstateerd tussen menselijke samenlevingen die heel tegengestelde opvattingen en gedragingen hadden ten opzichte van geweld en geweldloosheid. Als dat niet zo was, dan zou de conclusie dat de menselijke aard eerder gewelddadig dan geweldloos is, moeilijk te omzeilen zijn. Veel mensen hangen dit standpunt aan. Zo'n opvatting beïnvloedt niet alleen onze houding ten opzichte van het verleden maar ook van het heden. De conclusie dat mensen in principe gewelddadig zijn doet echter afbreuk aan de werkelijkheid, want in het Westen is men vaak bevooroordeld ten aanzien van geweld. Trouwens, wanneer mensen in onze samenleving geconfronteerd worden met situaties waarin geweld klaarblijkelijk erg veel nadelen heeft en waar nadrukkelijk aangevoerd wordt dat geweldloze alternatieven bestaan, dan zal een

groot aantal mensen nóg zeggen dat zij gelooft in de noodzaak van geweld: een irrationeel standpunt. Ook deze bevoordeeldheid ten aanzien van geweld kan ertoe bijdragen dat men niet erkent dat geweldloze actie bruikbaar is.

Er is nog een mogelijke verklaring voor het niet erkennen van geweldloze actie als een belangrijke politieke activiteit, een veel eenvoudiger verklaring. Waarom is elke nieuwe manier waarop men tegen de wereld aankijkt niet eerder aanvaard? Waarom was het juist Newton die de wet van de zwaartekracht moest formuleren, hoewel appels al eeuwenlang van bomen vielen? Hoe kwam het dat de slavernij vele eeuwen als een recht en een noodzakelijke, sociale institutie aanvaard werd? Men kan dus zulke vragen stellen met betrekking tot de diverse benaderingen van de werkelijkheid en de samenleving. De verklaring voor het negeren en niet erkennen van geweldloze actie, haar toepassing, aard en kracht, kan sterk overeenkomen met het antwoord op deze verschillende vragen.

Daaraan kan toegevoegd worden dat er tot voor kort geen alomvattend begrippenkader bestond om verbanden te leggen tussen diverse en ogenschijnlijk niet dezelfde historische gebeurtenissen die nu gezien worden als uitingen van geweldloze actie. Wij zijn nu in staat een algemeen beeld van de actietechnieken te vormen, in plaats van de afzonderlijke en onsaamenhangende gebeurtenissen en actievormen. Het verzet van Romeinse plebejers, de opstand van Amerikaanse kolonisten, het boycotten door Ierse boeren, destakingen van arbeiders in Sint-Petersburg, de hongerstakingen van Algerijnse nationalisten, de burgerlijke ongehoorzaamheid door aanhangers van Gandhi, de weigering van zwarte Amerikanen in Montgomery, Alabama om per bus te reizen en de discussies van studenten in Praag met de bemanningen van Russische tanks – het zijn allemaal verschillende aspecten van in wezen dezelfde gedragsvorm: geweldloze actie. Voor de vele vormen van militaire strijd bestaat al lang een alomvattend begrippenkader en dit alleen al kan hebben bijgedragen tot de uitvoerige aandacht die oorlogen hebben gekregen. De aandacht voor oorlog resulteerde onder meer in historische en strategische studies die van dienst konden zijn voor toekomstige oorlogen. Tot voor kort had geweldloze actie echter geen vergelijkbare traditie. Een dergelijke traditie zou waarschijnlijk van groot belang geweest zijn voor deze veronachtzaamde strijd en zou mogelijk kennis verschaffen hebben die

bruikbaar geweest was voor nieuwe gevallen van geweldloze actie.

Men is zich dus weinig of niet bewust geweest van de geschiedenis van de geweldloze actie, en dat geldt niet alleen voor het grote publiek, maar ook voor de toekomstige leiders van een geweldloze strijd. In tegenstelling tot wat men altijd aangenomen heeft, bezat Gandhi vóór hij zijn eigen campagnes ondernam, slechts een algemeen beeld van verschillende belangrijke geweldloze campagnes, met name in Rusland, China en Indië. Zelfs hem ontbrak het echter aan specifieke kennis die vergaard had kunnen worden op grond van dergelijke conflicten.⁴

Een andere vorm van het niet erkennen van geweldloze actie is de vaak oneerlijke vergelijking met geweld door het hanteren van verschillende maatstaven voor beoordeling van de twee technieken. Soms is geweldloze actie toegepast wanneer geweld geen kans van slagen had (zelfs ondanks de voorbereidingen). Dit gebeurde dan onder zeer ongunstige omstandigheden, in situaties waarin er, zoals zo vaak, geen sprake is van voorbereid zijn, zoals in Tsjechoslowakije in 1968. Als het dan mislukte, werd geweldloze actie later bekritiseerd of veroordeeld *in haar geheel* omdat de resultaten ervan beperkt waren, langzaam zichtbaar werden of zelfs afwezig waren. Wanneer geweld faalt of wanneer de resultaten ervan beperkt zijn of pas op lange termijn werken, worden daar dikwijls *specifieke* factoren voor aansprakelijk gesteld – niet de techniek zelf. Dit gebeurt echter zelden wanneer geweldloze actie wordt toegepast. Zelden worden de gewelddadige en geweldloze technieken zorgvuldig en eerlijk vergeleken qua tijd, slachtoffers, successen en mislukkingen (met gebruikmaking van specifieke criteria), adequate voorbereidingen, strategie, en dergelijke. In gevallen waar geweldloze actie geheel of gedeeltelijk succesvol was, bestaat de tendens deze te vergeten, te minimaliseren of als irrelevant af te wijzen. Volledige successen worden soms afgedaan zonder zorgvuldige analyse, als zijnde eenmalig en zonder betekenis voor toekomstige politiek. Dit was het geval met de val van het tsaristische regime in Rusland in 1917 en met de ineenstorting van de dictaturen van El Salvador en Guatemala in 1944. Wie herinnert zich deze voorbeelden als overwinningen die met geweldloze strijd behaald werden? Wanneer men zich confrontaties uit het verleden herinnert, zijn de overwinningen vergeten, ontkend of in betekenis onderschat (zoals het geval was met de strijd van de

Amerikaanse kolonisten en met de campagnes voor de burgerrechten in de Verenigde Staten). Of er wordt geen verband gelegd met geweldloze strijd of slechts gedeeltelijk (zoals met de strijd van Gandhi in Indië). Gedeeltelijke successen worden dikwijls als totale mislukkingen beschouwd; de strijd in het Roergebied tegen de Franse en Belgische bezetting in de periode na de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld. In andere gevallen kan de betekenis van geweldloze strijd weliswaar niet opzettelijk verkleind worden, maar wordt wellicht meer aandacht besteed aan minder succesrijke of minder belangrijke gewelddadige strijd, die aan de geweldloze actie vooraf ging, zoals in Hongarije in de 19e eeuw, of die tegelijkertijd plaatsvond, zoals in Noorwegen tijdens de nazi-bezetting.

Duidelijk verzet tegen geweldloze actie is dikwijls gebaseerd geweest op onbegrip en gebrek aan informatie. Vermeende sympathisanten, zoals sommige pacifisten, hebben dikwijls door hun eigen verdraaiingen en gebrek aan kennis anderen ontmoeidigd om deze techniek serieus te nemen. Over het algemeen is geweldloze actie in het verleden echter genegeerd wanneer het ging om de vraag hoe men het hoofd moet bieden aan toekomstige conflicten.

Illustraties uit het verleden

Ondanks haar wijdverspreide toepassing is geweldloze actie bijgevolg een onderontwikkeld politiek strijdmiddel gebleven. Er is erg weinig bewuste inspanning geleverd om de kennis over haar aard en haar werking te vergroten. Er is vrijwel geen onderzoek en planning verricht om haar te ontwikkelen en te verbeteren. Dit in scherpe tegenstelling tot militaire oorlog, guerrillastrijd en de procedures van de parlementaire democratie. Op dit ogenblik is dat wat wij als geweldloze actie hebben in wezen een niet-uitgewerkte intuïtieve techniek, een strijdform die wacht op inspanningen om haar werkzaamheid te vergroten en haar politieke kracht uit te breiden.

Toch heeft in de afgelopen honderd jaar de geweldloze actie een niet eerder voorgekomen politieke betekenis over de hele wereld gekregen. Mensen die haar toepasten hebben belangrijke successen geboekt. Hogere lonen en verbeterde werkstandigheden zijn verkregen. Oude tradities en praktijken zijn afgeschaft.

Overheidsbeleid is veranderd, wetten zijn herroepen, nieuwe wetgeving is vastgelegd en hervormingen zijn op regeringsniveau geïnstitutionaliseerd. Invasietroepen zijn gedwarsboomd en legers verslagen. Een keizerrijk is verlamd, een greep naar de macht verijdeld en dictaturen zijn omvergeworpen. Ook is deze techniek soms gebruikt, zoals door de voorstanders van rassen scheiding in het zuidoosten van de Verenigde Staten, om veranderingen en beleidsvoornemens die door anderen als wenselijk en vooruitstrevend werden beschouwd, tegen te houden of te vertragen.

a. Enkele voorbeelden uit de vroege geschiedenis

Veel tijd is bij geweldloze actie verloren gegaan door gebrek aan belangstelling voor het verslaan en vastleggen van deze strijd vorm. Zelfs historische verslagen en andere overgeleverde informatie zijn niet gebundeld. Het resultaat is dat er nog geen sprake is van een uitvoerige geschiedenis van de praktijk en de ontwikkeling van deze techniek. Daarom kunnen in deze paragraaf slechts een in algemene termen gestelde schets gegeven worden van de geschiedenis van geweldloze actie en ter illustratie enkele gedetailleerde, bijzonder interessante of belangrijke gevallen. Deze waren niet noodzakelijk van invloed op latere strijd, want vaak was het toepassen van deze techniek niet afhankelijk van eerder opgedane ervaring.

Met geweldloze actie is klaarblijkelijk vroeg begonnen: er zijn al voorbeelden die ten minste teruggaan tot het oude Rome. In 494 v. Chr. bijvoorbeeld, trokken de plebejers van Rome zich uit de stad op een heuvel terug, later de 'Heilige Berg' genoemd, in plaats van de consuls te vermoorden in een poging om misstanden recht te zetten. Daar bleven zij enkele dagen en weigerden hun gebruikelijke bijdrage aan het stadsleven te leveren. Er werd toen een overeenkomst bereikt, waarbij gepleit werd voor aanzienlijke verbeteringen ten aanzien van hun leven en hun status.⁵ Theodor Mommsen doet verslag van een soortgelijke Romeinse actie in 258 v. Chr. Het leger was teruggekeerd van een veldslag en trof een situatie aan waarbij hervormingsvoorstellen door de senaat verworpen werden. In plaats van tot militaire actie over te gaan, marcheerde het leger naar de vruchtbare wijk Crustumrium, bezette de 'Heilige Berg' en dreigde met de vestiging van een nieuwe plebejische stad. De senaat gaf toe.⁶

Hoewel zo nu en dan in de literatuur verwezen wordt naar voorbeelden van geweldloze actie in de oude landen rond de Middellandse Zee, is er geen gedetailleerde informatie over. Enkele zullen later aangehaald worden als voorbeelden van specifieke methoden van deze techniek. Er zijn geen systematische pogingen ondernomen om vroege gevallen van geweldloze actie op te sporen en te verzamelen, niet alleen uit de Romeinse maar ook uit veel andere beschavingen. Geweldloze actie is in ieder geval voorgekomen tussen de Romeinse tijden en het einde van de 18e eeuw: het verzet van de Nederlanden tegen de Spaanse overheersing van 1565 tot 1576 is een heel duidelijk voorbeeld van een dergelijke strijd. Toch ontbreekt er echter een samenhangend verslag van voorbeelden van geweldloze actie in deze eeuwen. Dit moet nog geschreven worden. Zorgvuldig zoeken vanuit dit perspectief, zelfs in bestaande historische studies, kan veel aan het licht brengen.

b. De toename van geweldloze strijd in de periode vóór Gandhi

Wij kunnen echter vaststellen dat er vanaf het einde van de 18e tot het begin van de 20e eeuw een heel belangrijke uitbreiding van de techniek heeft plaatsgevonden. Gedurende deze periode werd de techniek vanuit vier groeperingen gestimuleerd. De eerste bestond uit nationalisten (en anderen die vanuit afgelegen hoofdsteden geregeerd werden), die geweldloze actie bruikbaar vonden voor verzet tegen een buitenlandse tegenstander of tegen van buitenaf opgelegde wetten. De strijd van de Amerikaanse kolonisten vóór 1775 verschafft zeer belangrijke voorbeelden van dergelijk geweldloos verzet. In deze periode propageerde David Dulany van Maryland bijvoorbeeld economisch verzet ten einde het parlement te dwingen om wetten die op bezwaren stuitten te herroepen. In zijn voorstellen drong hij er bij de kolonisten op aan om actiebeginselen te aanvaarden die ten grondslag liggen aan deze techniek: ‘In plaats van te kniezen, te drenzen en te jammeren om medelijden op te wekken; in een dergelijke situatie moeten wij met durf, kracht en bereidwilligheid de tirannie trotseren door haar onmacht bloot te leggen, door haar even verachtelijk als afschuwwekkend te maken.’⁷

Nationalistische voorbeelden zijn het Hongaarse verzet tegen Oostenrijk tussen 1850 en 1867, en de Chinese boycotacties van

Japanse goederen in het begin van de 20e eeuw. Zowel de Amerikaanse als de Hongaarse strijd waren van grote betekenis en doeltreffend. Toch wordt de mate waarin de Amerikanen hun eisen ingewilligd kregen en de Britse macht door non-coöperatie verlamd was, tot op de dag van vandaag vaak niet volledig erkend.⁸ Het geweldloze Hongaarse verzet onder leiding van Deák is grotendeels vergeten en er ontbreekt zelfs, zo wordt beweerd, een goede geschiedschrijver. Daarentegen is het heel weinig succesvolle, gewelddadige verzet van vroegere datum, onder leiding van Kossuth wel onthouden en geïdealiseerd.

De tweede aanzet tot de ontwikkeling van de geweldloze techniek in deze periode, kwam uit de hoek van vakbondsleden en andere sociaal-radicalen. Zij zochten een strijdmiddel – voornamelijk (algemene) stakingen en boycotacties – tegen wat zij als een onrechtvaardig sociaal systeem beschouwden. Tevens wilden zij de omstandigheden waaronder de arbeiders werkten, verbeteren. Wanneer men de geschiedenis van de arbeidersbeweging bestudeert, de strijd van de vakbonden en het bewust zijn van het feitelijke gebruik van dergelijke methoden, ziet men al snel de mate waarin stakingen en economische boycotacties gehanteerd zijn, toen en nu nog steeds. Het was actie in het besef dat het intrekken van arbeidskracht een machtig strijdmiddel was, dat niet alleen het verbeteren van lonen en werkomstandigheden mogelijk maakte, maar vaak ook bijdroeg tot het uitbreiden van het stemrecht, tot politieke macht voor arbeiders en tot verbetering van de wetgeving. De betekenis ontgaat ons vandaag de dag nogal eens, nu mensen zich vaak meer bewust zijn van persoonlijke ongemakken die met stakingen gepaard kunnen gaan. Hoe reëel deze dikwijls mogen zijn, het is voor zowel de arbeidersbeweging als voor de gehele samenleving een geluk geweest dat voornamelijk stakingen en boycotacties toegepast zijn om wensen op economisch gebied kracht bij te zetten in plaats van fysieke aanvallen op fabrieksdirecteuren en -eigenaren, brandstichting, rellen, bomaanslagen en moord. Nu lijken dit misschien onwaarschijnlijke middelen voor dergelijke doeleinden, dit is echter een terugblik op de mate waarin gewelddadige strijdmiddelen op dit gebied vervangen zijn door geweldloze middelen ten einde tot de gewenste concessies in de onderhandelingen te leiden. Nu is ook grotendeels vergeten dat geweldloze strijd in de vorm van een algemene staking, haar vertegenwoordigers had onder de voorstanders van belangrijke

politieke en economische verandering.

Een derde groepering die op ideologisch niveau een impuls gaf tot de ontwikkeling van de geweldloze techniek, waren individuen als Leo Tolstoj⁹ in Rusland en Henry David Thoreau¹⁰ in de VS, die beiden wilden aantonen hoe een betere samenleving op vreedzame wijze tot stand gebracht kon worden.

Thoreau bijvoorbeeld schetste de politieke mogelijkheden van ongehoorzaamheid aan ‘immorele’ wetten. ‘Laat uw leven een tegenstroom zijn om de machine te stoppen,’ schreef hij. Sprekende over ongehoorzaamheid en bereidheid om naar de gevangenis te gaan als strijdmiddel tegen de slavernij in de Verenigde Staten, vervolgde hij: ‘Een minderheid is machteloos zolang zij zich conformeert aan de meerderheid; zij is dan zelfs geen minderheid meer, maar zij is onweerstaanbaar als zij met haar volle gewicht tot last is.’ Hij besefte ook dat dergelijke ongehoorzaamheid uitgevoerd zou worden door agenten van de machthebber: ‘Wanneer de onderdaan zijn trouw weigert en de ambtenaar zijn ontslag genomen heeft, dan is de revolutie voltooid.’¹¹

Van Tolstoj’s betoog in zijn ‘Brief aan een Hindoe’ – dat het de onderdanigheid en de medewerking van de Indiërs waren die de Britse overheersing van Indië mogelijk maakten – is bekend dat het grote indruk heeft gemaakt op Gandhi. In termen van politieke invloed was het gebruik van geweldloze actie tegen buitenlandse machthebbers en door de arbeiders veel belangrijker dan de invloed van mensen als Thoreau en Tolstoj.

Een vierde groepering die min of meer onbewust bijgedragen heeft tot de ontwikkeling van geweldloze strijd in de periode vóór Gandhi, vormden de tegenstanders van het despotisme dat ontstaan was in eigen land en niet in het buitenland. Hun bijdrage kan het duidelijkst aangetoond worden in de neergeslagen Russische revolutie van 1905. Dit geval verdient een gedetailleerde en grondige bestudering en analyse. De lessen die men ervan kan leren zijn wellicht diepgaander dan de conclusies die men gewoonlijk trekt: het ‘niet rijp zijn van de situatie’ of de noodzaak van een algehele, gewelddadige revolutie.

c. Voorbeelden uit het begin van de 20e eeuw

Misschien is het goed om enige voorbeelden uit de politieke realiteit toe te voegen aan de algemene theorie over de aard van geweldloze actie: korte verslagen van gevallen in de 20e eeuw

waarin geweldloos verzet geboden werd, te beginnen met de Russische revolutie van 1905.

1. Het Russische keizerrijk in 1905 en 1906¹² Het Russische keizerrijk, dat lang geregeerd was door tsaren die geloofden in hun heilige plicht om te regeren, was door interne onrust en door vernederende nederlagen in de Russisch-Japanse oorlog aan het wankelen gebracht. De jaren voor 1905, hadden al uitingen van ontevredenheid laten zien onder de boeren, de arbeiders, de studenten en de intelligentsia. De eis van een door het volk gekozen regering was sterker geworden. Er hadden stakingen van industrie arbeiders plaatsgevonden.

In januari 1905 namen duizenden deel aan een vreedzame mars naar het Winterpaleis in Sint-Petersburg om een gematigde petitie aan de tsaar aan te bieden. De wachten vuurden op de menigte; meer dan honderd personen werden gedood en meer dan driehonderd werden gewond. De dag werd bekend als 'Bloedige Zondag'. Een overwegend geweldloze revolutie volgde spontaan. Het kwam tot gewelddadigheden, in het bijzonder onder de boeren, maar de strijd die een jaar duurde werd voornamelijk gevoerd door middel van verschillende geweldloze actievormen, vooral stakingen. De belangrijkste stakingen die Sint-Petersburg en Moskou, de spoorwegen en de communicatiesystemen herhaaldelijk lam legden, waren slechts de meest opvallende uitingen van verzet. Hele provincies en nationaliteiten ontrokken zich aan de tsaristische controle en vormden onafhankelijke regeringen.

Omstreeks oktober was het land verlamd. De tsaar vaardigde uiteindelijk het Oktober-manifest uit, waarin hij instemde met een gekozen parlement, dat weliswaar geen volledige maar niettemin belangrijke bevoegdheden kreeg – iets wat hij gezworen had nooit te zullen doen. De revolutie ging echter verder. Kranten en tijdschriften negeerden de censuurverordeningen. Vakbonden maakten een snelle groei door. Raden (*sovjets* genaamd) werden populaire organen en waren veel representatiever dan het gevestigde regime. Er was al sprake geweest van muiterij onder soldaten en zeelieden, de loyaliteit van de troepen was nogal wisselvallig en van hun gehoorzaamheid of muiterij op grote schaal hing ten dele de voortzetting van het bestaan of de volledige ineenstorting van het regime af. Ongeveer tweederde van de regeringstroepen was onbetrouwbaar op dat moment, zo meldt een historicus.

Tijdens een wijdverbreide stakingsactie slaagden de bolsjeviken en mensjeviken erin de Moskouse *sovjet* zover te krijgen dat zij een plan onderschreef om de algemene staking in de stad van begin december 1905 om te vormen tot een gewapende opstand. Tegenover dit opstandig geweld en omdat hun eigen leven in gevaar was, gaven de soldaten in Moskou grotendeels gehoor aan de bevelen. De gewelddadige opstand werd de kop ingedrukt. Het regime maakte van deze overwinning voor de tsaar het begin van een tegenaanval op de revolutie. De stakers hadden ook voor andere problemen gestaan, maar vooraanstaande historici voeren de nederlaag van de opstand in Moskou aan als het begin van het einde van de revolutie van 1905.

Bepaalde vormen van strijd duurden voort tot in het jaar 1906. De ondergang van de tsaristische autocratie werd echter uitgesteld tot de overwegend geweldloze revolutie van februari 1917 – die evenals in 1905 de revolutiegezinde, politieke partijen verraste.

De strijd van Gandhi begon in Zuid-Afrika in 1906 tegen de onderdrukking van Indiërs door de blanke suprematie en zette zich in Indië na zijn terugkeer in 1915 voort tot hij vermoord werd in 1948. Deze historische bijdrage zal hierna besproken worden. Het is echter belangrijk vast te stellen dat ook anderen aan de ontwikkeling van de techniek van de geweldloze actie en de politieke mogelijkheden daarvan zich na het begin van de strijd van Gandhi inzetten.

2. Berlijn in 1920¹³ De rechtse *coup d'état* (of putsch) van Kapp tegen de jonge Republiek van Weimar werd door geweldloze actie neergeslagen. Deze actie werd ondernomen ter ondersteuning van de wettige regering, nadat deze Berlijn ontvlucht was. De gebeurtenissen, die plaatsvonden zonder voorbereiding of oefening, verdiennen de aandacht, ook al was de *coup* zelf tamelijk amateuristisch opgezet en was het geïmproviseerde verzet nu niet bepaald een perfect voorbeeld. Het geval maakt tevens duidelijk dat geweldloze actie zowel gebruikt kan worden om een regime of politiek systeem te verdedigen en in stand te houden als om zich ertegen te verzetten.

Vanaf het begin stond de nieuwe Republiek van Weimar voor immense moeilijkheden die samenhangen met het verliezen van de oorlog: economische ontwrichting, militaire onrust en aanzetten tot revolutie. In deze omstandigheden werd de rechtse, pro-monarchistische *coup d'état* gepland door dr. Wolfgang

Kapp en luitenant-generaal Freiherr Walter von Lüttwitz, daarbij gesteund door generaal Erich von Ludendorff en verscheidene andere legerofficieren. Op 10 maart 1920 stelde generaal Lüttwitz aan president Friedrich Ebert een feitelijk ultimatum. Dit werd door de regering afgewezen en het werd duidelijk dat er plannen waren voor een putsch. Minister van Defensie Gustav Noske waarschuwde Lüttwitz ervoor dat, als de bevelen niet opgevolgd zouden worden en troepen ingezet werden voor een poging om de republiek omver te werpen, de regering een algemene staking zou afkondigen. Een samenkomst van generals toonde aan dat zij niet bereid waren militaire middelen te gebruiken om een rechtse putsch neer te slaan. Zij zouden de republiek niet verdedigen.

Diezelfde dag, 12 maart, begonnen de aanhangers van Kapp, ondanks gebrekige voorbereidingen, aan hun mars naar Berlijn. Politie-officieren kozen partij voor de samenzweerders. Er bestond ernstige twijfel of de soldaten die de regering trouw bleven, op de oprukkende troepen van de Baltische brigade zouden schieten. De regering-Ebert verliet Berlijn zonder slag te leveren, ging eerst naar Dresden en vervolgens naar Stuttgart. Berlijn werd op zaterdag 13 maart bezet. De opstandelingen kondigden een nieuwe regering af. De regeringen van de deelstaten hadden echter van de regering-Ebert de richtlijn gekregen om alle samenwerking met het regime van Kapp te weigeren en om alleen contact te onderhouden met de wettige regering.

Toen de troepen van het Freikorps, onafhankelijke paramilitaire eenheden, de bureaus van twee regeringsgezinde kranten op zondagmiddag bezetten, gingen alle Berlijnse drukkers in staking. Andere arbeiders in Berlijn gingen eveneens bij duizenden tegelijk spontaan in staking. Later die zondag werd een oproep voor een algemene staking tegen de *coup* uitgevaardigd, ondertekened door de leden van het uitvoerend comité van de Sociaal-Democratische Partij (SPD) en door de SPD-leden in het kabinet-Ebert: 'Er is slechts één middel om de terugkeer van Wilhelm II te verhinderen: het lam leggen van het hele economische leven. Geen persoon mag iets doen, geen arbeider mag hulp verlenen aan de militaire dictatuur. Algemene staking over de gehele linie.'¹⁴ De algemene staking werd gesteund door arbeiders van alle politieke en godsdienstige groeperingen. (De communisten hadden echter in eerste instantie hun steun geweigerd.) Er werden geen cruciale takken van dienst vrijgesteld van

de staking. Zoals in hoofdstuk 1 weergegeven, weigerde de bureaucratie zelf om samen te werken. Het regime van Kapp had gebrek aan geld, en gewone burgerambtenaren staakten of weigerden op andere wijze om ministeries onder Kapp, die niet in staat was de samenwerking te verkrijgen van de bureaucratie, te leiden. Arbeiders probeerden invloed te krijgen op de troepen van Kapp.

Op 15 maart verwierp de regering-Ebert compromisvoorstellen. De beperkte macht van de bezetters van de Berlijnse regeringsinstellingen werd duidelijker. Enkele commandanten van de *Reichswehr* stelden zich weer loyaal op tegenover de regering. Pamfletten met de titel 'De ineenstorting van de militaire dictatuur' werden vanuit een vliegtuig boven Berlijn uitgestrooid. De staking breidde zich verder uit ondanks ernstige bedreigingen en het doodschielen van mensen. Op de ochtend van de 17e maart eiste de Berlijnse veiligheidspolitie het aftreden van Kapp.

Later die dag trad Kapp af en vluchtte naar Zweden, en liet generaal Lüttwitz als opperbevelhebber achter. In veel steden vonden bloedige botsingen plaats. Diezelfde avond verlieten de meeste samenzweerders Berlijn in burgerkleding en nam Lüttwitz ontslag uit zijn nieuwe functie. De volgende dag marcheerden de Baltische brigades – nu onder bevel van de regering-Ebert – Berlijn uit, maar aarzelden niet om op enkele burgers die hen bespot hadden, te schieten en hen te doden. De *coup* was neergeslagen en de Republiek van Weimar gered. De regering-Ebert had echter te maken met voortgaande onrust, aangezien bloedige conflicten tussen regeringstroepen en een gewapend 'rood' leger in Rijnland vele levens eisten.

Een gezaghebbend persoon op het gebied van *coup d'états*, luitenant-kolonel D. J. Goodspeed, heeft gewezen op een van de belangrijkste lessen die uit de Kapp-putsch getrokken kan worden: nadat het regeringsapparaat veroverd is, moeten de samenzweerders 'het vereiste minimum aan instemming van hun eigen regering verkrijgen'.

'De Kapp-putsch is de episode, waarin deze kwestie van de steun van het volk het duidelijkst naar voren komt . . . in elk opzicht leek de *coup* succes gehad te hebben. Toch had hij geen succes, voornamelijk omdat het volk de nieuwe regering niet wilde gehoorzamen.'¹⁵

De eminente Duitse historicus Erich Eyck kwam eveneens tot de conclusie dat 'de staking . . . na slechts vier dagen een eind aan de *coup* van Kapp en zijn metgezellen maakte. Aangezien de gebruikelijke rechtsmiddelen van de staat niet meer toereikend bleken te zijn, had alleen een rechtstreekse interventie van de bevolking hem zo snel kunnen redden.'¹⁶

3. De strijd om het Roergebied in 1923¹⁷ Het verzet tegen de Kapp-putsch werd al snel gevolgd door een andere belangrijke geweldloze strijd ter ondersteuning van een wettige regering. Dit was het Duitse verzet in 1923 tegen de Franse en Belgische bezetting van het Roergebied. Tijdens deze opmerkelijke strijd weigerden vakbondsleden, industriëlen, ambtenaren en vele anderen om de bezetters te gehoorzamen of met hen samen te werken. De Franse onderdrukking was erg zwaar.

Behalve door non-coöperatie was de situatie in bepaalde fasen ook ingewikkeld door verscheidene vormen van sabotage. In heel Duitsland was er sprake van economische problemen. De economische situatie van het land was in gevaar gebracht door zowel de afscheiding van het industrie- en steenkoolgebied van de rest van Duitsland, als door de financiering van het verzet met ongedekte bankbiljetten.

De strijd om het Roergebied is door velen beschouwd als een mislukking. Frankrijk moest ervaren dat het niet voldoende in staat was om het Roergebied te beheersen en de grondstoffen eraan te onttrekken. De kosten van de poging overschreden echter de economische winsten. De Franse regering viel; tenminste ten dele door de reactie in Frankrijk zelf op de zware onderdrukking die haar bezettingstroepen en ambtenaren uitoeften. De Franse troepen ontruimden het Roergebied, nadat de Duitse regering erin toegestemd had de passieve verzetscampagne te beëindigen. Dit schijnt een gedeeltelijk succes te zijn geweest voor beide partijen.

d. De bijdrage van Gandhi

Het was Gandhi die de belangrijkste, persoonlijke bijdrage leverde aan de geschiedenis van de geweldloze techniek door zijn politieke experimenten met het toepassen van non-coöperatie, ongehoorzaamheid en opstandigheid voor het controleren van machthebbers, het veranderen van beleidsmaatregelen van de regering en het ondermijnen van politieke systemen. Met deze

experimenten werd het karakter van de techniek uitgebreid en de praktijk ervan verbeterd. Tot de wijzigingen die Gandhi introduceerde, behoorden meer aandacht voor strategie en tactiek, een verstandiger gebruik van het 'wapenarsenaal' van geweldloze methoden en een bewust verbinden van massale, politieke actie en de geweldloosheidsnorm. Voor de deelnemers had dit verband echter geen absoluut karakter en het was duidelijk dat het meeste gebeurde omdat van deze techniek verwacht werd dat zij succesvol zou zijn. Als gevolg van Gandhi's werk werd de techniek actiever en dynamischer.

Samen met zijn collega's en landgenoten liet Gandhi zien dat veel conflicten in Zuid-Afrika en Indië geweldloze strijd op grote schaal politiek gezien succesvol kón zijn.

Gandhi gebruikte zijn geweldloze benadering zowel om af te rekenen met de binnenlandse problemen van Indië, als om de Britse bezetting van zijn land te bestrijden en hij moedigde anderen aan hetzelfde te doen. Een van de bekende lokale toepassingen van zijn *satyagraha* vond plaats in Vykom in het zuiden van Indië in 1924 en 1925. Deze werd uitgevoerd door enkele aanhangers van Gandhi om rechten te verkrijgen voor de onaanraakbaren (paria's). In dit geval probeerde men de opvattingen en gevoelens van de orthodoxe Hindoes te veranderen. De aansporingen van Gandhi over de noodzaak de tegenstander te bekeren en hem niet te dwingen, vonden in dit geval veel gehoor. De nadruk op overreding is echter niet gebruikelijk bij geweldloze actie, noch is dit geval typerend voor de strijd van Gandhi. Het is echter van groot belang, juist vanwege de poging de tegenstander te overreden ondanks de extreme 'sociale afstand' tussen de brahmanen en de onaanraakbaren.

1. Vykom in 1924-1925¹⁸ In Vykom, Travancore, een van de deelstaten die door een Indische maharadja geregeerd werd in plaats van door Britten, was het de onaanraakbaren eeuwenlang verboden geweest een bepaalde weg te gebruiken die rechtstreeks naar hun wijk leidde omdat deze langs een orthodox brahmaanse tempel liep. In 1924 namen bepaalde Hindoestaanse hervormers uit de hogere kasten, na overleg met Gandhi, het initiatief tot actie. Samen met vrienden onder de onaanraakbaren wandelde deze groep de weg af en hield 'halt voor de tempel. Orthodoxe Hindoes vielen hen hardhandig aan en enkele demonstranten werden gearresteerd en kregen gevangenisstraffen tot maximaal een jaar. Toen stroomden vrijwilligers toe uit

alle delen van Indië. In plaats van over te gaan tot nog meer arrestaties, gaf de regering van de maharadja de politie het bevel om de hervormers te verhinderen de straat in te wandelen. Daarom werd er een kordon getrokken. De hervormers stonden er in gebedshouding voor en smeekten de politie hen door te laten. Beide groepen deden dit dag en nacht. De hervormers beloofden plechtig geweldloosheid en weigerden zich terug te trekken vóór de brahmanen het recht van de onaanraakbaren om de weg te gebruiken erkenden. Met de maanden die voorbijgingen werd het aantal hervormers steeds groter. Hun kracht nam nu eens toe en dan weer af. Toen het regenseizoen kwam en de weg overstroomde, bleven zij op hun posten en losten elkaar elke drie uur af. Het water kwam tot hun schouders. De politie die het kordon bemande, moest bootjes gebruiken.

Toen de regering uiteindelijk de barrière wegnam, weigerden de hervormers verder te wandelen, voordat de orthodoxe Hindoes een ander standpunt ingenomen hadden. Na zestien maanden zeiden de brahmanen: 'Wij kunnen ons niet langer tegen de gebeden die tot ons gericht worden verzetten en wij zijn bereid de onaanraakbaren te aanvaarden.' De kwestie vond weerklank over heel Indië, zo wordt vermeld, en droeg bij tot het opheffen van soortgelijke beperkingen elders en leverde een aanzienlijke bijdrage tot kastenhervorming.

2. De machtstheorie van Gandhi Gandhi is echter bekender om zijn strijd tegen de Britse overheersing. In deze strijd ging hij te werk vanuit een bepaalde visie op macht en, naar men zegt, baseerde hij zijn pas ontwikkelde benadering van conflicten – *satyagraha* – op een machtstheorie. 'In de politiek is het gebruik ervan gebaseerd op de onveranderlijke stelregel dat regeren over mensen alleen mogelijk is zolang zij ermee instemmen, bewust of onbewust, dat zij geregeerd worden.'¹⁹ Dit vormde het grondbeginsel van zijn generale strategie.

Indien het handhaven van een onrechtvaardig of ondemocratisch regime afhankelijk is van de samenwerking, onderdanigheid en gehoorzaamheid van de bevolking, dan is volgens Gandhi non-coöperatie, provocatie en ongehoorzaamheid van de bevolking het middel om dit te veranderen of er een eind aan te maken. Dit kon volgens hem zonder het toepassen van fysiek geweld en zelfs zonder vijandelijk gedrag tegen de leden van de tegenover hen staande groepering. In *Hind Swaraj or Indian Home Rule*, een pamflet al geschreven in 1909, uitte Gandhi zijn

theorie over het controleren van politieke macht in een passage gericht tot de Britse machthebbers:

'U hebt grote militaire hulpmiddelen. Uw zeemacht is onvergelijkelijk. Indien wij tegen u zouden willen vechten op uw wijze, dan zouden wij er niet toe in staat zijn, maar als bovenstaande voorstellen niet aanvaardbaar zijn voor u, dan maken wij een eind aan onze rol van onderdanen. U kunt als u wilt ons aan stukken snijden. U kunt ons voor het kanon verbrijzelen. Indien u tegen onze wil handelt, dan zullen wij u niet helpen; en wij weten dat u zonder onze hulp geen stap verder komt.'²⁰

Een door Gandhi opgestelde resolutie die door de Nationale Congrespartij (de nationalisten) goedgekeurd en aangenomen was op openbare bijeenkomsten op de door de Congrespartij afgekondigde Onafhankelijkheidsdag, 26 januari 1930, bevatte de volgende verklaring over non-coöperatie en het zich niet langer vrijwillig onderwerpen aan het Britse bestuur.

'Wij beschouwen het als een misdaad tegen de mens en tegen God om ons nog langer te onderwerpen aan een heerschappij die deze viervoudige ramp in ons land heeft veroorzaakt. Wij erkennen echter dat de meest doeltreffende wijze om onze vrijheid te verkrijgen niet het gebruik maken van geweld is. Daarom zullen wij ons voorbereiden door, voor zover wij kunnen, alle vrijwillige banden met de Britse regering te verbreken en ons voor te bereiden op burgerlijke ongehoorzaamheid, met inbegrip van het niet-betalen van belastingen. Wij zijn ervan overtuigd dat, wanneer wij alleen maar onze vrijwillige steun opzeggen en stoppen met het betalen van belastingen zonder geweld toe te passen, zelfs wanneer dit uitgelokt wordt, het einde van deze onmenselijke overheersing verzekerd is.'²¹

Later dat jaar richtte Gandhi op verzoek van de Nationale Congrespartij een beweging op voor non-coöperatie en ongehoorzaamheid ten einde *swaraj*, d.i. 'onafhankelijkheid' te bereiken. Deze campagne was gebaseerd op bovenstaande theorie, waarvan hij de opruiende aard eerder openlijk bekend had.

'... opstand is het credo van de Congrespartij geworden. Iedereen die non-coöperatie hanteert, wordt verzocht zijn ontevredenheid met de regeringsvorm, die bij wet is opgelegd, te verkondigen. Non-coöperatie stelt zich, hoewel zij een religieuze en strikt morele beweging is, bewust ten doel de regering omver te werpen en is daarom volgens de wet in overtreding volgens het Wetboek van Strafrecht.'²²

Deze intrekking van steun zou volgens Gandhi in verhouding moeten staan tot 'hun gezag om de orde in de sociale structuur te handhaven' zonder de hulp van de machthebber.²³ De manier om de politieke macht te controleren werd daarom volgens zijn inzicht 'het weigeren samen te werken met het systeem door het intrekken van alle mogelijke vrijwillige steun en door het weigeren van alle zogenaamde voordelen ervan'.²⁴ Op deze basis had Gandhi *satyagraha* geformuleerd.

Terwijl hij de Britten probeerde te overtuigen, koesterde Gandhi geen illusies dat er sprake zou kunnen zijn van een gemakkelijke oplossing zonder strijd en zonder het uitoefenen van macht. Kort voor het begin van de ongehoorzaamheidscampagne in 1930-1931 schreef hij aan de onderkoning:

'Het is geen kwestie van overtuigen door middel van argumenten. De zaak kan alleen opgelost worden in een krachtmeting. Overtuiging of niet, Groot-Brittannië zal zijn Indische handel en belangen met alle ter beschikking staande middelen verdedigen. Dientengevolge moet Indië voldoende kracht ontwikkelen om zichzelf te bevrijden van die dodelijke omhelzing.'²⁵

Het was geenszins onvermijdelijk dat de Indische strijd geweldloos zou zijn en er zijn sterke aanwijzingen dat bij afwezigheid van Gandhi's alternatieve strategie terroristen waarschijnlijk de slag gewonnen zouden hebben. (Dit schijnt zo te zijn ondanks het feit dat geweldloos verzet vóór Gandhi's optreden een belangrijke rol speelde in de analyses en acties van de Indische nationalisten.)

Ranganath R. Diwakar, deelnemer aan de onafhankelijkheidsstrijd en auteur van verschillende boeken over Gandhi's *satyagraha*, schreef:

'In feite zou Indië als Gandhi er niet geweest was om het, ontwaakt en bewust als het was, te sturen en te leiden, zeker de gebruikelijke methoden van gewapende opstand tegen haar buitenlandse onderdrukkers hebben aanvaard . . . dat zou onvermijdelijk geweest zijn . . . Er moet een keuze gedaan worden en op het psychologisch juiste moment presenteerde Gandhi dit unieke wapen, de satyagraha.'²⁶

Zelfs nadat Gandhi's program van actie door de Nationale Congrespartij aanvaard was en massale, geweldloze campagnes gelanceerd waren, zetten de terroristen hun optreden voort. Er was ruime steun voor voorstanders van gewelddadige revolutie, in het bijzonder voor Subhas Chandra Bose, die in 1939 zelfs tot voorzitter van de Congrespartij was gekozen. In 1928 was Jawaharlal Nehroe nog voorstander van een gewelddadige onafhankelijkheidsoorlog. In tegenstelling tot veel sentimenteel getinte beschouwingen, zowel van Indiërs als van westerlingen, was dit de politieke context waarin Gandhi's generale strategie aangenomen werd en waarin Gandhi een reeks geweldloze campagnes uitstippelde. Een daarvan, de onafhankelijkheidscampagne van 1930-1931, die begon met de beroemde Zoutmars, blijft een klassiek voorbeeld van een nationale geweldloze strijd.

3. Indië in 1930-1931²⁷ Voor de campagne van 1930 stippelde Gandhi een programma van politieke eisen uit en een concreet plan voor geweldloze rebellie waaronder burgerlijke ongehoorzaamheid. Dringende verzoeken aan de onderkoning leiden niet tot concessies.

Zich in eerste instantie richtend op het Zoutverdrag (dat een zware belasting en een overheidsmonopolie inhield), begon Gandhi met volgelingen aan een mars van 26 dagen naar de zee om burgerlijke ongehoorzaamheid te plegen door zout te winnen. Dit was het sein voor een massale, geweldloze opstand over het hele land. Toen de beweging vorderingen maakte, waren er massale bijeenkomsten, enorme optochten, opruimende toespraken, een boycot van buitenlandse goederen en het posten voor drankwinkels en opiumtenten. Studenten verlieten rijksscholen. De nationale vlag werd gehesen. Er waren boycotacties van werknemers bij de overheid, korte stakingen (*hartals*) en het aftreden van overheidsambtenaren en van leden van de Wetgevende Vergadering. Ministeries werden geboycot, evenals bui-

tenlandse verzekeringsmaatschappijen en de post- en telegraafdiensten. Velen weigerden belasting te betalen. Sommigen deden afstand van verworven titels. Er waren geweldloze overvallen en inbeslagnemingen van door de overheid opgeslagen zout, enzovoort.

De overheid arresteerde Gandhi in het begin van de campagne. Ongeveer 100 000 Indiërs (waaronder 17 000 vrouwen) werden in gevangenissen of kampen vastgehouden. Er was sprake van slaan, verwonden, censuur, schieten, confiscatie, intimidatie, geldboeten, een verbod op vergaderen en samenscholen, en andere maatregelen. Sommigen werden doodgeschoten. In de loop van het jaar werd het normale functioneren van de overheid ernstig belemmerd en hadden zij die verzet boden het zwaar te verduren. Er werd tenslotte een wapenstilstand overeengekomen op voorwaarden die in directe onderhandelingen tussen Gandhi en de onderkoning waren vastgelegd.

Hoewel er concessies aan de nationalisten waren gedaan, waren de werkelijke afspraken voordeliger voor de overheid dan voor de nationalisten. Vanuit Gandhi's standpunt was het echter belangrijker dat de bij de Indiërs ontstane kracht inhield dat de onafhankelijkheid niet lang meer onthouden kon worden; en ook dat door de afgedwongen onderhandelingen met de geweldloze rebellen de overheid haar onderdanen als gelijke erkende, met wier vertegenwoordigers zij moest onderhandelen. Dit bracht Winston Churchill evenzeer van streek als het voor Gandhi een geruststelling was.

Jawaharlal Nehroe, die later minister-president van het onafhankelijke India zou worden, geloofde niet in een geweldloze ethiek of in Gandhi's levensbeschouwing en religieuze verklaringen. Zoals veel andere prominente en onbekende Indiërs werd hij echter een aanhanger van Gandhi's geweldloosheidsstrategie met de onafhankelijkheid van Engeland als doel. Tijdens dat conflict zat hij jarenlang in de gevangenis. Nehroe schreef in zijn autobiografie:

'Wij hadden die strijdmetode geaccepteerd, de Congrespartij had zich ermee vereenzelvigd omdat zij in de doeltreffendheid ervan geloofde. Gandhi stelde haar niet alleen voor als de juiste strategie voor het land, maar ook als de meest doeltreffende voor ons doel . . .

Ondanks de negatieve naam was het een dynamisch

strijdmiddel, het tegenovergestelde van een deemoedige onderwerping aan de wil van een tiran. Het was niet een toevlucht voor lafaards die bang waren voor actie, maar een opstandigheid van moedige mensen tegen het kwade en tegen nationale onderwerping.²⁸

e. De strijd tegen de nazi's

Onafhankelijk van de voortdurende campagnes van Gandhi, was er ook sprake van een belangrijke geweldloze strijd onder uiterst moeilijke omstandigheden in het door de nazi's bezette deel van Europa. Bijna zonder uitzondering gebeurde dit in samenhang met de Tweede Wereldoorlog. En altijd was er sprake van een meedogeloze tegenstander. Soms waren de geweldloze vormen van verzet nauw verbonden met het gelijktijdig opererende gewelddadige verzet; af en toe vonden beide onafhankelijker van elkaar plaats. Dikwijls waren de geweldloze elementen in de verzetsslag van het grootste belang, soms overschaduwden zij zelfs de gewelddadige elementen in het verzet.

Geweldloos verzet vond in een aantal landen op grote en kleine schaal plaats, maar was van bijzonder belang in Nederland,²⁹ Noorwegen³⁰ en misschien in mindere mate, in Denemarken.³¹ In geen enkel geval lijkt er op grote schaal sprake te zijn geweest van speciale kennis van de techniek en zeker niet van voorbereidingen of oefeningen. Over het algemeen ontstond het geweldloos verzet als spontane of geïmproviseerde pogingen om 'iets te doen' in een moeilijke situatie. Uitzonderingen in Nederland waren bepaalde stakingen, waar de in Londen verblijvende regering in ballingschap om had verzocht, ten einde landingen van geallieerden op het vasteland van Europa mogelijk te maken.

1. Noorwegen in 1942³² Het Noorse lerarenverzet is slechts een voorbeeld van verzetscampagnes. Tijdens de Duitse bezetting begon de Noorse fascistische 'minister-president', Vidkun Quisling met het vestigen van de corporatieve staat naar Mussolini's model, waarbij de leraren uitverkoren waren als eerste corporatie. Hiertoe richtte hij een nieuwe organisatie voor leraren op met verplicht lidmaatschap en benoemde als leider ervan het hoofd van de *hird*, de Noorse stormtroepen. Er werd tevens een

verplichte, fascistische jeugdbeweging opgericht.

Het ondergrondse verzet vroeg de leraren verzet te bieden. Tussen de 8 000 en 10 000 van de 12 000 leraren in het land schreven brieven aan het 'ministerie voor Kerk en Opvoeding' van Quisling. Allen ondertekenden met naam en adres de tekst die door het ondergrondse verzet voor de brief was opgesteld. Iedere leraar schreef dat hij (of zij) noch de fascistische opvoeding van kinderen kon helpen bevorderen, noch het lidmaatschap van de nieuwe organisatie voor leraren kon aanvaarden.

De overheid dreigde met ontslagen en sloot alle scholen voor een maand. Leraren gaven bij particulieren thuis les. Ondanks de censuur verspreidde zich het nieuws over het verzet. Tienduizenden protestbrieven van ouders overstelpden de desbetreffende overheidsinstelling.

Toen bleek dat de leraren de bedreigingen het hoofd boden, werden ongeveer 1 000 leraren gearresteerd en naar concentratiekampen gestuurd. Kinderen verzamelden zich op de spoorwegstations en zongen liederen toen de leraren in veewagens langs reden. In de kampen legde de Gestapo een sfeer van terreur op met de bedoeling capitulatie af te dwingen. Op honnerrantsoen gesteld, werden de leraren onderworpen aan 'marijlgymnastiek' in de sneeuw. Toen slechts enkelen wilden toegeven, werd de 'behandeling' voortgezet.

De scholen gingen weer open, maar de leraren die nog in vrijheid waren vertelden hun leerlingen dat zij het lidmaatschap van de nieuwe organisatie afwezen, en spraken van een gewetenszaak. Er werden geruchten verspreid dat, wanneer deze leraren niet zouden toegeven, sommige of alle gearresteerde leraren zouden worden gedood. Na een moeilijke gewetensstrijd hielden de leraren die niet gearresteerd waren bijna zonder uitzondering voet bij stuk.

Daarna werden de gearresteerde leraren in veetransporttreinen en op overvolle stoomboten vervoerd naar een kamp nabij Kirkenes in het hoge noorden. Hoewel het 'ministerie voor Kerk en Opvoeding' van Quisling verklaarde dat alles geregeld was en dat de activiteiten van de nieuwe organisatie beëindigd zouden worden, werden de leraren onder miserabele omstandigheden in Kirkenes vastgehouden en moesten zij gevaarlijk werk doen.

Hun ontberingen versterkten echter het moreel van het thuisfront en stelden het Quisling-regime voor problemen. Zo tierde Quisling op een keer tegen de leraren van een school in de buurt

van Oslo: 'Jullie leraren hebben alles voor mij bedorven!' Uit angst dat hij de Noren nog verder van zich zou vervreemden, gaf Quisling uiteindelijk bevel tot vrijlating van de leraren. Acht maanden na hun arrestatie keerden de laatste leraren naar huis terug, waar zij triomfantelijk ontvangen werden.

De nieuwe lerarenorganisatie van Quisling kwam nooit van de grond en de scholen werden nooit voor fascistische propaganda gebruikt. Nadat Quisling voor nog meer moeilijkheden kwam te staan bij het verwezenlijken van de corporatieve staat, gaf Hitler het bevel om het plan helemaal op te geven.

2. Berlijn in 1943 Door velen wordt aangenomen dat, toen eenmaal de 'Endlösung', de uitroeiing van de joden in Europa, op komst was, er geen geweldloze actie om de Duitse joden te redden plaatsvond, omdat geen enkele actie doeltreffend had kunnen zijn. Deze veronderstelling wordt minder vanzelfsprekend door een daad van geweldloze opstandigheid van de niet-joodse echtgenotes van gearresteerde Berlijnse joden. Deze beperkte verzetsdaad vond middenin de oorlog plaats, in de hoofdstad van het Derde Rijk, tegen het einde van de onmenselijke poging om Duitsland van joden te zuiveren – allemaal hoogst ongelukkige omstandigheden voor een succesvol verzet. De opstand vond niet alleen plaats, maar werd ook een volledig succes, en dat in 1943. Het navolgende verslag is afkomstig van Heinz Ullstein, een van de mannen die gearresteerd waren; zijn echtgenote was een van de vrouwen die in actie kwamen:

'De Gestapo bereidde zich voor op een grootscheepse actie. Colonnes van afgedekte vrachtauto's werden naar de poorten van de fabrieken gereden en stonden voor particuliere woningen stil. De hele dag reden zij door de straten, geëscorteerd door gewapende SS-ers . . . zware voertuigen, waarin onder het afdekmaterialen de contouren van dicht opeengepakte mensen zichtbaar waren . . . Op deze dag werd iedere jood die in Duitsland woonde gearresteerd en voor enige tijd in massakampen ondergebracht. Dit was het begin van het einde.'

Mensen sloegen hun ogen neer, sommige met een onverschillige blik, andere misschien met een vluchtig gevoel van afschuw en schaamte. De dag ging voorbij, er moest een oorlog gewonnen worden, provincies waren veroverd, "er werd geschiedenis gemaakt", wij voelden ons nauw

verbonden met het duizendjarig rijk. In het centrum van de algemene belangstelling werd het flakkeren van een kleine vlam over het hoofd gezien, die het vuur van het algemene verzet tegen despotisme had kunnen aansteken. In de zeer grote verzamelcentra waar de Berlijnse joden naar toe getransporteerd werden, koos de Gestapo degenen uit die "Arische familie" hadden en verzamelde hen in een afzonderlijke gevangenis aan de Rosenstrasse. Niemand wist wat er met hen ging gebeuren.

Op dat moment kwamen de vrouwen tussenbeide. In de vroege ochtend van de volgende dag hadden zij ontdekt waar hun mannen zich ophielden en als met algemene instemming, alsof zij gesommeerd werden, verscheen er een menigte van hen bij de poort van het geïmproviseerde huis van bewaring. De veiligheidspolitie probeerde tevergeefs de demonstranten, zo'n 6 000, weg te sturen en hen te verspreiden. Keer op keer verzamelden zij zich weer, rukten verder op en riepen om hun echtgenoten – die ondanks het bevel dit niet te doen toch aan de ramen verschenen – en eisten hun vrijlating.

Gedurende enkele uren onderbrak de sleur van een werkdag de demonstratie, maar in de namiddag was het plein opnieuw vol met mensen. De eisen en beschuldigingen die de vrouwen riepen, stegen boven het lawaai van het verkeer uit als hartstochtelijke liefdesbekentenissen, versterkt door de verbitterdheid van het leven.

Het hoofdkwartier van de Gestapo was gevvestigd aan de Burgstrasse, niet ver van het plein waar de demonstratie plaatsvond. Een paar machinegeweersalvo's hadden de vrouwen van het plein kunnen wegvagen, maar de SS vuurde niet, tenminste dit keer niet. Geschrokken door een voorval dat zijns gelijke niet kende in de geschiedenis van het Derde Rijk, stemde het hoofdkwartier in met onderhandelingen. Zij spraken kalmerende woorden, gaven bepaalde verzekeringen en lieten tenslotte de gevangenen vrij.³³

f. Burgeropstand in Latijns-Amerika

Latijns-Amerika is meer bekend om haar politiek geweld dan om geweldloze actie. Dit zou wel eens een eenzijdig beeld kun-

nen zijn. Overduidelijk hebben in Latijns-Amerika een groot aantal algemene stakingen plaatsgevonden en verschillende gevallen van geweldloze opstand door burgers. Binnen een paar weken kwamen bijvoorbeeld in 1944 twee dictators in Centraal-Amerika, in El Salvador en Guatemala, ten val door massaal burgerlijk verzet. Deze gevallen zijn vooral van belang vanwege de snelheid waarmee de geweldloze actie deze gevestigde militaire dictaturen vernietigde. Hieronder vestigen we de aandacht op de gebeurtenissen in Guatemala.

1. Guatemala in 1944³⁴ Met behulp van de geheime politie had generaal Jorge Ubico sinds 1931 over Guatemala geregeerd. Ubico was in enkele tijdschriften in de Verenigde Staten geprezen als dictator. Mensen die met zijn geheime politie te maken hadden gehad, wisten wel beter. Time-magazine noemde hem een bewonderaar van Hitlers bloedige zuiveringsactie in 1934 en citeerde Ubico: 'Ik ben als Hitler, ik executeer eerst en veroordeel daarna . . .' ³⁵

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er veel Noordamerikaanse troepen in Guatemala, dat zich bij de geallieerden aangesloten had. De Amerikanen propageerden ideeën over democratie, waarvoor, zo zeiden zij, de oorlog gevoerd werd. Dit sprak in het bijzonder Guatemalteke studenten en jonge beoefenaars van vrije beroepen aan. Ook andere wijzigingen ondermijnden de positie van Ubico. De inbezitneming van koffieplantages (*fincas*) van Duitse eigenaren in 1942, vervreemdde enkele aanhangiers van hem. Binnenlandse kwesties veroorzaakten onrust, zowel onder arbeiders als in de zakenwereld. De dictator van het naburige El Salvador, Martinez, was een paar weken eerder ten val gebracht als gevolg van een wijdverspreid geweldloos verzet. Dat bleek een gevaarlijk en aanstekelijk voorbeeld te zijn. In Guatemala droegen de acties in het begin een zachtaardig karakter.

Eind mei 1944 vroegen 45 advocaten om verwijdering van de rechter die verantwoordelijk was voor de veroordeling van de meeste politieke tegenstanders van het regime, die voor de burgerlijke rechtbank verschenen. Ubico vroeg om specifieke aanklachten tegen de rechter. Verbazingwekkend genoeg mocht een krant deze publiceren.

Op een dag die voorafging aan de jaarlijkse optocht van leraren en schoolkinderen ter ere van de dictator, boden 200 leraren Ubico een petitie aan waarin zij om een salarisverhoging vroe-

gen. Degenen die de petitie opgesteld hadden, werden gearresteerd en beschuldigd van samenzwering tegen de sociale instituties van de centrale regering. De leraren reageerden met een boycot van de optocht; zij werden ontslagen.

Op 20 juni kondigde een manifest de oprichting van de Sociaal Democratische Partij aan en eiste men het recht van oppositie voeren, sociale rechtvaardigheid, het opheffen van de terreur en interamerikaanse solidariteit. Studenten verzochten om autonomie van de universiteiten, het opnieuw in dienst nemen van twee ontslagen leraren en de vrijlating van twee gevangengenomen rechtenstudenten. Zij dreigden met een studentenstaking, als de eisen niet binnen 24 uur ingewilligd werden.

Ubico kondigde de noodtoestand af. Hij noemde de oppositie 'nazi-fascistisch'. Bang geworden, vroegen veel studentenleiders om asiel in de Mexicaanse ambassade. Jonge juristen en beoefenaars van vrije beroepen weigerden echter zich te laten intimideren en steunden de studenten. Op 23 juni gingen de leraren in staking.

Ubico had een keer gezegd dat, wanneer 300 respectabele Guatemalanen hem zouden vragen terug te treden, hij dit zou doen. Op 24 juni overhandigden twee mannen het *Memorial de los 311* op het bureau van Ubico. De 311 prominente ondertekenaars hadden hun leven geriskeerd. In het document werden de oorzaken van de onrust uitgelegd, doeltreffende, grondwettige garanties gevraagd en opheffing van de staat van beleg. Diezelfde dag marcheerden studenten langs de ambassade van de Verenigde Staten en benadrukten hun vertrouwen in geweldloze middelen. Ambtenaren schenen verrast door de vorm van deze demonstratie. Op een vreedzame bijeenkomst die avond werd het aftreden van Ubico geëist. Later diezelfde avond arresteerde en sloeg de politie echter in op honderden mensen op een bijeenkomst in een bepaalde wijk. Sommigen weten het aan 'dronken bandieten die van tevoren door de politie geïnstrueerd waren'; anderen wezen op het treffen tussen personen die anti-Ubico-slogans schreeuwden en 'de sterke arm' van de dictator.

De volgende dag ontbood de minister van Buitenlandse Zaken de twee mannen die het *Memorial de los 311* overhandigd hadden – Carbonell en Serrano – op het Nationale Paleis. Het vroegere hoofd van de geheime politie was ook bij de vergadering aanwezig. Tegelijkertijd vond een demonstratie plaats voor

het Nationale Paleis; daartegen trok de overheid soldaten, cavalerie, tanks, pantservoertuigen, machinegeweren en politie gewapend met geweren en traangasbommen samen. Aan Carbonell en Serrano werd gevraagd om ‘de mensen te kalmeren’. Hoewel alle bijeenkomsten verboden waren, was het deze mannen toegestaan om andere ‘leiders’ van de beweging te ontmoeten om een oplossing voor de crisis te zoeken.

Die middag baden vrouwen in de Sint-Franciscuskerk in het centrum van Guatemala City in diepe rouw om beëindiging van de wredeheden van de voorgaande avond. Na afloop vormden zij een indrukwekkende, stille processie; de cavalerie voerde charges uit en schoot op de menigte. Een onbekend aantal mensen raakte gewond en een persoon, Maria Chincella Recinos, een lerares, werd gedood. Zij werd de eerste martelares. ‘... het masker was van de Napoleontische allure afgeraukt en maakte duidelijk dat Ubico en zijn regime slechts op onmenselijkheid en terreur gebaseerd waren.’³⁶

In Guatemala City zweeg men en legde men alles lam. De oppositie brak de besprekingen met de regering af. Arbeiders staakten. Zakenlieden sloten winkels en kantoren. Het economische leven werd stilgelegd. Alles werd gesloten. De straten waren verlaten.

Toen pogingen om opnieuw tot besprekingen te komen mislukten, kwam er met hulp van het corps diplomatique op Ubico’s verzoek die middag een bijeenkomst van de oppositie met de regering tot stand. De afgevaardigden zeiden Ubico recht in het gezicht dat tijdens zijn heerschappij ‘Guatemala alleen maar onderdrukking gekend had.’ Ubico hield vol: ‘Zolang ik president ben, zal ik nooit een vrije pers, noch vrijheid van vereniging toestaan omdat het volk van Guatemala niet rijp is voor democratie en een sterke hand nodig heeft.’³⁷ De mogelijkheid van Ubico’s aftreden en de kwestie van de opvolging werden besproken. De afgevaardigden moesten de publieke opinie peilen.

De oppositie meldde later per brief aan Ubico dat het volk de unanieme wens had, dat hij zou aftreden. Zij vroegen opnieuw om opheffing van de staat van beleg, vrijheid van pers en vereniging en beëindiging van de aanvallen op de bevolking. Petities en boodschappen van belangrijke mensen stroomden het paleis binnen; ook hierin werd Ubico gevraagd af te treden. De stillegging van het economische leven in Guatemala City ging door. De macht van de dictator brokkeld af.

Op 1 juli trok Ubico zich terug ten gunste van een driemanschap van generals. Er volgde onmiddellijk een ongebruikelijke politieke gisting. Vakbonds- en politieke organisaties schoten uit de grond en ballingen keerden terug uit het buitenland. Generaal Ponce van het driemanschap probeerde zichzelf in Ubico's plaats te installeren. In oktober kreeg hij te maken met nog een algemene staking en een studentenstaking en werd hij afgezet door een *coup d'état*. Er stonden nog moeilijke tijden te wachten.

De overwinning op Ubico werd niet goed aangegrepen om de democratie te vestigen. Het was echter een overwinning, zowel voor de mensen als voor hun strijdform. Mario Rosenthal schrijft:

'Jorge Ubico had, bezeten en wreid als hij was, een gewapende aanval kunnen neerslaan. Hij had zijn wil aan iedereen die het niet met hem eens was, militairen of burgers, kunnen opleggen en hen tegen de muur kunnen plaatsen. Hij stond echter machteloos tegenover het afwijkende gedrag van de burgers, waarop hij met geweld reageerde totdat hij langzaam de doodlopende weg werd ingeduwd, waar alle dictaturen uiteindelijk terechtkomen: dood iedereen die niet achter je staat of verdwijnt.³⁸ De actie die het Waterloo betekende voor de Napoleon van Guatemala was passend genoeg een vreedzame, burgerlijke actie; de discipline, de kalmte en gelatenheid waarmee zij werd uitgevoerd, maakte haar tot een model voor passief verzet.'³⁹

Rosenthal zwaaidt ook lof toe aan het inzicht waarmee de actie was gevoerd en aan de solidariteit die door Guatemalanen van alle sociale klassen, etnische en politieke achtergronden getoond was.

g. Opstanden tegen communistische regimes

Geweldloze strijdformen hebben zich ook voorgedaan in verschillende communistisch geregeerde landen. Hoewel deze voornamelijk spontane, gezamenlijke provocatie- en verzetsdaden altijd iets minder dan een volledig succes en soms een duidelijke nederlaag opleverden, hebben zij af en toe het betreffende regi-

me op zijn grondvesten doen schudden. De grotendeels geweldloze opstand in Oost-Duitsland in juni 1953 is een duidelijk voorbeeld.⁴⁰ Tijdens de Hongaarse opstand van 1956 had de grote verscheidenheid aan toegepaste geweldloze actiemethoden onder moeilijke omstandigheden (algemene staking, massale demonstraties en het verlenen van steun aan de voorlopige regering van arbeidersraden in plaats van aan de oude regering) een krachtige uitwerking en samen vormden zij een uiterst belangrijke component in de totale verzetss strijd. De algemene staking kon zich in Boedapest enige tijd voortzetten, nadat de Russen het militaire verzet hadden verpletterd. Tegenwoordig is men dikwijls vergeten dat geweldloze strijdmethoden erg belangrijk waren in de Hongaarse opstand.⁴¹

1. Vorkuta in 1953⁴² Er was in 1953 eveneens sprake van een belangrijke stakingsgolf in de werkkampen voor gevangen en, vooral onder de politieke gevangen en, in de Sovjet-Unie zelf.⁴³ In sommige kampen werd veel geweld gebruikt. In alle kampen heerste onderdrukking, hoewel blijkbaar minder ernstig op de plaatsen waar de gevangen en overwegend geweldloos optreden. De belangrijkste van deze stakingen was misschien wel die van Vorkuta.

Reeds lang overwogen de 250 000 politieke gevangen en in de kolenmijn-werkkampen van Vorkuta een staking uit protest tegen de slechte leefomstandigheden. De beslissing werd ver snel door de aankondiging van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Vorkuta vlak na Stalins dood in 1953, dat politieke gevangen en niet op amnestie hoefden te rekenen, aangezien hun vrijlating de veiligheid van de staat in gevaar zou brengen.

Veel weifelaars sloten zich toen aan bij hen die geweldloos verzet voorstonden. Tegen eind mei waren in verschillende kampen in het geheim stakingscomités gevormd. Deze waren samengesteld uit voornamelijk drie groepen gevangen en: leninistische studenten, anarchist en de *monashki* (een pacifistische, christelijke groepering, na de revolutie gevormd, te vergelijken met de eerste kwakers) en uit enkele gevangen en die geen enkele groep vertegenwoordigden.

De val van Beria, het hoofd van de geheime politie, op het moment dat de gevangen en bezig waren zich te organiseren, gaf de weifelaars nog meer moed. Er werden in de steenkoolgroeven, waar de gevangen en werkten, stakingscomités opgericht. Men kwam overeen dat de stakingseisen zouden zijn het opheffen van

de kampen en een wijziging van de status van de gevangenen. Voor de staking begon werd de centrale leiding gearresteerd en naar Moskou afgevoerd. Een nieuw centraal stakingscomité werd gekozen.

Op 21 juli bleven veel gevangenen in hun barakken en weigerden aan het werk te gaan. Zij stonden erop dat hun eisen voorgelegd werden aan de generaal die commandant was over alle kampen in Vorkuta. Hierin slaagden zij twee dagen later, nadat 30 000 mensen zich bij de staking hadden aangesloten. Toen de eisen voorgelegd waren, hield de generaal een lange toespraak met vage beloften en duidelijke dreigementen.

Een week ging voorbij zonder een beslissende actie; er kwamen geen duidelijke bevelen uit Moskou. Voedsel zou alleen uitgereikt worden zolang de voorraad strekte, zo werd aangekondigd. Er verschenen duizenden exemplaren van een stakings pamflet, waarin aangedrongen werd op zelfvertrouwen om de vrijheid terug te krijgen en op staking als het enig mogelijke actiemiddel. Sympathiserende soldaten hielpen met de verspreiding en onderhielden de contacten tussen de kampen. Het werk in twintig grote mijngroeven werd stilgelegd.

Russisch sprekende troepen werden daarop teruggetrokken en vervangen door soldaten uit het verre oosten van de Sovjet-Unie, die geen Russisch spraken. Toen de staking op haar hoogtepunt was, begin augustus, arriveerden vanuit Moskou de rijksaanklager en verschillende generals en boden enkele kleine concessies aan: twee brieven per maand (in plaats van twee per jaar) naar huis, een bezoeker per jaar en het verwijderen van identificatie-nummers van kleren en van de ijzeren tralies voor de vensters van de barakken.

In een open brief verwierp de stakingsleiding deze concessies. De rijksaanklager sprak in de kampen en beloofde beter voedsel, hogere lonen en kortere werktijden. Slechts weinigen aarzelden. De leiders van het stakingscomité gingen voor een gesprek naar de generaal die het commando voerde – maar keerden nooit terug. Enkele stakers werden doodgeschoten.

Toen de gevangenen de staking meer dan drie maanden hadden volgehouden, werd deze tenslotte beëindigd wegens voedsel- en brandstofgebrek. Toch waren aanzienlijke, materiële verbeteringen het resultaat. Een woordvoerder van de International Commission on Concentration Camp Practices verklaarde dat de stakingsactie in dit en andere kampen een van de belangrijk-

ste factoren was voor het verbeteren van het lot van politieke gevangenens.

h. De strijd om de burgerrechten in de Verenigde Staten

In het midden van de jaren '50 ontstond in de Verenigde Staten onder de zwarte Amerikanen en voorstanders van de burgerrechten een zeer belangrijke, omvangrijke en tamelijk succesvolle beweging die geweldloze actie als uitgangspunt had, tegen rassenscheiding en discriminatie van negers. De geweldloze actie nam verschillende vormen aan – het boycotten van het busvervoer, verschillende economische boycotacties, massale demonstraties, marsen, sit-ins, freedom rides, en dergelijke. Deze beweging vond haar oorsprong in de busboycot in Montgomery, die van belang blijft ondanks het feit dat de manier waarop verzet geboden wordt in latere jaren zou veranderen.

1. Montgomery, Alabama in 1955-1956⁴⁴ Op 1 december 1955 werd aan vier negers in Montgomery, zoals gebruikelijk, gevraagd hun plaatsen in de bus af te staan aan zojuist ingestapte blanken en zelf te gaan staan. Drie voldeden aan dit verzoek, maar mrs. Parks, een naaister, weigerde.

Een boycot van één dag van de busdiensten op 5 december uit protest tegen haar arrestatie was voor bijna honderd procent geslaagd. Men besloot de boycot voort te zetten totdat belangrijke hervormingen bereikt waren. Massale bijeenkomsten in kerken in de avonduren werden druk bezocht. De reactie overtrof qua aantallen en geestdrift alle verwachtingen.

Negers wandelden, namen een taxi en reden samen, maar maakten geen gebruik van bussen. Een nieuwe geest van waardigheid en zelfrespect doordrong de negergemeenschap. De blanken werden geconfronteerd met kwaliteiten, waarvan zij niet geloofd hadden dat negers erover beschikten. De doelstelling werd het verbeteren van de totale gemeenschap. Men deed een beroep op naastenliefde. De jonge dominee Martin Luther King jr. en zijn medewerkers zagen zich plotseling in de rol van internationaal bekende leiders geplaatst.

Onderhandelingen mislukten. Het gebruik van taxi's tegen gereduceerde tarieven werd verboden. Er werd met 300 voertuigen een carpoolsysteem georganiseerd. Geld begon binnen testromen en meer dan 15 nieuwe stationcars werden eraan toegevoegd. Veel negers gaven de voorkeur aan lopen.

Er werden valse geruchten over de leiders van de beweging verspreid, en ook onjuiste berichten over een getroffen regeling. Negerchauffeurs (waaronder dr. King) werden gearresteerd voor kleine, dikwijls niet begane verkeersovertredingen. Intimidaties door de politie waren aan de orde van de dag. Meer dan 30 dreigementen per dag bereikten de leiders. Naar het huis van King werd een bom gegooid; de negers gingen bijna over tot het gebruik van geweld. Er werd nog een bom naar een huis gegooid. Daarop werden bijna 100 negerleiders gearresteerd en beschuldigd van het overtreden van een anti-boycotwet.

De angst, die lange tijd onder zwarte Amerikanen in het zuiden van de VS geheerst had, werd afgeworpen. Velen gingen naar het bureau van de sheriff en hoopten dat zij op de lijst van gezochte personen voorkwamen. Het proces tegen de gearresteerde leiders, waarop de aandacht van de wereld gericht was, werd een demonstratie van onbevreesdheid en een opsomming van de grieven. De beweging kreeg nieuwe impulsen. Op 4 juni verklaarde de federale districtsrechtsbank in een proces aangespannen door negers, de rassenscheidingsvoorschriften van de stadsbussen ongrondwettig, maar de stad ging in hoger beroep. Het protest tegen de bussen ging door, nu om de rassenscheiding in bussen helemaal op te heffen. Verzekeringspolissen van de stationcars werden ongeldig verklaard: een maatschappij in London verstrekte nieuwe polissen. Gemeenteambtenaren verklaarden het carpoolsysteem onwettig. Diezelfde dag, 13 november, verklaarde het Opperste Gerechtshof van de Verenigde Staten de voorschriften op de rassenscheiding in bussen in strijd met de grondwet.

's Avonds werd op twee gelijktijdig georganiseerde massabijeenkomsten de nadruk gelegd op naastenliefde, waardigheid en het weigeren om van busdiensten gebruik te maken totdat de rassenscheiding afgeschaft was. Die nacht reed de Ku Klux Klan door de zwarte wijk. In plaats van verduisterde, vergrendelde huizen van angstige negers, troffen zij verlichte huizen met open deuren aan en mensen die naar de stoet van de Klan keken. Enkelen wuifden zelfs. In verlegenheid gebracht verdween de Ku Klux Klan.

Toen het carpoolen verboden was, werd in elk gebied een plan opgesteld om samen te rijden; veel mensen wandelden. De bussen bleven leeg. Op de massabijeenkomsten werden gedetailleerde plannen gepresenteerd voor het hervatten – na meer dan een

jaar – van het gebruik van de bussen met een opheffing van de rassenscheiding als voorwaarde. Welwillendheid moet er zijn. Dit was een overwinning, niet op de blanken, maar voor rechtvaardigheid en democratie.

Het antirassenscheidingsbesluit van het Opperste Gerechtshof werd bekend in Montgomery op 20 december. Op de eerste dag van de integratie was er geen sprake van noemenswaardige incidenten. Toen begonnen blanke extremisten met terreur. Er werd op bussen geschoten; een jong meisje geslagen, een zwangere negerin neergeschoten; de Klan hield weer optochten en verbrandde kruisen. De angst van de negers was echter verdwenen. Er werden bommen gegooid naar de huizen van weer andere leiders en naar verschillende kerkgebouwen van de negers. Deze terreur ging veel blanken te ver. De plaatselijke krant, verschillende blanke predikanten en de organisatie van zakenlieden keurden het gooien met bommen af.

De negers bewaarden hun geweldloze discipline. Er explodeerden nog meer bommen. Hoewel gearresteerde blanken al gauw 'onschuldig' bevonden werden, hield de terreur abrupt op. Het geleidelijk opheffen van de rassenscheiding verliep toen vlekkeloos, iets wat een jaar eerder praktisch niet haalbaar leek.

Verdere ontwikkeling

Over de hele wereld zijn ook andere belangrijke, geweldloze acties geweest, waarvan sommige vóór, andere ná de genoemde voorbeelden plaatsvonden. Belangrijke stakingen en geweldloze demonstraties in het Spanje van Franco worden hier bijvoorbeeld nauwelijks genoemd en het lijkt erop dat er een groot aantal niet bestudeerde Latijns-Amerikaanse, Aziatische en Afrikaanse gevallen bestaat.

In de niet op Gandhi geïnspireerde ontwikkeling van geweldloze actie in het midden van de 20e eeuw, waren bepaalde gevallen dikwijls gewelddadig getint. Soms vond de geweldloze actie zij aan zij met het gebruik van geweld plaats. Soms trad een geweldloze actie voor of na het geweldgebruik op – of beide varianten tegelijk zoals in Hongarije in 1956. De kracht van deze verschillende voorbeelden van strijd is evenwel voornamelijk geworteld in de solidariteit van de massa en in de geweldloze uitdaging van het volk. De redenen voor deze, in wezen geweld-

loze eigenschap zijn verschillend geweest. Soms herkenden mensen de praktische beperkingen van geweld – in 1968 herinnerden de Tsjechoslowaken zich bijvoorbeeld de gewelddadige periode van de Hongaarse opstand in 1956 als een voorbeeld dat zij niet wensten te herhalen. Soms hebben mensen een afkeer gehad van wreedheid en het doden voor politieke doeleinden omdat zij daar genoeg van gezien hadden. Enkele Oostduitsers riepen bijvoorbeeld in juni 1953: ‘Wij willen een fatsoenlijke revolutie.’ Waarschijnlijk is het vaker voorgekomen dat mensen hebben ingezien dat methoden van geweldloze actie alternatieven waren, die hun een gevoel van macht gaven en die misschien ook een redelijke kans van slagen boden voor het bereiken van hun doeleinden. Dit schijnt bijvoorbeeld het geval geweest te zijn in Noorwegen in 1942 en in El Salvador en Guatemala in 1944. De ontwikkeling van verschillende vormen van geweldloze actie gaat over de hele wereld door en heeft verschillende oorsprongen, neemt talrijke vormen aan als reactie op veel situaties en problemen. De strijd tegen oorlog, voor burgerlijke vrijheden, voor sociale revolutie, tegen in het binnenland ontstane of door het buitenland opgelegde dictaturen en voor een bepalende inbreng in hun eigen leven door mensen die zich machteloos voelen, leidt nu tot een voortdurende toepassing van geweldloze actie. Deze vorm van verzet zal waarschijnlijk ook toegepast worden door mensen en groepen die niet instemmen met de richting of het tempo van veranderingen. Bovendien kunnen, naarmate de kennis over deze techniek zich verspreidt, groeperingen die op een nette manier een constitutionele regering buiten werking trachten te stellen of haar zonder meer omver willen werpen, onverwacht doeltreffend verzet ontmoeten.

De experimenten die onder het politieke leiderschap van Gandhi plaatsvonden, stimuleren of beïnvloeden, evenals zijn denken en handelen, nog steeds sterk nieuwe gevallen van geweldloze strijd. Zelfs in dergelijke gevallen is Gandhi's bijdrage echter aangepast aan nieuwe culturele en politieke situaties. Er is dikwijls geen duidelijk verband tussen de experimenten van Gandhi en nieuwe gevallen van geweldloze strijd. Dit geldt bijvoorbeeld voor verzetsbewegingen die tegen de nazi's gericht waren, en voor Tsjechoslowakije in 1968. Naarmate de *satyagraha*-campagnes verder terug liggen in de geschiedenis, vormen zij steeds minder een directe factor in de nieuwe strijdvoorbeelden. Wat ook de stimuli en beweegredenen mogen zijn, in de 20e

eeuw heeft in veel verschillende politieke conflicten een opmerkelijke uitbreiding plaatsgevonden van het toepassen van geweldloze strijd als vervanging voor het gebruik van geweld. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat er momenten van kentering zijn geweest in deze ontwikkeling. Soms was er een duidelijke trend naar het afstand nemen van geweldloze actie ten gunste van geweld. Het beperkte en sporadische gebruik van geweldloze actie door zowel niet-blanken in Zuid-Afrika⁴⁵ als door zwarte Amerikanen in de Verenigde Staten werd bijvoorbeeld in beide gevallen gevolgd door een pleidooi voor geweld. Niettemin heeft, vanuit historisch perspectief bekeken, de ontwikkeling van deze techniek in de 20e eeuw een relatief hoge vlucht genomen. Het proces gaat door, hoe ongelijkmatig ook. Een van de bewijzen daarvan was de onvoorbereide toepassing van manmoedig, geweldloos verzet op grote schaal door de Tsjechoslowaken gedurende enkele weken na de invasie door de Sovjet-Unie en haar bondgenoten op 21 augustus 1968.

a. Tsjechoslowakije in 1968⁴⁶

De Russische leiders hadden verwacht dat de massale invasie van Tsjechoslowakije door meer dan een half miljoen troepen van het Warschaupact het veel kleinere Tsjechoslowaakse leger binnen enkele dagen zou verpletteren en het land in verwarring en verslagenheid zou achterlaten. De invasie zou eveneens een *coup d'état* mogelijk maken om het hervormingsgezinde regime van Dubček te vervangen door een conservatief Moskou-gezind regime. Met dit in het achterhoofd ontvoerde de Russische geheime dienst, de KGB, de eerste secretaris van de communistische partij, Alexander Dubček, de minister-president, Oldrich Černik, de voorzitter van de Nationale Vergadering, Josef Smrkovsky en de voorzitter van het nationale front, Frantisek Kriegel. De Russische functionarissen hielden de president van de republiek, Ludvík Svoboda, een populair militair en staatsman, zowel in Tsjechoslowakije als in de Sovjet-Unie, onder huisarrest. Zij hoopten dat hij het nieuwe, conservatieve regime een wettelijk aanzien zou geven. De ontvoerde leiders zouden gedood kunnen worden, zodra de *coup* geslaagd was, zoals in Hongarije in 1957 gebeurd was.

Het land was echter niet gedemoraliseerd als gevolg van een militaire nederlaag, want er was een andere vorm van verzet

gepleegd. Ook werden de ontvoerde leiders niet snel door een marionettenregering vervangen. Tsjechoslowaakse ambtenaren zonden spoedbevelen uit naar alle strijdkrachtonderdelen om in de kazernes te blijven. De Russische leiders hadden verwacht dat de situatie binnen drie dagen zo goed onder controle zou zijn dat de invasietroepen dan teruggetrokken konden worden. Dit gebeurde echter niet en ernstige logistieke en morele problemen onder de invasietroepen waren het gevolg. Dank zij het verzet op verschillende strategisch belangrijke punten werd de vorming van een regering van collaborateurs verhinderd, voor ten minste een maand of acht – tot april 1969, toen het regime van Husák aan de macht kwam.

Het verzet begon al in de eerste uren na de invasie. Werknemers van het nieuwsbureau van de regering (ČTK) gaven geen gevolg aan het bevel om het bericht uit te zenden dat bepaalde Tsjechoslowaakse partij- en regeringsfunctionarissen om de invasie verzocht hadden. Ook president Svoboda weigerde moedig om het document te ondertekenen dat hem door de conservatieve kiek voorgelegd werd. Tenslotte bleek het mogelijk om via clandestiene zenders verschillende officiële organen bijeen te roepen en deze besloten zich tegen de invasie te verzetten.

Het buitengewone veertiende partijcongres, de Nationale Vergadering en de ministers die achtergebleven waren, legden allen verklaringen af die overeenkwamen met de spoedverklaring van het partijpresidium vóór de komst van de KGB – dat de invasie had plaatsgevonden zonder voorafgaande kennis van partij- en regeringsleiders; er was geen ‘verzoek’ geweest. Sommige nationale instellingen kozen voorlopige leiders die bepaalde noodzakelijke functies vervulden. De Nationale Vergadering ging door met ‘te eisen dat onze constitutionele vertegenwoordigers vrijgelaten worden . . . zodat zij hun grondwettige functies kunnen uitoefenen, die hun door het soevereine volk van dit land zijn toevertrouwd’, en ‘te eisen dat de legers van de vijf landen onmiddellijk teruggetrokken worden.’⁴⁷

Het clandestiene radionetwerk zorgde tijdens de eerste week voor veel verzet: het riep het buitengewone veertiende partijcongres bijeen, kondigde algemene stakingen van een uur af, verzocht spoorwegarbeiders om het transport van Russische elektronische opsporings- en storingsapparatuur te vertragen en het ontmoedigde collaboratie binnen de staatsspolie van Tsjechoslowakije. Er is geen collaboratie bekend van de politie;

velen van hen werkten daarentegen actief mee in het verzet. Op de radio werd gedebatteerd over de zinloosheid van geweld en over de voordelen van geweldloos verzet. De radio instrueerde studenten hoe zij op straat mogelijk explosieve situaties uit de weg konden gaan en waarschuwde voor geruchten. De radio was het voornaamste medium om een politiek volwassen en doeltreffend verzet gestalte te geven. Colin Chapman beweerde dat ‘iedere vorm van verzet, hoe weinig doeltreffend op zich ook, bijdroeg tot het versterken van andere uitingsvormen.’⁴⁸ Door middel van de radio stonden verschillende afdelingen in het verzet in verschillende delen van het land in voortdurend contact met elkaar. Doordat veel overheidsinstellingen als gevolg van de Russische bezetting buiten dienst waren gesteld, nam de radio ook bepaalde dringende taken op zich (zoals het werven van mankracht voor het binnenhalen van de aardappel- en hopoogst) en verschafte hij noodzakelijke informatie. Deze varieerde van het geruststellen van moeders dat hun kinderen in de zomerkampen in veiligheid waren, tot het verslag doen van het weinige nieuws dat naar buiten kwam van de onderhandelingen in Moskou.

Hoewel de Russen militair gezien volledig in hun opzet geslaagd waren, stonden zij nu voor een zware politieke strijd. Tegenover een verenigd burgerlijk verzet, de afwezigheid van een regering van collaborateurs en de toenemende demoralisering van hun troepen, stemden de Sovjet-leiders op vrijdag de 23e augustus erin toe dat president Svoboda voor onderhandelingen naar Moskou zou vliegen. Svoboda weigerde echter te onderhandelen totdat Dubček, Černik en Smrkovsky de beraadslagingen mochten bijwonen. In vier dagen tijd werd een compromis uitgewerkt. Hierbij bleven de meeste leiders op hun posten, maar werd een beroep gedaan op de partij om krachtiger haar ‘leidende rol’ te vervullen en bleven de Russische troepen in het land. Dit laatste was waarschijnlijk een fatale concessie, die mogelijk gedaan werd vanwege de onbetrouwbaarheid van het onvoorbereide verzet. Het compromis schijnt eveneens het opofferen van bepaalde hervormingsgezinde leiders en bepaalde hervormingen omvat te hebben.

In die eerste week had de gehele bevolking op ontelbare manieren en op moedige en intelligente wijze een hoopgevende slag om de vrijheid geleverd. Het compromis, het zogenoemde Moskouse Protocol, riep bij het volk zeer gemengde gevoelens op. Bui-

tenlandse waarnemers zagen dit als een onverwachts succes voor het land en zijn leiders; een bezet land wordt niet geacht te onderhandelen. De meeste Tsjechoslowaken beschouwden het compromis echter als een nederlaag en konden het een week lang niet aanvaarden. De leiders twijfelden er blijkbaar aan of de bevolking tot een gedisciplineerd optreden en aanhoudend verzet, ondanks zware onderdrukking, in staat was.

Hoewel een voorafgaande planning van en oefening in burgerlijk verzet ontbraken, wist het regime van Dubček tot april 1969 aan de macht te blijven, ongeveer acht maanden langer dan met militair verzet mogelijk zou zijn geweest. De Russen boekten vervolgens belangrijke successen, waaronder het vestigen van een conservatief regime. Zij bereikten uiteindelijk hun doel. Niettemin verdient dit uiterst belangrijke voorval zorgvuldig onderzoek en een analyse van de gehanteerde methoden, de problemen, successen en mislukkingen.

Het verkrijgen van inzicht

Deze korte schets van de historische ontwikkeling van geweldloze actie verschafft weinig inzicht in de omvang en betekenis van de toepassing van deze techniek in het verleden. Toch zijn ook dit overzicht en de verschillende illustratieve gevallen die hier aangehaald worden, voldoende om een vraagteken te plaatsen achter de voornaamste misverstanden op dit gebied, die op ruime schaal vorhanden zijn. Enkele ervan konden weerlegd worden.

Geweldloze actie is uitgebreid toegepast, hoewel belangstelling voor de ontwikkeling van de techniek zelf ontbrak. De toepassing ervan is deels spontaan, deels intuïtief en ten dele een vage nabootsing van andere bekende voorbeelden. Over het algemeen werd zij onder buitengewoon ongunstige omstandigheden in praktijk gebracht, zonder ervaren deelnemers of zelfs ervaren leiders. Bijna nooit was er sprake van voorbereiding of oefening, enige planning of het vooraf overwegen van strategie, tactiek en reikwijdte van bepaalde methoden. De mensen die haar toepasten begrepen meestal niet veel van de aard van de techniek en wisten over het algemeen niets over haar geschiedenis. Er waren geen studies over strategie en tactiek om te raadplegen of handboeken over de wijze waarop de 'troepen' georganiseerd, de

strijd gevoerd en de discipline gehandhaafd moeten worden. Onder dergelijke omstandigheden is het niet verwonderlijk dat dikwijls nederlagen geleden of slechts gedeeltelijke overwinningen behaald werden, of dat soms geweld losbarstte – hetgeen, zoals wij zullen zien, de nederlaag dichterbij brengt. Met dergelijke handicaps is het verwonderlijk dat het in praktijk brengen van de techniek zo wijdverspreid, succesvol en ordelijk geweest is.

Sommige mannen en vrouwen proberen nu meer over de aard van deze techniek te weten te komen en de mogelijkheden ervan te verkennen. Sommigen vragen zich nu af hoe men geweldloze actie kan verbeteren en toepassen in plaats van geweld in moeilijke situaties. Deze intellectuele inspanningen zijn een mogelijke belangrijke nieuwe factor in de geschiedenis van deze techniek. Het valt nog niet te voorspellen wat de gevolgen ervan zijn voor de toekomstige ontwikkeling van geweldloze actie.

4. Geweldloze wapens¹

Geweldloze actie 'werkt' op heel bijzondere manieren, die eigen-gemaakt moeten worden, wil de techniek zelf begrepen, verstandelijk geëvalueerd en zo effectief mogelijk toegepast worden. Deze manieren wijken aanzienlijk af van gangbare opvattingen over conflicten en strijd – met name de opvatting dat geweld alleen doeltreffend bestreden kan worden met geweld.

Geweldloze actie is bedoeld als middel tegen tegenstanders die in staat en bereid zijn gewelddadige sancties te gebruiken.² Bij deze techniek wordt niet verondersteld dat dergelijke tegenstanders plotseling zullen afzien van het gebruik van geweld of zelfs maar op consequente wijze het gebruik van gewelddadige onderdrukking zullen beperken.

Het gebruik van geweldloze middelen tegen gewelddadige onderdrukking schept echter een bijzondere, asymmetrische conflictsituatie, waarbij de beide groeperingen op tegengestelde strijdtieken of 'wapensystemen' vertrouwen – de ene op gewelddadige, de andere op geweldloze actie. Ten einde de beste kans van slagen te hebben, moeten de geweldloze actievoerders zich houden aan de door hen gekozen techniek. Een uitgebreide, vastberaden en vakkundige toepassing van geweldloze actie zal de tegenstander voor heel bijzondere problemen plaatsen, die de doeltreffende inzet van zijn eigen troepen zal verstoren of frustreren. De actievoerders zullen dan in staat zijn zoets als *jioe-jitsoe* met hun tegenstander te spelen, waarbij hij politiek gesproken uit zijn evenwicht gebracht wordt, waardoor zijn onderdrukking zich tegen zijn eigen positie keert en daarbij zijn macht verzwakt. Bovendien zullen de actievoerders door geweldloos te blijven bij het voortzetten van de strijd, hun eigen machtspositie op verschillende manieren helpen verbeteren.

Het trotseren van onderdrukking

Er mag geen sprake zijn van verslagenheid of verrassing bij onderdrukking: dit is dikwijls het gevolg van de erkenning door

de tegenstander dat de geweldloze actie een serieuze bedreiging vormt voor zijn beleid of regime. Geweldloze actievoerders moeten bereid zijn straf te riskeren als deel van de prijs voor de overwinning. De zwaarte van en kansen op onderdrukking zullen variëren. Dit risico is echter niet uniek voor geweldloze actie. Er zijn ook risico's wanneer beide kanten geweld gebruiken; sommige zijn dezelfde als die waarvoor geweldloze actievoerders komen te staan; andere zijn verschillend. Eén verschil is dat men bij gewelddadige actie risico loopt bij pogingen tegenstanders te verwonden of te doden, terwijl dit bij geweldloze actie niet het geval is. Sommige mensen menen ten onrechte dat dit betekent dat de geweldloze groepering hulpeloos is. Dit is niet juist. Het verschil in de manier waarop men door de tegenstander behandeld wordt, zou niet moeten leiden tot gevoelens van machtelosheid of frustratie. Dit geldt in het bijzonder indien de geweldloze actievoerder begrijpt dat het handhaven van de geweldloze discipline hem meer mogelijkheden biedt om zijn controle over de tegenstander te vergroten, het geweld tegen de geweldloze groepering te verminderen en de kans om te winnen te doen toenemen. Dit proces, politieke *joe-jitsoe*, wordt in hoofdstuk 5 besproken.

De geweldloze actievoerders weigeren opzettelijk om de tegenstander op zijn eigen niveau van geweld uit te dagen. Geweld tegen geweld werkt versterkend. De geweldloze groepering heeft niet alleen geen geweld nodig, maar zij kan dit ook niet gebruiken, tenzij zij haar tegenstander wil versterken en haarzelf wil verzwakken. Zij moet bij haar eigen geweldloze 'wapensysteem' blijven, aangezien geweldloze actie meestal het geweld en de onderdrukking van de tegenstander tegen zijn eigen machtspositie doet keren, deze verzwakt en tegelijkertijd de geweldloze groepering versterkt.

Onderdrukking van een geweldloze groepering, die niettemin in de strijd volhardt en ook de geweldloze discipline handhaaft, kan de volgende effecten hebben. Naarmate de wreedheden jegens geweldloze mensen toenemen, kan het regime van de tegenstander nog verachtelijker blijken en kan de sympathie en steun voor de geweldloze partij toenemen. De bevolking als geheel kan zich sterker van de tegenstander vervreemden en zal zich met grotere waarschijnlijkheid bij het verzet aansluiten. Personen die wat verder van de directe conflictsituatie af staan, kunnen in toenemende mate de slachtoffers van de onderdruk-

king steun bieden. Hoewel het effect van de nationale en internationale publieke opinie varieert, kan deze soms tot aanzienlijke politieke en economische druk leiden. De eigen burgers van de tegenstander, diens agenten en troepen kunnen, verontrust door de wredeheden jegens geweldloze mensen, gaan twijfelen aan de rechtvaardigheid van diens beleid. Hun aanvankelijk onbehagen kan uitgroeien tot stilstaande afkeuring en af en toe zelfs tot acties als stakingen en muiterij. Indien dus door onderdrukking het aantal geweldloze actievoerders toeneemt, de opstandigheid vergroot, en als dat leidt tot voldoende intern verzet onder de aanhangers van de tegenstander om diens kracht om het verzet het hoofd te bieden te verminderen, dan zal de onderdrukking duidelijk in zijn eigen nadeel gaan werken. Zo werkt politieke *jioe-jitsoe*.

De moeilijkheden van de tegenstander bij het hoofd bieden aan geweldloze actie, worden niet bepaald door het feit dat hij verrast is door geweldloosheid of door onbekendheid met de techniek. Kennis van de tegenstander in de werking van geweldloze strijd stelt hem bijvoorbeeld als zodanig niet in staat actievoerders te verslaan: evenals bij militaire conflicten kunnen beide partijen proberen de kennis van de strijdtechniek die zij toepassen voor eigen doeleinden te gebruiken. Met meer kennis kan de tegenstander misschien minder wreed worden. Maar de geweldloze groepering kan eveneens leren hoe zij bekwamer en succesvoller kan strijden.

Een geweldloos wapensysteem

Of de geweldloze actievoerders op effectieve wijze de wil van de tegenstander kunnen breken en het hem onmogelijk kunnen maken zijn plannen uit te voeren, zelfs door onderdrukking, hangt af van het feit of de geweldloze actievoerders in staat zijn om hun strijd voort te zetten met behulp van hun eigen 'wapensysteem'. Deze 'wapens' of specifieke verzetsmethoden zijn ook geschikt om de desbetreffende sociale, economische of politieke verhoudingen te veranderen, ongeacht of de veranderingen in het evenwicht tussen de strijdkrachten al dan niet eveneens door politieke *jioe-jitsoe* tot stand zijn gebracht. Er zijn veel van dergelijke methoden, die gezamenlijk de techniek van de geweldloze actie omvatten; wij zullen ze in dit hoofdstuk indelen.

Een dergelijke indeling is bruikbaar in een aantal opzichten. Allereerst helpt zij ons om de aard van de geweldloze techniek beter te begrijpen en brengt zij tevens de belangrijke verschillen en categorieën, die erbinnen bestaan, heel duidelijk naar voren. Sommige methoden zijn in wezen symbolische acties, andere omvatten het opzeggen van bepaalde vormen van samenwerking, weer andere zijn vooral directe interventies in een conflict-situatie. Classificatie laat eveneens het zeer grote aantal zien en de zeer grote verscheidenheid aan actiemethoden die de techniek omvat³; de lijst is zeker niet uitputtend. Een dergelijke lijst kan actievoerders van pas komen bij het kiezen van methoden die het geschiktst zijn in een bepaalde situatie. Zij kan groeperingen die te maken krijgen met geweldloos verzet een idee geven van de methoden die tegen hen gebruikt kunnen worden en daarmee vermindert zij mogelijk angst en wreerdheden. Verder kan de lijst onderzoekers instrumenten bieden voor analyse en vergelijkin-gen. Voor personen die de politieke mogelijkheden van de geweldloze techniek evalueren, kan zij een grotere greep op haar arsenaal aan strijdmethoden betekenen.

De indeling van de bijzondere actiemethoden in de categorieën *geweldloos protest en overreding, non-coöperatie en interventie* is globaal. Ook is de opsomming van specifieke methoden zeker niet volledig. Ongetwijfeld zijn er enkele vergeten en bestaan er een aantal niet genoemde variaties op de hier genoemde metho-den. Wellicht belangrijker is het dat nieuwe vormen van geweld-loze actie bewust ontwikkeld of geïmproviseerd zullen worden in de loop van een strijd.

Welke methoden gebruikt worden in een bepaalde situatie en hoeveel, zal sterk variëren, en afhangen van factoren als:

1. de cultuur en de tradities van het betrokken volk;
2. de omvang en diepgang van de kennis van en de ervaring met geweldloze actiemethoden van de bevolking als geheel, de directe deelnemers aan de strijd en hun leiders;
3. de algemene sociale en politieke situatie;
4. de mate van onderdrukking die de bevolking als geheel, de actievoerders en hun leiders bereid zijn te ondergaan;
5. de aard van de doelstellingen van de tegenstander;
6. de hulpmiddelen waarover de tegenstander beschikt (o.a. het bestuurlijk apparaat, uitvoerders van de onderdrukking e.d.);
7. de mate van meedogenloosheid die de tegenstander bereid is op te brengen;

8. de mate waarin de tegenstander afhankelijk is van leden van het geweldloze verzet;
9. het aantal deelnemende actievoerders en de mate van steun die zij van de bevolking ontvangen;
10. de kwaliteiten van de actievoerders en leiders;
11. de aard van de bezwaren; en
12. de materiële details van de specifieke situatie, waarin actie overwogen wordt.

Laten wij nu de eerste categorie *geweldloos protest en overreding* nader bekijken.

Geweldloos protest en overreding

Geweldloos protest en overreding behelst voornamelijk symbolische handelingen van vreedzaam verzet of poging tot overreding, die verder gaan dan het gebruik van woorden, maar niet zo ver als non-coöperatie of geweldloze interventie. Tot deze methoden behoren optochten, waken, posten, aanplakbiljetten, rouw- en protestbijeenkomsten.

Het gebruik van deze methoden kan eenvoudig aantonen dat de actievoerders *tegen* iets zijn; zo kan posten verzet uitdrukken tegen een wet die het verspreiden van informatie over geboortenbeperking aan banden legt. De methoden in deze klasse kunnen ook *voor* iets in praktijk worden gebracht; zo kan de lobby van een groepering een wet tegen luchtverontreiniging die nog in behandeling is bij de wetgevende macht steunen of buitenlandse hulp propageren. Geweldloos protest en overreding kunnen ook diepgaande persoonlijke gevoelens of morele vooroordeling over een bepaald sociaal of politiek onderwerp uitdrukken; zo kan een wake op 6 augustus boetedoening uitdrukken voor de Amerikaanse atoombom op Hiroshima. Dat 'iets' waartegen het geweldloze protest gericht is, kan een bepaalde daad, een wet, een beleid, een algemene situatie of een heel regime of systeem zijn.

De actie kan op de eerste plaats bedoeld zijn om de *tegenstander* te beïnvloeden – door aandacht en publiciteit te trekken voor het onderwerp en daardoor, zo hoopt men, steun te krijgen om hem te bewegen verandering door te voeren; of door hem te doordringen van de diepte of omvang van betrokkenheid met de zaak, hetgeen waarschijnlijk zal leiden tot een hardere actie, indien er niets verandert. Ofwel de actie is allereerst bedoeld om

met het *publiek*, toeschouwers of derden te communiceren, direct of door middel van publiciteit, ten einde aandacht en steun te krijgen voor de gewenste verandering. Of de actie is allereerst bedoeld om de *groepering waartegen de bezwaren zich richten* te beïnvloeden – de personen die direct betrokken zijn bij de zaak in kwestie –, met het doel hen te bewegen om zelf iets te doen, zoals het deelnemen aan een staking of aan een economische boycot. Een methode van geweldloos protest en overreding als een ‘stille tocht’ kan ook in verband gebracht worden met een andere activiteit, zoals geldinzamelingen voor slachtoffers van een hongersnood. Bepaalde zachte methoden in deze categorie zijn bedoeld om te overreden, ten einde een hardere actie van anderen uit te lokken; het uitdelen van folders kan als doel hebben aan te zetten tot deelname aan een economische boycot; verbroedering in het kader van verzet kan bijvoorbeeld bedoeld zijn om bezettingstroepen aan te zetten tot muiterij in een later stadium.

Samenvattend, binnen de context van deze categorie methoden ligt de nadruk op het tegen of voor iets zijn; de grieven kunnen van velerlei aard zijn; de groep waartegen de handeling op de eerste plaats gericht is, kan variëren; de vormen van beïnvloeding zullen verschillen; het beoogde resultaat kan sterk uiteenlopen; de handeling kan los staan van of nauw verbonden zijn met een andere methode (of methoden) van geweldloze actie. Het gedrag bij dergelijke demonstraties gaat duidelijk verder dan persoonlijk, verbaal uitdrukking geven aan een opvatting. Dit vanwege de gezamenlijke aard van de handeling of de actievorm, ofwel, in enkele gevallen, vanwege de omstandigheden die aan een individuele handeling een gemeenschappelijke betekenis geven. Toch blijven de methoden van geweldloos protest en overreding gewoonlijk (tenzij zij gecombineerd worden met andere methoden) uitdrukkingen van een bepaalde opvatting of een poging anderen te beïnvloeden om een bepaald standpunt te aanvaarden of een bepaalde actie te ondernemen. Dit dient onderscheiden te worden van de sociale, economische of politieke druk die uitgeoefend wordt door non-coöperatie of geweldloze interventie. Er zijn politieke omstandigheden waarin sommige vormen van geweldloos protest, zoals marsen, verboden zijn. Onder dergelijke omstandigheden zal in de praktijk deze methode burgerlijke ongehoorzaamheid impliceren en mogelijk andere vormen van politieke non-coöperatie.

Het effect van deze methoden van geweldloos protest en overreding, die vertrouwen iemands opvattingen te beïnvloeden, zal sterk variëren. Het is mogelijk dat, waar een bepaalde methode algemeen is, de uitwerking ervan bij welke gelegenheid dan ook minder is dan in het geval van een minder vertrouwde methode. De politieke omstandigheden waarin zij voorkomen zullen waarschijnlijk eveneens van invloed zijn op het resultaat: onder een dictatuur zal geweldloos protest minder goed mogelijk en gevaarlijker zijn en minder vaak voorkomen; als deze toch voorkomt, dan kan het een spectaculaire daad zijn en grotere aandacht trekken dan wanneer de handeling geaccepteerd was of geen straf tot gevolg had. Geweldloos protest en overreding kunnen voorafgaan aan of samengaan met handelingen van non-coöperatie of geweldloze interventie, of bij afwezigheid van de laatste methoden in praktijk gebracht worden.

Welke zijn nu de specifieke vormen van geweldloos protest en overreding? Vierenvijftig worden er nu opgesomd, gegroepeerd in tien subgroepen.

Formele verklaringen:

1. openbare redevoeringen;
2. brieven van verzet of steun;
3. verklaringen van organisaties en instellingen;
4. ondertekende openbare verklaringen;
5. verklaringen van beschuldiging of intentie;
6. groeps- of massapetities.

Communiceren met een breder publiek:

7. leuzen, karikaturen en symbolen;
8. spandoeken, aanplakbiljetten en mededelingen;
9. folders, pamphletten en boeken;
10. kranten en tijdschriften;
11. grammofoonplaten, radio en televisie;
12. luchtreclame.

Bedenkingen van groeperingen:

13. afvaardigingen;
14. schijnbeloningen;
15. groepslobby's;
16. posten;
17. alternatieve verkiezingen.

Openlijke symbolische handelingen:

18. vertoon van vlaggen en symbolische kleuren;
19. het dragen van symbolen;
20. gebed en godsdienstoefening;
21. het overhandigen van symbolische voorwerpen;
22. uitkleden uit protest;
23. vernietigen van eigen bezit;
24. symbolische verlichting;
25. vertoon van portretten;
26. beschilderen uit protest;
27. nieuwe bordjes en namen;
28. symbolische geluiden;
29. symbolisch terugseisen van land;
30. beledigende gebaren.

Onder druk zetten van individuen:

31. 'nalopen' van ambtsdragers;
32. beledigen van ambtsdragers;
33. verbroedering;
34. waken.

Drama en muziek:

35. humoristische parodieën en grappen;
36. toneel- en muziekvoorstellingen;
37. gezang.

Optochten:

38. marsen;
39. parades;
40. religieuze processies;
41. 'stille' tochten;
42. autocolonnes.

Dodenherdenking:

43. politieke rouw;
44. symbolische begrafenissen;
45. begrafenissen met een demonstratief karakter;
46. eerbetoon bij begraafplaatsen.

Openbare bijeenkomsten:

47. bijeenkomsten uit protest of ter ondersteuning;

48. protestvergaderingen;
49. gecamoufleerde protestvergaderingen;
50. teach-ins.

Terugtrekking en verwerping:

51. weglopen (uit vergaderingen of conferenties);
52. stilte;
53. afstand doen van onderscheidingen;
54. de rug toekeren.

Deze laatste methoden tonen het symbolisch intrekken van de samenwerking met de tegenstander aan. De overgrote meerderheid van de methoden bestaat echter uit essentieelere actievormen, waarbij mensen weigeren om nieuwe samenwerking met een tegenstander in een bepaalde vorm aan te gaan of waarbij zij een vorm van samenwerking intrekken, die zij voorheen hebben onderhouden. Op deze methoden richten wij nu onze aandacht.

Non-coöperatie

In overgrote meerderheid omvatten de methoden van geweldloze actie non-coöperatie met de tegenstander. Dat wil zeggen, de actievoerders zeggen bewust de gebruikelijke vormen en mate van hun samenwerking op met de persoon, de activiteit, de institutie of het regime waarmee zij in conflict zijn geraakt. Men kan bijvoorbeeld leden van de oppositie volledig negeren, door hen heen kijken alsof zij niet bestaan. Zij kunnen weigeren bepaalde produkten te kopen of zij kunnen het werk neerleggen. Zij kunnen weigeren te gehoorzamen aan wetten die zij als immoreel beschouwen, op straat gaan zitten of weigeren belasting te betalen. De actievoerders voeren hun strijd door het (gedeeltelijk) opzeggen van hun gebruikelijke samenwerking of door te onthouden of door beide; dit heeft het vertragen of stilstaan van normale werkzaamheden tot gevolg. Met andere woorden, non-coöperatie houdt de bewuste onderbreking, ontlasting van of verzet tegen bepaalde bestaande relaties – sociale, economische of politieke – in. De actie kan spontaan zijn of van tevoren gepland, zij kan legaal zijn of illegaal.

De methoden van non-coöperatie zijn hieronder verdeeld in drie groepen:

1. methoden van *sociale non-coöperatie* (waaronder sociale boycotacties);
2. methoden van *economische non-coöperatie* (welke onderverdeeld zijn in economische boycotacties en stakingen);
3. methoden van *politieke non-coöperatie* (die ook politieke boycotmethoden genoemd kunnen worden.)

SOCIALE NON-COÖPERATIE

De eerste, de methoden van sociale non-coöperatie, houdt een weigering in om normale sociale relaties voort te zetten, zowel specifieke als algemene met personen of groeperingen die geacht worden iets verkeerds of onrechtvaardigs te hebben gedaan of om zich te houden aan bepaalde gedragspatronen of sociale praktijken. De methoden van sociale non-coöperatie die hier opgesomd worden, zullen zeker aangevuld kunnen worden met andere, door ideeën, onderzoek en vindingrijkheid. De specifieke methoden die hier volgen zijn verdeeld in drie groepen:

Isoleren van personen:

55. sociale boycot;
56. selectieve sociale boycot;
57. weigeren van seksueel contact;
58. excommunicatie;
59. ban.

Non-coöperatie met sociale gebeurtenissen, gewoonten en instuties:

60. opschorten van sociale en sportieve activiteiten;
61. boycot van maatschappelijke instellingen;
62. studentenstaking;
63. sociale ongehoorzaamheid;
64. zich terugtrekken uit sociale instituties.

Terugtrekken uit het sociale stelsel:

65. thuisblijven;
66. volledige persoonlijke non-coöperatie;
67. 'vlucht' van arbeiders;
68. vluchten naar een vrijplaats;
69. collectieve verdwijning;
70. emigratie als protest (*hijrat*).

De meer gebruikelijke vormen van non-coöperatie in moderne samenlevingen zijn echter niet sociaal, maar economisch en soms politiek. Op de twee hoofdvormen van economische non-coöperatie richten wij nu onze aandacht.

ECONOMISCHE NON-COÖPERATIE

a. Economische boycotacties

Economische vormen van non-coöperatie zijn veel talrijker dan de vormen van sociale non-coöperatie die hiervoor genoemd zijn. Economische non-coöperatie bestaat uit opschorting van bepaalde economische relaties of de weigering om die voort te zetten. De eerste groep die van economische boycotacties – het weigeren om bepaalde economische relaties voort te zetten of aan te gaan, in het bijzonder waar het gaat om het kopen, verkopen of behandelen van goederen en diensten. De tweede groep bestaat uit verschillende vormen van staking, d.w.z. het beperken of opschorten van werk. De volgende paragraaf is gewijd aan de staking, terwijl onze aandacht hier gericht is op economische boycotacties.

Economische boycotacties kunnen spontaan zijn of bewust op touw gezet door een bepaalde groepering. In beide gevallen worden het gewoonlijk georganiseerde pogingen om economische samenwerking te beëindigen en om anderen daartoe eveneens te bewegen, op manieren die de markt van vraag of aanbod van een individu of groepering beperken. Hoewel het woord boycott pas in 1880 in gebruik kwam – toen het ontstond door de naam van kapitein Boycott, tegen wie de boeren van Mayo County, Ierland protesteerden – gaan voorbeelden van deze methode van non-coöperatie veel verder terug. De boycott is in praktijk gebracht op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal niveau, zowel door personen die direct bij de grief betrokken waren als door sympathiserende derden. Motivaties en doelstellingen varieerden van economisch en politiek tot sociaal en cultureel.

Economische boycotacties zijn voornamelijk in praktijk gebracht bij arbeidsconflicten en door nationale bevrijdingsbewegingen, hoewel de toepassing ervan in andere situaties niet onbekend is. De economische boycott bij arbeidsgeschillen vond zijn oorsprong in de Amerikaanse vakbeweging, waar hij opdook in 1880 'bijna zonder waarschuwing . . . om de volgende

tien tot vijftien jaar het meest doeltreffende wapen van het vakbondswezen te worden. Geen enkel onderwerp, hoe gering ook, en geen enkele persoon, hoe verheven ook, ontsnapte aan zijn macht.’⁴

Economische boycotacties voor nationalistische doeleinden tegen buitenlandse mogendheden blijken het meest toegepast te zijn in China; in die situaties schijnt er gebruik gemaakt te zijn van vroegere Chinese ervaringen met economische non-coöperatie, zoals professor John K. Fairbank veronderstelt. Hij schrijft dat ‘de boycott in het Chinese leven een op ruime schaal toegepaste vorm van passief verzet of van geweldloze dwang was, waarmee georganiseerde groeperingen, zoals gilden van kooplieden, hun invloed op de ambtenarij konden doen gelden. In de 20e eeuw kwamen zij in gebruik als uitingen van hun afkeer van alles wat buitenlands was.’ Als voorbeelden haalt hij de boycott van Amerikaanse produkten aan, die in 1905 gesteund werd door de gilden van kooplieden van Kanton als protest tegen het weren van Chinese produkten door de VS, de boycottacties van Japanse goederen in 1908 en 1915 als protest tegen het beleid van dat land en de langdurige boycott en staking tegen de Engelsen, die begon in 1925 in Hong Kong.⁵

Economische boycotacties kunnen onderverdeeld worden in primaire en secundaire boycotacties. De primaire boycott is de directe opschoring van transacties met de tegenstander of een weigering om zijn goederen en diensten te kopen, te gebruiken of te behandelen (soms vergezeld van pogingen om anderen te overreden hetzelfde te doen). De secundaire boycott is de economische boycott van derden in een poging hen te bewegen zich te voegen bij de primaire boycott tegen de tegenstander. Het komt voor dat, ‘wanneer zij de oorspronkelijke beweging niet steunen, zijzelf geboycot worden.’⁶ Leo Wolman definieert een secundaire boycott als ‘een combinatie van het intrekken van de klandizie aan iemand, ten einde die persoon vervolgens te dwingen om zijn klandizie aan dat individu of dat bedrijf, waarmee de vakbond uiteindelijk verschil van mening heeft, in te trekken.’⁷

Aangezien de term economische boycott veel verschillende specifieke aspecten omvat, is het goed de volgende globale onderverdeling te maken. Economische boycotacties kunnen ook gecombineerd worden met een grote verscheidenheid aan andere methoden van geweldloze actie.

Actie van consumenten:

71. boycot door consumenten;
72. niet consumeren van geboycotte goederen;
73. beleid van soberheid;
74. weigeren huur te betalen;
75. weigeren te huren;
76. nationale boycot door consumenten;
77. internationale boycot door consumenten.

Actie van arbeiders en producenten:

78. boycot door arbeiders;
79. boycot door producenten.

Actie van tussenpersonen:

80. boycot door leveranciers en vervoerders.

Actie van eigenaren en directie:

81. boycot door handelaren;
82. weigeren om onroerend goed te verhuren of te verkopen;
83. uitsluiting;
84. weigeren van technische en bedrijfskundige hulp;
85. 'algemene staking' van winkeliers.

Actie van bezitters van financiële hulpbronnen:

86. opheffen van bankrekeningen;
87. weigeren van betaling van honoraria, contributies en aanslagen;
88. weigeren schulden of rente te betalen;
89. intrekken van fondsen en kredieten;
90. weigeren om gelden aan de overheid te betalen;
91. weigeren om officiële betaalmiddelen te gebruiken.

Actie van regeringen:

92. binnenlands embargo;
93. aanleggen van zwarte lijsten van handelaren;
94. exportembargo door verkopers;
95. importembargo door kopers;
96. internationaal handelsembargo.

b. Stakingen

De tweede groep van methoden van economische non-coöperatie is de staking. Staken houdt in het weigeren om de economische samenwerking door middel van arbeid voort te zetten. Het is een collectieve, bewuste en normaal gesproken tijdelijke opschorting van arbeid, bedoeld om druk uit te oefenen op anderen binnen dezelfde economische, politieke en soms sociale of culturele eenheid. Dat wil zeggen dat, hoewel de onderwerpen gewoonlijk economisch van aard zijn, dit niet noodzakelijk het geval hoeft te zijn, zelfs als de actiemiddelen economisch van aard zijn. Het doel van staken is om door middel van dit machtsinstrument verandering te brengen in de relaties tussen de bij het conflict betrokken groeperingen. Dit neemt meestal de vorm aan van het inwilligen van bepaalde eisen die door de stakers gesteld zijn als voorwaarde om het werk te hervatten. Het collectieve karakter geeft staken zijn specifieke kenmerken en macht. Stakingen worden over het algemeen geassocieerd met moderne, industriële organisaties; zij komen echter ook voor bij agrarische conflicten en binnen verscheidene instituties. Stakingen zijn mogelijk overal waar mensen voor een ander werken.

Stakingen hebben bijna altijd een specifiek doel, in die zin dat zij voor of tegen iets zijn dat belangrijk is voor stakers. In theorie kan elk aantal arbeiders gezamenlijk handelen om een staking uit te roepen, maar in de praktijk moet het aantal stakers voldoende zijn om voor ernstige ontwrichting te zorgen of om voortzetting van de werkzaamheden van ten minste die economische eenheid onmogelijk te maken. Zoals met geweld en andere, machtiger vormen van geweldloze actie het geval is, kan alleen al de dreiging van een ernstige staking voldoende zijn om tot concessies van de tegenpartij te leiden. Stakingen kunnen spontaan zijn of gepland, 'officieel' (erkend door de vakbonden) of 'wild' (niet erkend door de vakbonden).

De motieven voor stakingen variëren aanzienlijk. Economische motieven, waaronder lonen, werkomstandigheden, vakbondserkenning en werkuren, hebben tot nu toe overheerst. Zelfs deze vormen van stakingen kunnen gericht zijn tegen een overheidsinstelling, hoewel het meestal particuliere ondernemingen betreft. Economische doelstellingen kunnen gepaard gaan met politieke en sociale doelen of er los van staan. Die gecompliceerde meningsverschillen kunnen vele vormen aannemen.

Enkele methoden van staken hebben ook een of meerdere kenmerken van een andere categorie van methoden (of alleen onder bepaalde voorwaarden) of verschillen in ten minste een opzicht van de algemene kenmerken van de staking. Normaal gesproken is de staking een tijdelijke opschoring van arbeid, maar er zijn methoden waarbij de opschoring permanent is of ten minste als zodanig bedoeld is. Er zijn ook enkele methoden, die combinaties zijn van economische boycotacties en stakingen. Andere methoden hebben effect door het intrekken van arbeid, maar zij doen dit slechts symbolisch. Drie van de hieronder volgende groepen (symbolische stakingen, beperkte stakingen en combinaties van stakingen en economische boycotacties) bestaan uit grensvormen. Het zijn dikwijls de meer verfrissende, fantasierijke vormen. De methoden van staking zijn in zeven groepen ingedeeld.

Symbolische stakingen:

97. proteststaking;
98. werkonderbreking (bliksemactie).

Landbouwstakingen:

99. staking door boeren;
100. staking door landarbeiders.

Stakingen door bepaalde groeperingen:

101. weigeren van verplichte arbeid;
102. staking door gevangenen;
103. staking door ambachtslieden;
104. staking door beoefenaars van vrije beroepen.

Gewone stakingen in de industriële sector:

105. staking door het personeel van één bedrijf;
106. staking door de werknemers van een bepaalde bedrijfstak;
107. solidariteitsstaking.

Beperkte stakingen:

108. estafettestaking;
109. staking om de concurrentiepositie van eigen bedrijf te verzwakken;
110. langzaamaanactie;

111. stiptheidsactie;
112. ziek melding;
113. staking door ontslag te nemen;
114. beperkte staking;
115. selectieve staking.

Stakingen in verschillende industriële sectoren:

116. staking door een minderheid;
117. algemene staking (door een meerderheid).

Combinaties van stakingen en economische sluitingen:

118. hartal (Hindi; winkelsluiting van beperkte duur);
119. economische stillegging (van grotere omvang en voor een langere periode).

Bepaalde voorbeelden van stakingen laten zien dat zij gebruikt zijn voor politieke doeleinden en in enkele gevallen (wanneer bijvoorbeeld overheidsambtenaren in staking zijn gegaan) zijn er ook aspecten van politieke non-coöperatie aanwezig. Wanneer bepaalde methoden van staken illegaal geweest zijn of voortgezet zijn ondanks een bevel van de overheid om deze te beëindigen (bijvoorbeeld in een geval van een economische stillegging, bedoeld om een regering ten val te brengen), dan was eveneens sprake van een combinatie van economische en politieke vormen van non-coöperatie. Laten wij nu onze aandacht richten op de methoden van politieke non-coöperatie.

POLITIEKE NON-COÖPERATIE

Politieke non-coöperatie is de derde groep methoden van non-coöperatie; deze methoden houden weigeringen in om de normale vormen van politieke deelname onder de bestaande omstandigheden voort te zetten. Soms staan zij bekend als politieke boycotacties. Individuen en kleine groepen kunnen deze methoden uitvoeren. Normaal gesproken omvat politieke non-coöperatie echter grotere aantallen mensen, die gezamenlijk, op elkaar afgestemd en meestal tijdelijk, de normale politieke gehoorzaamheid, samenwerking en het normale gedrag opschorten. Politieke non-coöperatie kan ook ondernomen worden door overheidspersoneel en zelfs door overheden zelf. Het doel van de opschorting van de politieke samenwerking kan eenvoudig pro-

test zijn of persoonlijke distantiëring van iets dat gezien wordt als moreel of politiek verwerpelijk, zonder veel aandacht voor de gevolgen. Een daad van politieke non-coöperatie is echter vaker bedoeld om druk op de regering uit te oefenen, op een onwettige groepering die de controle over het overheidsapparaat probeert te verkrijgen, en soms op een andere regering. Het streven van de politieke non-coöperatie kan het bereiken van een bepaald beperkt doel zijn of een verandering in het beleid op grote schaal van de regering. Het kan ook het veranderen van de aard of samenstelling van die regering zijn of zelfs het uiteenvallen ervan bewerkstelligen. Wanneer politieke non-coöperatie tegen bezetters wordt toegepast, dan kan het doel ervan zijn om de wettige regering te verdedigen en te herstellen.

De politieke betekenis van deze methoden neemt toe naarmate het aantal deelnemers en naarmate de behoefte om met hen samen te werken groter zijn voor het functioneren van het politieke stelsel. Bij de strijd zelf worden deze methoden dikwijls gecombineerd met andere vormen van geweldloze actie.

Politieke non-coöperatie kan op bijna oneindig veel verschillende manieren tot uiting komen, afhankelijk van de specifieke situatie. In principe komen alle manieren voort uit de wens om de tegenstander niet behulpzaam te zijn door bepaalde vormen van politiek gedrag te vertonen. De methoden die hier opgenomen zijn, zijn weer in zes groepen onderverdeeld. Veel andere mogelijke methoden zijn hierbij niet opgenomen, zoals bijvoorbeeld het weigeren om op borgtocht vrijgelaten te worden, weigeren om borgsommen te betalen, tijdelijk niet uitgeven van kranten, wanneer men te maken krijgt met beperkingen, weigeren voorwaardelijk vrijgelaten te worden, verzet tegen beperkende en belemmerende bevelen en het weigeren om inbeslaggenomen onroerend goed te kopen. Er kan nog veel meer onderzocht worden.

Afwijzing van gezag:

120. onthouden of intrekken van trouw;
121. weigeren van publieke bijval;
122. oproepen tot verzet door middel van literatuur en toespraken.

Non-coöperatie van burgers met de overheid:

123. boycot van wetgevende lichamen;

124. boycot van verkiezingen;
125. boycot van banen en posities bij de overheid;
126. boycot van ministeries, overheidsinstellingen en andere lichamen;
127. terugtrekken uit onderwijsinstellingen van de overheid;
128. boycot van door de overheid gesteunde organisaties;
129. weigeren van steun aan hen die de wet moeten handhaven;
130. verwijderen van borden en plaatstaanduidingen;
131. weigeren om benoemde functionarissen te aanvaarden;
132. weigeren om bestaande instituties op te heffen.

Alternatieven van burgers voor gehoorzaamheid:

133. aarzelend en langzaam toegeven;
134. niet gehoorzamen bij afwezigheid van directe controle;
135. algemene ongehoorzaamheid door de bevolking;
136. verbloemde ongehoorzaamheid;
137. weigeren om uiteen te gaan op een bijeenkomst of vergadering;
138. zitstaking ('sitdown');
139. non-coöperatie met dienstplicht en deportatie;
140. verbergen, vluchten en valse identiteitspapieren;
141. burgerlijke ongehoorzaamheid aan 'onwettige' wetten.

Actie door overheidspersoneel:

142. selectieve weigering van diensten door ambtenaren bij de overheid;
143. blokkeren van bevels- en informatiekanalen;
144. langzaamaanactie en hinderen;
145. algemene bestuurlijke non-coöperatie;
146. non-coöperatie door de rechterlijke macht;
147. opzettelijk inefficiënte en selectieve non-coöperatie door de handhavers van de orde;
148. muiterij.

Binnenlandse actie door de regering:

149. quasi-legale uitvluchten en vertragingen;
150. non-coöperatie door vertegenwoordigende overheidslichamen.

Internationale actie door de regering:

151. veranderingen in diplomatieke en andere vertegenwoor-dingen;
152. uitstel en afstel van diplomatieke gebeurtenissen;
153. onthouden van diplomatieke erkenning;
154. verbreken van diplomatieke betrekkingen;
155. terugtrekken uit internationale organisaties;
156. weigeren van lidmaatschap van internationale instellin-gen;
157. uitstoten uit internationale organisaties.

Geweldloze interventie

Er blijft nog een laatste groep van geweldloze actiemethoden over: die van de geweldloze interventie. De methoden in deze groep verschillen in zover van die in de vorige groepen dat zij op de een of andere wijze in de situatie *interveniëren*. Dergelijke methoden van interventie werken zowel negatief als positief: zij kunnen gevestigde gedragspatronen, beleidsmaatregelen, rela-ties of instituties, die men niet aanvaardt, ontwrichten en zelfs vernietigen; of zij kunnen nieuwe gedragspatronen, beleids-maatregelen, relaties of instituties die men voor ogen heeft, tot stand brengen. Enkele van deze methoden dragen vooral bij tot de eerstgenoemde van deze gevolgen, andere tot de laatstge-noemde.

Vergeleken met de methoden uit de categorieën protest en over-reding en non-coöperatie, vormen de methoden van de geweld-loze interventie een meer directe en onmiddellijke uitdaging. Als ze succes hebben, zal de overwinning waarschijnlijk sneller komen door het gebruik van geweldloze interventiemethoden dan door het gebruik van de methoden uit de voorgaande groe-pen, omdat de ontwrichtende gevolgen van de interventie moei-lijker voor een langere periode te verdragen of te weerstaan zijn. Interventie door middel van een zit-actie in een restaurant bijvoorbeeld heeft een veel directer ontwrichtende uitwerking dan bijvoorbeeld posten of een boycot door consumenten, hoe-wel beëindigen van de rassendiscriminatie het doel van beide acties kan zijn. Ook al is de uitdaging van de methoden van interventie dus duidelijker en directer, het resultaat leidt niet noodzakelijk tot een sneller succes; juist vanwege het karakter van een interventie kan snellere en zwaardere onderdrukking

een eerste gevolg zijn – hetgeen natuurlijk niet noodzakelijk een nederlaag betekent.

In de meeste gevallen kan het gebruik van deze methoden verandering teweegbrengen door aanpassing of geweldloze dwang, d.w.z. zonder dat de tegenstander ervan overtuigd is dat hij zijn beleid op het betreffende punt *moet* veranderen. Enkele van deze methoden (vooral die vallen onder psychologische interventie) en ook de onderdrukking die vaak voorkomt ten aanzien van anderen (vooral die van de fysieke interventie), kunnen echter bijdragen tot andere opvattingen bij de tegenstander of ten minste tot een aarzeling over de juistheid van zijn vroegere inzichten. Deze mechanismen, aanpassing en geweldloze dwang, worden besproken in het laatste hoofdstuk van dit boek.

Meer dan bij de groepen die hiervoor besproken zijn, worden methoden van geweldloze interventie geassocieerd met initiatieven van de geweldloze actievoerders. Ze kunnen zowel gebruikt worden ter verdediging – om de aanval van een tegenstander te verijden door onafhankelijk initiatief, gedragspatronen, instituties en dergelijke te handhaven – als aanvallend – om de strijd voor de doelstellingen van de actievoerders ook in het kamp van de tegenstander zelf te brengen, zelfs zonder enige directe provocatie. Deze methoden zijn daarom niet slechts defensieve reacties op het initiatief van de tegenstander.

Het scala aan methoden binnen deze categorie is groot. In deze paragraaf zijn zij ingedeeld naar de overheersende uitdrukkingsvorm van de interventie zelf: psychologisch, fysiek, sociaal, economisch of politiek. Dit verschilt heel vaak van de invloed die de methode kan hebben. Sociale interventie kan bijvoorbeeld een sterke psychologische invloed hebben; psychologische interventie kan een politiek effect hebben; fysieke interventie kan sociale repercussies hebben, enz. Alle methoden van geweldloze actie hebben waarschijnlijk een psychologische invloed; zoals het hier opgevat wordt omvat psychologische interventie methoden, waarin het psychologisch element de overheersende uitdrukkingsvorm is. Deze indeling is enigszins arbitrair. Andere indelingen zijn mogelijk, vooral in een gegeven conflict-situatie. Bovendien zal niet elk gebruik van deze methoden feitelijke interventie tot gevolg hebben. Een bepaalde handeling kan niet ingrijpend genoeg zijn om een interventie van betekenis te vormen en kan daarentegen een daad van geweldloos protest en overreding worden.

Psychologische interventie:

158. blootstellen van jezelf aan de elementen;
159. vasten: a. vasten om morele druk uit te oefenen; b. hungerstaking; c. vasten volgens de *satyagraha*;
160. omgekeerde rechtszaak (beklaagden worden aanklagers);
161. wegtreiteren.

Fysieke interventie:

162. zit-actie;
163. sta-actie;
164. rij-actie;
165. waad-actie;
166. rondloop-actie;
167. bid-actie;
168. geweldloze overvallen;
169. geweldloze luchtaanvallen;
170. geweldloze invasie;
171. geweldloze fysieke tussenkomst;
172. geweldloze obstructie;
173. geweldloze bezetting.

Sociale interventie:

174. ontwikkelen van nieuwe sociale patronen;
175. overbelasten van openbare voorzieningen;
176. oponthoud-actie;
177. interruptie-actie;
178. guerrillatheater;
179. alternatieve sociale instituties;
180. alternatief communicatiesysteem.

Economische interventie:

181. omgekeerde 'staking' (harder werken);
182. bedrijfsbezetting;
183. geweldloze landverovering;
184. verzet tegen blokkades;
185. politiek gemotiveerde valsunterij;
186. door aankoop verhinderen dat derden kopen;
187. inbeslagnemen van activa;
188. dumping;
189. selectieve klandizie;

190. alternatieve markten;
191. alternatieve transportsystemen;
192. alternatieve economische instituties.

Politieke interventie:

193. overbelasten van bestuurlijke systemen;
194. onthullen van de identiteit van geheime agenten;
195. uitlokken van gevangenneming;
196. burgerlijke ongehoorzaamheid aan bestaande wetten;
197. doorwerken zonder collaboratie;
198. dubbele soevereiniteit en voorlopige regering.

Deze methoden zijn allemaal spontaan voorgekomen of zijn bewust uitgedacht om te voorzien in de behoeften bij een onmiddellijke conflictsituatie. Zij zijn daarna overgenomen door anderen, wellicht aangepast aan nieuwe omstandigheden.

Deze lijst van methoden biedt een eenzijdig en enigszins statisch beeld van de conflictsituatie waarin (ten minste) een partij deze techniek gebruikt. Deze methoden kunnen gezien worden als beperkte uitvoeringen van de machtstheorie zoals in hoofdstuk 1 behandeld. Zij hield in dat alle regeringen en hiërarchische systemen afhankelijk zijn van gehoorzaamheid en hulp van en samenwerking met de mensen waarover zij regeren en dat deze mensen in staat zijn hun bijdragen aan het systeem te beperken of te beëindigen. Volgens die theorie zal het regime zich aan moeten passen of het zal ineinstorten als voldoende mensen lang genoeg volhouden.

Natuurlijk hebben regeringen en andere hiërarchische systemen slechts heel zelden, zo ooit, te maken met de extreme situatie van volledige steun of geen enkele. Meestal krijgen zij gedeeltelijke steun. Zelfs wanneer het regime tenslotte door ongehoorzaamheid, non-coöperatie en verzet vernietigd is, zal dit pas na een zware strijd zijn, waarbij het regime voldoende en lang genoeg gesteund werd om de geweldloze actievoerders grof te onderdrukken. Een simpele opsomming van specifieke methoden van deze techniek en het onderzoeken van hun kenmerken en toepassing bieden minder dan een kant van het totale beeld. Dit, omdat hiermee nog niet de psychologische krachten onderzocht zijn die in deze conflictsituaties werkzaam kunnen zijn, noch de extreme en dikwijls snelle wisselingen in machtsverhoudingen in

overweging worden genomen die tussen de strijdende groepenringen voorkomen.

Afgezien van een inleidende discussie in hoofdstuk 3, hebben tot nog toe aan onze beschouwing over de wezenlijke aard en de basiskenmerken van de techniek van geweldloze actie, een verkenning van hoe deze functioneert in een strijd tegen een gewelddadige tegenstander en de verschillende manieren waarop veranderingen tenslotte tot stand worden gebracht, ontbroken. Dat wil zeggen, wij hebben de dynamiek van de techniek in de strijd, haar veranderingsmechanismen, de specifieke factoren die bepalen of een bepaalde campagne een succes of een mislukking of iets daar tussenin zal zijn, nog niet onderzocht. Op deze wezenlijke aspecten van ons onderwerp zullen wij ons nu concentreren: hoe werkt geweldloze actie tijdens de strijd?

5. Hoe geweldloze strijd werkt

Hoe geweldloze strijd werkt is van fundamenteel belang voor het werkelijk begrijpen van deze techniek. Dit is ook essentieel voor het evalueren van de mogelijke rol die zij kan spelen bij toekomstige binnenlandse en internationale conflicten.

De dynamiek van deze techniek van sociale en politieke actie is nog niet goed bekend. Geweldloze strijd is verhoudingsgewijs nog weinig bestudeerd. Niettemin bestaan er veel gangbare opvattingen over de manier waarop zij functioneert of waarom zij mislukt. Deze opvattingen zijn zelden gebaseerd op een werkelijk begrip van de dynamiek van de strijd en de veranderingsmechanismen van deze techniek. Zowel tegenstanders als voorstanders van geweldloze actie hebben verwarring gezaaid en feitelijke onjuistheden verspreid over hoe geweldloze actie werkt in conflictsituaties.

Aandacht voor voorbeelden uit de praktijk is van groot belang voor het begrijpen van de dynamiek van geweldloze strijd en van haar succesvolle toepassing. Aangezien dit hoofdstuk een beknopte samenvatting is van deel 3, is het onmogelijk om hier dergelijke gevallen op te nemen. Zij worden echter, samen met een veel uitvoeriger discussie over de dynamiek, gegeven in deel 3 van de oorspronkelijke onverkorte Engelse uitgave van 1973.¹ Tot de vele voorbeelden die belangrijke aspecten van die dynamiek illustreren, behoren: de koloniale, geweldloze strijd in de Verenigde Staten, 1765-1775; het Hongaarse verzet tegen de Oostenrijkse overheersing, 1850-1867; de Russische revoluties van 1905 en 1917; de Indische onafhankelijkheidsbeweging van 1930-1931; de verzetsbewegingen in verschillende door de Duitsers bezette landen, 1940-1945; de beweging voor de burgerrechten in de Verenigde Staten, vanaf 1955 en de Tsjechoslowaakse geweldloze verdediging, 1968-1969. Het analytische kader, dat in dit hoofdstuk samengevat is, kan de aard van de gevallen van geweldloze strijd sinds het verschijnen van bovengenoemd boek in 1973 eveneens sterk verhelderen. Tot de belangrijkste gevallen behoren: de arbeidersstaking van Ovambo, Namibië, 1971-1972; de Iraanse revolutie, 1978-1979; en de

Poolse beweging Solidariteit, die begon in 1980.

In tegenstelling tot gangbare veronderstellingen is het succes van deze techniek niet gebaseerd op de premissie dat de mens in wezen 'goed' is. Ook vereist succes niet de aanwezigheid van een gemeenschappelijk waardensysteem, een sterke belangengemeenschap of een hoge mate van geestelijke verwantschap. Deze factoren zijn belangrijk, kunnen de kans op succes vergroten, maar noodzakelijk zijn zij niet. Ook is geweldloze strijd niet, zoals sommigen beweerd hebben, een privé-aangelegenheid van pacifisten of van verheven lieden. Zij is meestal gevoerd door gewone mensen.

Het uitoefenen van macht

Geweldloze actie is een middel om strijd te voeren in een conflictsituatie. Zij lijkt meer op oorlog dan op onderhandelen. Deze techniek oefent macht uit, zowel om de macht van een tegenpartij tegen te gaan alsook om de doelstellingen van de geweldloze groepering dichterbij te brengen. De geweldloze techniek kan gezien worden als een techniek die meer *indirect* met de macht van de tegenstander afrekt dan met politiek geweld het geval is. Zij kan echter ook gezien worden als een techniek die de macht van de tegenstander meer *direct* treft dan geweld doet.

In plaats van de politie, de troepen en dergelijke van de tegenstander te confronteren met soortgelijke krachten, gaan de geweldloze actievoerders die uitingen van macht van de tegenstander indirect tegen. Deze zijn werkzaam om de tegenstander te ondermijnen, terwijl zij eveneens behulpzaam zijn bij het mobiliseren van extra kracht en steun voor de zaak van de actievoerders. Door bijvoorbeeld op onderdrukking geweldloos te reageren in plaats van met tegengeweld, kunnen de geweldloze actievoerders aantonen dat de tegenstander door onderdrukking niet in staat is de bevolking te intimideren. Hun voortdurend verzet kan, bij handhaving van de geweldloze discipline, de aanhang van de tegenstander van hem vervreemden en zodoende zijn relatieve machtspositie verzwakken. Het aantal verzetsstrijders en de steun aan hen kan aanzienlijk toenemen. Dit alles kan gebeuren omdat het geweld van de tegenstander indirect tegengegaan wordt, in plaats van gewelddadig.

Deze indirecte benadering waarbij men niet doet wat de tegenstander verwacht en wil, men het gewapend verzet verzwakt alvorens men dit te boven komt en men de andere partij uit zijn verdediging lokt, heeft belangrijke wortels in de militaire strategie, in het bijzonder die van Napoleon en Liddell Hart.²

De tweede manier waarop de geweldloze techniek de macht van de tegenstander treft, is directer dan bij geweldloze middelen. In hoofdstuk 1 hebben wij besproken hoe alle machthebbers en overheden voor hun bronnen van macht (gezag, mankracht, vaardigheden en kennis, economische hulpbronnen, bestuurlijk apparaat, militaire kracht, en dergelijke), direct of indirect, afhankelijk zijn van samenwerking, onderwerping, gehoorzaamheid en hulp van hun eigen agenten en functionarissen, hun bevolking als geheel en mogelijk van andere groeperingen. Wanneer de machthebber probeert een bezet land te regeren, dan moet hij niet alleen het grondgebied beheersen, maar ook de bevolking en instituties. Ondanks de schijn van het tegendeel, geldt deze afhankelijkheid van de machthebber van de onderdanen voor alle politieke systemen, zelfs voor totalitaire. Daarom gebruiken zij terreur en andere middelen om het denken van mensen te beheersen.

Non-coöperatie en verzet bedreigen deze bronnen van macht. De kracht ervan wordt geïllustreerd door ontwrichtende, massive stakingen en muiterijen onder de troepen van de tegenstander zelf. De mate waarin de machtsbronnen bedreigd worden, varieert met het betreffende geval.

Behalve het effect van non-coöperatie en verzet, zijn er andere belangrijke invloeden die bijdragen tot het machteffect van de geweldloze techniek. Zo zijn psychologische en morele factoren, als hoogst belangrijk beschouwd bij militaire campagnes,³ bij geweldloze strijd van nog groter belang.

De manieren waarop deze vorm van strijd werkt, zijn veel gecompliceerder dan voorheen gedacht werd; zij zijn vooral veel gevarieerder en ingewikkelder dan vergelijkbare processen bij politiek geweld.

Geen twee gevallen van geweldloze actie zijn ooit precies hetzelfde. Zij zullen in veel opzichten verschillen, waaronder: de invloed en de druk die door de geweldloze actievoerders uitgeoefend wordt, de reacties van de tegenstanders en de aard van de conflictsituatie. Veel verschillende afzonderlijke krachten en processen zullen tijdens een bepaalde geweldloze campagne

waarschijnlijk tegelijkertijd werkzaam zijn, zoals de gevolgen van een grote toename van onderdanen die niet samenwerken en zich verzetten, de volharding van de actievoerders ondanks de onderdrukking, en mogelijk de druk van derden.

De mate van steun die de tegenstander en de geweldloze actievoerders krijgen, kan aanzienlijk en bij voortdurend variëren. De relatieve kracht van beide partijen is daarom voortdurend onderhevig aan variaties en soms aan extreme veranderingen. Ondanks de grote verschillen in geweldloze actie, is het toch mogelijk om in grote lijnen de voornaamste processen en mechanismen van een bepaalde geweldloze strijd te beschrijven.

Spontaan of georganiseerd?

Een effectieve geweldloze actie vindt niet 'zo maar' plaats. Of zij nu spontaan is of bewust gepland, de manier waarop zal grondig voorbereid en bestudeerd zijn.

Helaas weten wij erg weinig van de omstandigheden waaronder spontane geweldloze actie voorkomt. Sommige van de gevallen uit hoofdstuk 3 zijn spontaan begonnen. Wij weten niet in welke mate voorwaarden voor spontane strijd bewust geschapen kunnen worden, zelfs als de feitelijke gebeurtenissen al in de richting van een strijd wijzen. Gedetailleerd vergelijkend onderzoek van voorbeelden van spontane geweldloze actie zou licht op deze zaak kunnen werpen. Dat zou erg belangrijk kunnen blijken, vooral voor situaties waarin de politieke omstandigheden het moeilijk maken om een geweldloze actie op grote schaal te organiseren, zoals in extreme dictaturen. Ter vereenvoudiging van deze discussie zullen wij echter uitgaan van een bewuste planning.

Een leidinggevende groep zal meestal het initiatief nemen tot de campagne, en deze plannen voortdurend bijsturen, tenminste in de eerste fasen. In sommige gevallen kan de leidinggevende groep echter geroepen worden om haar posities in te nemen, of deze zelf innemen, pas nadat de beweging begonnen is. Het leiderschap vervult in dergelijke situaties een heel belangrijke rol, vooral wanneer de bevolking niet erg bekend is met de beginselen en de praktijk van geweldloze actie. In elk geval moet iemand meestal de strategie uitwerken die gevuld zal worden, misschien met de tegenstander onderhandelen en het meest

geschikte moment voor actie kiezen. Een dergelijk leiderschap kan verschillende vormen aannemen, maar de kwaliteit van de leiding zal heel belangrijk zijn voor het beïnvloeden van het verloop van de gebeurtenissen.

Een volledig en nauwkeurig begrip van de bijzonderheden van het conflict zal voorafgaand onderzoek vereisen. Dit kan gevuld worden door de verspreiding van die bijzonderheden en ook van de opvattingen van de geweldloze actievoerders over de hoofdpunten. De doelstellingen en eisen van de geweldloze groepering zullen ook geformuleerd worden. Als de politieke omstandigheden het toelaten, kunnen onderhandelingen met de tegenstander plaatsvinden in een poging om het probleem op te lossen nog vóór tot directe actie wordt overgegaan. Het in staat zijn om te handelen, mochten de onderhandelingen mislukken, is belangrijk voor het bepalen van de resultaten ervan. Dit is duidelijk aangetoond in de geschiedenis van arbeidsgeschillen.

Indien de onderhandelingen mislukken, kan een fase van 'bewustwording' volgen, hoewel dit niet altijd noodzakelijk is. De campagnevoerders kunnen in deze fase tot doel stellen om meer steun te verkrijgen. Zij kunnen ook proberen om meer begrip te wekken voor hun bezwaren en voor de noodzaak van geweldloos verzet. Ervan uitgaande dat planning mogelijk is, moet aandacht geschonken worden aan het kiezen en plannen van de strategie, tactiek en specifieke actiemethoden. Een gericht aanvalspunt kan uitgezocht worden, na bestudering van een aantal factoren. Er kan eventueel een ultimatum met bezwaren en eisen gesteld worden.

De uitdaging

Hoewel enkele van de verschillende methoden van geweldloos protest gebruikt kunnen worden, gaan wij ervan uit dat hoofdzakelijk de methoden van non-coöperatie en geweldloze interventie toegepast worden. Dat impliceert machtsinvloeden. Zoals instemming, samenwerking en gehoorzaamheid van de onderdanen van vitaal belang zijn voor de handhaving van de politieke macht van een regering, zo zal het onthouden van steun door concrete acties dat systeem uitdagen.

Het gewicht van deze uitdaging zal verschillen door een aantal factoren, zoals de kwaliteit van de actie, het aantal deelnemers,

de manieren waarop de steun opgezegd wordt en de mogelijkheid van de onderdanen om hun vastberadenheid en hun weigering om onderdanig te zijn geweldloos te handhaven, ondanks de maatregelen van de tegenstander. De uitwerking zal ook gedeeltelijk bepaald worden door het sociale en politieke milieu waarin de strijd plaats heeft. Deze basisvoorwaarden bevatten de mate van non-conformisme die het systeem kan tolereren zonder wezenlijk te veranderen; de mate van steun of vijandigheid ten opzichte van het regime bij alle betrokken groeperingen; de kansen van spreiding van de non-coöperatie en het verzet; tenslotte, de beschikbaarheid van materiële, menselijke en morele machtsbronnen, waaraan een regering zijn bestaansrecht ontleent.

De maatregelen van de tegenstander zelf zijn natuurlijk van invloed op het resultaat, maar zijn op zichzelf niet van beslissende betekenis. Om succes te hebben, moeten zij de gewenste resultaten tot stand brengen. Dit gebeurt niet altijd. In bepaalde situaties kan op zijn minst het *vermogen* van de tegenstander om te handelen beïnvloed zijn door krachten waar hij geen greep op heeft en die direct of indirect gestimuleerd kunnen zijn door de geweldloze actievoerders.

De uitdaging door geweldloze actie kan ontoereikend zijn en de *status quo* slechts in geringe mate verstoren. In extreme gevallen kan de uitdaging deze vernietigen. In ieder geval zal de situatie op verschillende manieren veranderd zijn. Er zal aandacht gevraagd zijn voor de grieven en voor de aanwezigheid van een omiskenbare oppositie. Het onderliggende conflict zal naar buiten gebracht zijn en zal waarschijnlijk leiden tot een aanvankelijke polarisatie van opvattingen.

Hoe groot ook de relatieve steun aanvankelijk is voor ofwel de geweldloze actievoerders, ofwel de tegenstander, het is zeker dat deze niet constant zal blijven. Deze zal onderhevig zijn aan voortdurende wijzigingen, afhankelijk van het verloop van de strijd. Tegelijkertijd kan een aantal veranderingen plaatsvinden binnen de geweldloze groepering die de ontevredenheid van de bevolking tot uiting brengt. Zij zal waarschijnlijk aan zelfrespect, zelfvertrouwen en aan eigen machtsbesef winnen.

Dat de actievoerders in staat zijn om bepaalde vormen van sociale, economische of politieke non-coöperatie, zoals in hoofdstuk 4 opgesomd, te hanteren, is zeer belangrijk voor de dynamiek van een geweldloze campagne.

Kennelijk zal de strijd, als de betreffende kwesties primair van economische aard zijn en geschikt voor economische boycotacties of stakingen, voornamelijk draaien om de kwetsbaarheid van de tegenstander voor dergelijke invloeden, en om de weigering tot economische samenwerking van de actievoerders. De onderwerpen kunnen in sommige andere situaties eveneens primair van politieke aard zijn en de tegenstander kan de samenwerking van de bevolking, de instituties in de samenleving en de bestuurlijke lagen van de staat nodig hebben. In die situatie zal de mogelijkheid van de bevolking om die politieke samenwerking te weigeren, in grote mate het resultaat bepalen van die betreffende strijd. Het resultaat hangt ook af van de instellingen die politieke boycotacties moeten uitvoeren en tevens van bestuurlijke lagen die op ontelbare manieren de samenwerking kunnen opzeggen.

Soms kunnen er vergelijkbare keuzemogelijkheden bestaan, waarbij sociale non-coöperatie het beste kan zijn en waarbij zelfs bepaalde vormen van geweldloze interventie bepalend kunnen zijn.

Het is belangrijk om deze invloeden in gedachten te houden tijdens dit hoofdstuk. Dat kan het gemakkelijker maken om de meer uitgebreide discussie over het weerstaan van de onderdrukking door de tegenstander in een perspectief te plaatsen. Dit geldt eveneens voor het ondermijnen van trouw en gehoorzaamheid van leden van de tegenpartij en voor de mogelijkheid om het aantal verzetsstrijders en hun activiteiten te vergroten. Het aanwenden van economische en politieke invloed door middel van non-coöperatie maakt veel van de werkelijke inhoud van de geweldloze strijd uit.

Het zou een vergissing zijn om geweldloos zijn gelijk te stellen met vriendelijk zijn tegen de tegenstander. De tegenstander zal waarschijnlijk een uitdaging van zijn macht of beleid niet waarderen, zelfs niet als deze geweldloos gebeurt. Als de actie een serieuse bedreiging vormt voor het vermogen van de tegenstander om de situatie te beheersen en als hij niet van plan is de eisen in te willigen, dan moet hij een tegenactie kunnen uitvoeren.

Deze zal beïnvloed worden door zijn angst voor of zijn verwachting van het mogelijke verdere verloop van de uitdaging. Hoe minder democratisch het systeem, hoe minder ruimte voor afwijkende meningen. Psychologische maatregelen die hem ter be-

schikking staan zijn: verspreiden van valse geruchten, pogingen om de beweging te splijten of de aanhang ervan te vervreemden of pogingen om zijn positie te 'rechtvaardigen'. Er zullen zeer waarschijnlijk sancties volgen en wanneer de tegenstander de overheid is, zal dat het inzetten van politie en misschien van de strijdkrachten betekenen, ervan uitgaande dat deze loyaal zullen blijven.

Wanneer gekozen wordt voor openlijke onderdrukking, dan staan er een groot aantal middelen ter beschikking: censuur, inbeslagneming van fondsen en onroerend goed, verbreking van de communicatiemiddelen, economische druk, arrestaties, gevangenzetting, dienstplicht, concentratiekampen, het inzetten van provocateurs, in het vooruitzicht stellen van straffen, marteling, de staat van beleg, terechtstellingen, vergelding tegen anderen, enzovoort. De omvang en de vorm van onderdrukking zullen afhangen van verschillende factoren.

Het geweld van zo'n onderdrukking kan een gedeeltelijke erkenning zijn van de ernst van de uitdaging en ten dele een demonstratie van de aard van dat systeem. Deze demonstratie kan een belangrijke invloed hebben op het verdere verloop van de strijd en zal mogelijk de aanhang van de tegenstander van hem vervreemden en de steun aan de geweldloze actievoerders verhogen.

Onderdrukking en volharding

De waarschijnlijkheid dat een dergelijke onderdrukking doorgevoerd zal worden, is een duidelijke aanwijzing dat geweldloze actie een reële bedreiging kan vormen voor de gevestigde orde. Dit is een bevestiging van en een hulde aan de macht van deze manier van strijden; het is net zo min een reden om geweldloze actie als hopeloos op te geven als gewelddadige uitdaging is bij een gewelddadige onderdrukking.

In tegenstelling tot wat men misschien verwacht, leidt onderdrukking niet noodzakelijkerwijs tot onderwerping. Sancties moeten, willen zij effect sorteren, het denken van de onderdanen beïnvloeden, angst veroorzaken en de bereidheid om te gehoorzamen. Evenals bij oorlogen bestaat echter de mogelijkheid dat planning, discipline of loyaliteit de geweldloze actievoerders ertoe zal brengen vol te houden ondanks de gevaren.

Geweldloze actie weerlegt de gangbare opvatting dat alleen een gewelddadige reactie op gewelddadige onderdrukking doeltreffend kan zijn. Integendeel, het handhaven van de geweldloze discipline en van onwrikbaar verzet (ondanks gewelddadige onderdrukking) leiden tot psychologische, sociale en politieke repercussions, die het gewelddadige regime door middel van politieke 'jioe-jitsoe' verzwakken. Dit proces is van belang voor het tot stand brengen van de veranderingsmechanismen die later in dit hoofdstuk beschreven worden.

De problemen van de tegenstander om de geweldloze verzetsstrijders het hoofd te bieden mogen gerust benadrukt worden, omdat de meeste van zijn onderdrukkingmiddelen ontworpen lijken om met *gewelddadige ongehoorzaamheid* en *gewelddadige rebellie* af te rekenen. Door de verschillende dynamiek en mechanismen van *gewelddadige strijd* en *geweldloze strijd* kunnen de gevolgen van de onderdrukking tegen deze beide technieken echter radicaal verschillen. Zo worden mensen, die gevangengezet zijn in een geweldloze strijd, over het algemeen beschouwd alsof ze nog steeds in de 'voorste linies' zijn en niet van het 'slagveld' verwijderd. Het is moeilijker om de steun voor onderdrukking tegen geweldloze mensen te rechtvaardigen en te handhaven dan tegen, laten wij zeggen, terroristen. Geweldloze actievoerders kunnen proberen de onderdrukkingmiddelen van de tegenstander uit te putten en zodoende aan te tonen dat hij niet in staat is zelfs met dergelijke middelen te regeren. Soms kan onderdrukking van geweldloze actie natuurlijk doeltreffend zijn, maar afhankelijk van de omstandigheden kan dit ook *niet* het geval zijn. Als het niet zo is, krijgt de tegenstander moeilijkheden.

Geconfronteerd met onderdrukking is er slechts één aanvaardbare reactie door de geweldloze actievoerders. Als zij de kracht hebben moeten zij in hun actie volharden en weigeren om zich te onderwerpen of zich terug te trekken. Er zijn in de geschiedenis veel voorbeelden van groeperingen die overeind bleven, zowel op gewelddadige als geweldloze wijze, tegen een 'onmogelijke' overmacht. Geweldloze actievoerders moeten in staat zijn hun vastberadenheid te uiten door de onderdrukking te trotseren. Onbevreesdheid (of ten minste het weigeren om zich te laten afschrikken door angst) kan verstrekkende gevolgen hebben en het verloop van de strijd beïnvloeden. Het leidt dat men in de geweldloze strijd ondergaat, moet men niet beschouwen als van

metafysische of spirituele aard; de psychologische, sociale en politieke gevolgen ervan zijn enorm belangrijk.

Er is geen intrinsieke reden waarom mensen wel bereid zouden zijn om het risico van leed te aanvaarden in gewelddadige conflicten en niet in geweldloze, vooral omdat uit nader onderzoek blijkt dat het risico in het laatste geval kleiner is. Het is niet het lijden *als zodanig* dat hier van belang is, maar de manier waarop men het leed ondergaat tijdens de met volharding en moed gevoerde geweldloze strijd. Het aantal actievoerders dat weigert om zich te onderwerpen en de psychologische of morele gevolgen van hun opofferingen kunnen beide het verdere verloop van de strijd beïnvloeden.

Tegenover onderdrukking en lijden zal de geweldloze groepering bewuste pogingen moeten doen om het moreel van de groep, de gevoelens van solidariteit en de vastberadenheid om onversaagd door te gaan in de moeilijke tijden, te versterken. Dit gebeurt ook bij militaire strijd, waarmee belangrijke overeenkomsten bestaan. In dit geval worden de solidariteit en vastberadenheid echter geuit zonder gewelddadige vergelding. Soms kan het handhaven van de geweldloze discipline moeilijk zijn. Training kan dit vergemakkelijken, maar de beste hulp zal waarschijnlijk zijn om direct te ervaren dat het handhaven van geweldloze discipline de grootste mate van controle over de tegenstander geeft, de grootste kans op succes evenals de grootst mogelijke veiligheid.

De problemen van de tegenstander

De tegenstander die tegenover een geweldloze actie van betekenis komt te staan, zal serieus bedreigd worden als zijn eigen beleid moeilijk te rechtvaardigen is, als de geweldloze actie een optimale combinatie van kwaliteit en kwantiteit is en als de geweldloze groepering in staat is, ondanks onderdrukking, gedisciplineerd en vastberaden bij haar voorgenomen koers te blijven.

Als het verzet wijdverspreid is of bijzonder gewaagd, dan kan de tegenstander het niet echt negeren zonder hulpeloos te lijken tegenover het verzet. Daarbij kan hij het risico lopen dat het verzet zich verspreidt. Toch zullen wij zien dat onderdrukking niet alleen zijn positie *niet* kan versterken, maar dat deze in

bepaalde omstandigheden zijn positie verder kan *verzwakken*. De moeilijkheden van de tegenstander in het bestrijden van geweldloze actie ontstaan niet door het feit dat hij verrast is door de geweldloosheid, noch door een gebrek aan bekendheid met de techniek. De moeilijkheden hangen eerder samen met de dynamiek of de mechanismen van de techniek, die de invloed en macht van de geweldloze groepering tot het uiterste kunnen doen toenemen, terwijl zij die van de tegenstander ondermijnen.

De onderdrukking door de tegenstander kan subtieler zijn dan die, welke hij zou toepassen in het geval van gewelddadige rebellie. Een extreem wrede onderdrukking tegen een geweldloze groepering is moeilijker te rechtvaardigen (tegenover zijn eigen mensen, tegenover de wereld in het algemeen, enz.) dan tegen gewelddadige opstandelingen. Zij kan zich daarom tegen hem keren en zijn machtspositie *verzwakken*. De mate waarin een regime zich in staat acht om de wereld- of binnenlandse opinie te tarten, zal natuurlijk verschillen door verscheidene factoren. Nieuws kan tenslotte uitlekken, ondanks de censuur, en wredere maatregelen kunnen de vijandigheid en het verzet tegen het regime eerder doen toe- dan afnemen.

De tegenstander zou soms willen dat de opstandelingen in plaats daarvan gewelddadige middelen gekozen hadden, want die plaatsen hem niet voor zulke handhavingsproblemen en hij is over het algemeen beter uitgerust om ertegen op te treden. De tegenstander kan daarom bewust proberen de verzetstrijders tot gebruik van geweld te provoceren, ofwel door zware onderdrukking, bedoeld om de geweldloze discipline te breken of door het gebruik van spionnen en provocateurs.

Als de geweldloze actievoerders gedisciplineerd blijven en de strijd voortzetten, ondanks onderdrukking en andere maatregelen en, als zij belangrijke delen van de bevolking erbij betrekken, dan kunnen de gevolgen van hun gedrag veel verder reiken dan het individuele voorbeeld en martelaarschap. Het gevolg kan het scheppen van een situatie zijn waarin de macht van de tegenstander doeltreffend ondermijnd wordt en waarin hij politiek niet in staat is zijn plannen uit te voeren, zelfs niet met onderdrukking.

De gevangenneming van de leiding kan een zodanige ontwikkeling van de beweging tot gevolg hebben, dat zij in staat wordt gesteld om zonder herkenbare leiders door te gaan. De tegen-

stander kan nieuwe daden onwettig verklaren, om dan tot de ontdekking te komen dat hij daarmee nieuwe mogelijkheden voor verzet heeft geopend. Hij kan ontdekken dat, terwijl hij tracht het verzet op bepaalde punten te onderdrukken, de geweldloze actievoerders voldoende kracht hebben gevonden om hun aanval op andere fronten uit te breiden om zodoende zijn machtspositie uit te dagen. Hij kan ontdekken dat, in plaats van door massale onderdrukking samenwerking en gehoorzaamheid af te dwingen, hij voortdurend met het weigeren om zich te onderwerpen of te vluchten geconfronteerd wordt, en dat hij daar herhaaldelijk machteloos tegenover staat. Toch kan zijn onderdrukking niet alleen onvoldoende blijken te zijn voor het controleren van opstandige onderdanen; zijn eigen onderdrukkingsapparaat kan in extreme gevallen door het massale verzet immobiel gemaakt zijn!

De mogelijkheid van wreedheden

Elke geweldloze actiebeweging tegen een machtige tegenstander of elke beweging die potentieel of in feite de *status quo* wezenlijk bedreigt moet de mogelijkheid van wreedheden, die tegen haar begaan worden, onder ogen zien. In sommige situaties zullen deze waarschijnlijk of bijna zeker zijn. Deze wreedheden kunnen drie oorzaken hebben:

1. In het regime zelf kan wreedheid aan de orde van de dag zijn. Terreur kan tegen alle tegenstanders, werkelijke of denkbeeldige, toegepast worden in een poging om het regime alle macht te geven.
2. Een regime dat niet in dezelfde mate geweld of terreur kent, kan niettemin wanneer het daartoe uitgedaagd wordt, reageren met wrede onderdrukking. Deze onderdrukking kan een gevolg zijn van een bewuste beslissing, dat alleen met een drastische actie het verzet onderdrukt kan worden, vooral als minder drastische maatregelen mislukt zijn. Onderdrukking kan ook het gevolg zijn van ergernis over de weigering van de actievoerders om zich op een bepaalde manier te gedragen of om zich te onderwerpen als reactie op minder zware onderdrukking.
3. Zonder directe bevelen van het regime kunnen leger- of politieofficieren het bevel geven tot wreedheden, maar ook individuele soldaten, politieagenten of burgers kunnen dit op eigen

initiatief doen. Deze wredeheden kunnen het gevolg zijn van sadisme bij de betrokkenen, van trouw aan de tegenstander, van teleurstelling over het verzet, of van onlustgevoelens over de situatie en het gedrag van de geweldloze actievoerders.

De geweldloze actievoerder die over crisissituaties goed geïnformeerd is, zal door dergelijke wredeheden niet verrast zijn, zelfs wanneer zij plaatsvinden in onverwachte situaties. Indien de oppositiebeweging wil blijven bestaan, dan moet het antwoord op wredeheden in wezen hetzelfde zijn als wanneer zij tegenover minder ernstige middelen van onderdrukking komt te staan. De actie beëindigen of overgaan tot geweld zou ernstige gevolgen hebben en zou zeker in het voordeel van de tegenstander werken. Om doeltreffend te zijn, moeten de actievoerders blijven volharden in hun onbevreesdheid, geweldloosheid en vastberadenheid.

Het lijden kan nog enige tijd doorgaan, tot het duidelijk wordt dat wredeheden de actievoerders niet kunnen intimideren, dat de wredeheden de positie van de tegenstander echt kunnen verzwakken of totdat er sprake is van een verandering in het beleid of de houding tegenover de geweldloze groepering en haar eisen. De geweldloze actievoerders moeten dus bereid zijn om een hoge prijs te betalen – zoals soldaten in de oorlog – omdat een dergelijke tol soms betaald moet worden voor wezenlijke veranderingen.

De leiding in een geweldloze strijd kan niet eisen dat de deelnemers méér lijden dan waartoe zij in staat zijn, zowel om praktische als om morele redenen. Hoewel onderdrukking dus waarschijnlijk is als onderdeel van de reactie van de tegenstander op de geweldloze uitdaging, zullen de geweldloze actievoerders normaal gesproken niet proberen om wredeheden als zodanig uit te lokken. Zij kunnen zelfs bewust voor acties kiezen die de omvang of de hevigheid van de onderdrukking kunnen verminderen, zonder daarbij hun verzet te verzwakken.

Bij uitzonderlijke gelegenheden kan echter tot bepaalde acties overgegaan worden door een speciale geweldloze groepering (die in staat is om zonder geweld en zonder te vluchten in extreme situaties te handelen), waarop de tegenstander geacht wordt met extreme wredeheden te reageren. In dergelijke gevallen zullen de wredeheden waarschijnlijk grote verontwaardiging tegen de tegenstander oproepen, vanwege de aard van de handelingen, de personen tegen wie zij begaan zijn, de omstandig-

heden van het treffen en het feit dat zij begaan zijn tegen personen die zelf niet met geweld dreigen of het toepassen. Een dergelijke provocatie van wreedheden is bedoeld om uit te vinden tot hoever de tegenstander wil gaan, of zijn aanhang van hem vervreemd, en of in plaats daarvan sympathie en steun voor de geweldloze actievoerders verkregen wordt. (In dergelijke gevallen kan het noodzakelijk zijn om anderen, die verontwaardigd zijn door de wreedheden, te weerhouden van geweld uit wraak, om het proces niet om te keren.)

Er is geen reden voor ongerustheid tegenover de kwaadheid en onderdrukking van de tegenstander. De situatie moet echter verstandig aangepakt worden. Als blijkt dat de tegenstander alleen maar wreder gaat optreden of dat de actievoerders niet in staat zijn om het lijden te weerstaan, dan kan een verandering van tactiek of methode nodig zijn. Behalve dat, is er echter reden om te geloven dat de wreedheden een tijdelijke, mogelijk lange, fase vormen. Wreedheid komt voort uit angst, kwaadheid of tegengeweld, maar bij afwezigheid ervan en met bewijzen vorhanden dat zowel de normale onderdrukking als de wreedheden op de positie van de tegenstander terugslaan en deze ondermijnen, zal het gebruik van geweld door de tegenstander afnemen.

Politieke jioe-jitsoe

Daar deze mogelijke gevolgen van onderdrukking zo indruisen tegen de gangbare opvattingen over de gevolgen van zo'n actie, is het belangrijk om meer in het bijzonder te bekijken hoe dit kan gebeuren. Dit proces kan omschreven worden als 'politieke *jioe-jitsoe*'.

De geweldloze actievoerders proberen niet, zoals wij gezien hebben, de tegenstander op zijn eigen voorwaarden uit te dagen; zij weigeren mee te doen aan het gebruik van geweld. De techniek van geweldloze actie functioneert daarentegen dusdanig dat de macht van de tegenstander, die gebaseerd is op geweld en onderdrukking, zich tegen hemzelf keert. Zijn superieuriteit in het gebruik van geweld leidt in een bepaald stadium tot een verzwakking van zijn eigen relatieve machtspositie en tot een versterking van die van de geweldloze groepering. Dit komt door de verschillen in techniek van gewelddadige en geweldloze actie.

De onderdrukking door de tegenstander kan nooit vat krijgen op het soort macht dat door de tegenstanders wordt uitgeoefend, ervan uitgegaan dat men de geweldloze discipline handhaaft en men de strijd volhoudt. Men heeft het wel eens vergeleken met het slaan met een zwaard op het water. Gandhi schreef: 'De macht van de tiran slaat op hemzelf terug wanneer deze geen respons krijgt, zoals een arm, die in het wilde weg door de lucht zwaait, ontwricht raakt.'

Onder bepaalde omstandigheden kan onderdrukking de volgende uitwerking hebben: zij kan de gehele bevolking van het regime van de tegenstander vervreemden en de kans vergroten dat zij zich aansluit bij het verzet. De onderdrukking kan de onderdanen van de tegenstander zelf en zijn gebruikelijke aanhang van hem vervreemden; aanvankelijk onbehagen kan leiden tot intern verzet en soms tot non-coöperatie en ongehoorzaamheid in zijn eigen kamp. De onderdrukking kan de publieke opinie helpen mobiliseren ter ondersteuning van de geweldloze actievoerders (hoewel besef moet worden dat de invloed van de openbare mening varieert) en kan leiden tot ondersteunende acties. Als de onderdrukking het aantal geweldloze actievoerders sterk doet toenemen en mogelijkerwijs ook een reactie uitlokt van de aanhangers van de tegenstander zelf (zoals door stakingen, ongehoorzaamheid en muiterij van zijn troepen), dan heeft de onderdrukking zich duidelijk tegen het regime gekeerd.

Aangezien de tegenstander soms ziet dat gewelddadige onderdrukking in zijn nadeel omslaat, zijn er enkele pogingen geweest om te reageren met 'tegen-geweldloosheid' of ten minste met een bewuste terughoudendheid bij de onderdrukking. Dit is een enkele maal voorgekomen, zoals in Brits-Indië tegen de vrijwilligers van Gandhi, in Engeland tegen het 'Committee of 100 demonstrators' in het begin van de jaren '60, in de Verenigde Staten tegen de demonstranten voor de burgerrechten en in Japan tegen de studentenoppositie.

Overweldigend verzet

De geweldloze actievoerders kunnen enorm in aantal toenemen en zich op grote schaal verspreiden. Als dit gebeurt kan het, zolang zij zich niet laten afschrikken, voor onderdrukkers fysiek

onmogelijk worden om de tegenstander de wil op te leggen. De politie kan de poging opgeven en het is mogelijk dat functionarissen ontslag nemen en troepen gaan mitten. (Deze situatie kan alleen ontstaan als de doeleinden van de geweldloze actievoerders overweldigende steun van de bevolking hebben en zij bereid zijn de tol voor verandering te betalen.) Indien doeltreffende onderdrukking onmogelijk wordt, dan kan niet alleen het verzet van de massa zo overweldigend worden dat het niet gebroken kan worden, maar het verzet als zodanig kan eveneens de kracht van de tegenstander ondermijnen. Zelfs als hij wil voortgaan met het bestrijden van de beweging, dan kan dit in de nieuwe situatie voor hem niet langer afdoend mogelijk zijn. Massaal verzet door de bevolking kan een regering machteloos maken.

Veranderingen in de strijdende groepering

Deelname aan een geweldloze actie zal waarschijnlijk ook een aantal gevolgen hebben voor de mensen die eraan deelnemen. Wanneer mensen bijvoorbeeld horen over deze actietechniek en deze ervaren, dan kunnen zij in toenemende mate vertrouwen op hun vermogen om het verloop van de gebeurtenissen te beïnvloeden en kunnen zij hun eigen macht sterker gaan beseffen. Overeenkomstig ervaringen bij andere vormen van conflict neigt de groepering die geweldloze actie toepast naar een grotere eenheid, naar interne samenwerking en solidariteit. Er blijken echter ook bepaalde kenmerken van de geweldloze actie te zijn die bijdragen tot deze resultaten.

Deelname aan geweldloze actie vereist en bewerkt belangrijke psychologische veranderingen en veranderingen in attitude binnen de geweldloze groepering, zoals een groter zelfrespect en zelfvertrouwen en een minder angstige, onderworpen houding. Deze veranderingen bij de geweldloze actievoerders en de betrokken groeperingen kunnen vervolgens belangrijke invloed hebben op de tegenstander en het verloop van het conflict.

Drie wegen naar succes

Wat is echter de reële invloed van deze strijdvorm op de tegenstander? Ondanks variaties tussen het ene geval van geweldloze

actie en het andere, is het mogelijk om drie algemene 'mechanismen' van verandering te onderscheiden die werkzaam zijn bij geweldloze actie. Dit zijn *tot inkeer brengen*, *aanpassing* en *geweldloze dwang*.⁵

Geweldloze actievoerders kunnen proberen verandering teeweeg te brengen door van tevoren een van deze mechanismen te kiezen als veranderingsproces waaraan de voorkeur gegeven wordt; ook kan een bepaald mechanisme werkzaam zijn zonder dat vooraf een keuze gemaakt is. De actietechniek kan in principe ieder of elke combinatie van de mechanismen gebruiken om verandering tot stand te brengen. Dat is vooral van belang voor het begrijpen van zowel de aard van de techniek als van haar politieke mogelijkheden.

Tot inkeer brengen

Als de tegenstander tot inkeer komt, neemt hij als gevolg van de geweldloze acties door personen of groeperingen, een nieuw standpunt in dat aansluit bij de opzet van de geweldloze actor.⁶ Deze verandering kan beïnvloed zijn door een redelijke opstelling, door argumentatie en door andere intellectuele inspanning, hoewel het twijfelachtig is of alleen intellectuele inspanning inkeer tot gevolg kan hebben. Inkeer bij geweldloze actie zal waarschijnlijk ook de emoties, inzichten, houdingen en de moraal van de tegenstander omvatten. De geweldloze groepering *kan* bewust proberen de tegenstander tot inkeer te brengen, zodat hij tenslotte niet alleen instemt met hun doelstellingen, maar dat ook *wil*, omdat hij tot het inzicht is gekomen dat deze juist zijn.

Bij pogingen iemand tot inkeer te brengen kan het lijden dat de actievoerders ondergaan een belangrijke rol spelen. Dit lijden is het voornaamste motief dat gebruikt wordt om de tegenstander tot inkeer te brengen, door een beroep te doen op zijn emoties. Daarbij kunnen zich grote problemen met betrekking tot de perceptie voordoen. Niettemin wordt het lijden beschouwd als een middel om de sociale afstand tussen de beide groeperingen te overbruggen en om de tegenstander te bewegen zijn opvatting over de actievoerders en de groepering die ze vertegenwoordigen te veranderen door hen nu als medemensen te zien. Het kan lang duren voor dit doel bereikt wordt, als dit ooit gebeurt. Mettertijd kan de tegenstander zich door deze veranderde zienswijze 'iden-

tificeren' met de lijdende, geweldloze actievoerders; het is aangewezen dat dit kan, ondanks een aanvankelijk extreem grote sociale afstand tussen de groeperingen.

Dit lijden begint psychische veranderingen bij de tegenstander te weeg te brengen, nog voor hij deze bewust ervaart. Pas als dit proces goed op gang gekomen is, realiseert de tegenstander zich dat er een verandering in hem zou kunnen plaatsvinden. Dit kan tot schijnbaar plotselinge veranderingen in levensopvattingen leiden.

Er zijn verschillende manieren waarop dit proces in gang gezet kan worden. Weten dat derden bewogen worden door dit lijden en afgestoten worden door het geweld van de tegenstander tegen de geweldloze actievoerders, kan onzekerheid brengen bij de tegenstander en *indirect* veranderingen in zijn houdingen, emoties of overtuigingen stimuleren. Een dergelijk lijden kan ook een *directe* stimulans zijn voor verandering, vooral wanneer de sociale afstand tussen de groeperingen niet groot is of wanneer deze voor een lange periode overbrugd kan worden. Extreme emoties zijn een andere factor die inkeer vergemakkelijkt; deze emoties kunnen plotselinge vlagen van bewondering, wroging, medelijden en schaamte tot gevolg hebben. Verder is het mogelijk dat de tegenstander zich gaat schamen voor het geweld van zijn onderdrukking, terwijl hij nog steeds denkt dat zijn beleid juist is. Tenslotte kan hij steeds sterker het beleid gaan betreuren dat de aanzet was voor de geweldloze actie.

De bereidheid om zich opofferingen te getroosten voor de eigen overtuigingen of doelstellingen, zal de oprechtheid van de geweldloze actievoerders duidelijk aantonen. Indien de tegenstander hun oprechtheid herkent, dan kan dit tot respect voor hen leiden en tot het heroverwegen van zijn opvattingen over de groeperingen, hun ideeën en hun doeleinden. Een mogelijk gevolg van dit respect kan zijn dat de tegenstander hen onbewust zal volgen en minder geweld zal gebruiken. Of, hij kan zich een ander beeld vormen van de actievoerders en van de grotere groepering, uit wier naam de strijd begonnen is.

Wanneer het herhaaldelijk voorkomt dat het beeld dat de tegenstander van deze mensen heeft verandert, kan dat bijdragen tot de vorming van een nieuw, nauwkeuriger beeld. Naarmate de tegenstander de actievoerders in toenemende mate herkent als medemensen, zal hij meer bereid zijn om zijn aangevallen beleid opnieuw te overwegen en te wijzigen. Zijn innerlijk conflict kan

versterkt zijn, omdat de tegenstander ontdekt dat zijn vroegere levensopvatting, zijn band met geweld en zijn wijze van reageren op onderdanen en op crises nu onjuist lijken te zijn. Geplaatst tegenover geweldloze actie zijn deze manieren niet in staat de verwachte resultaten op te leveren. Dit kan bijzonder belangrijk zijn, wanneer de tegenstander te zeer in geweld geloofd heeft. Doordat zowel zijn doelstellingen gedwarsboomd als zijn actiemethoden ongeschikt gebleken zijn, is de reactie van de tegenstander onzeker. Hij kan zijn doelstellingen en sancties nog meedogenlozer voortzetten. Of hij kan ontvankelijk worden voor suggesties om uit de crisis te komen en voor nieuwe ideeën die tot een fundamentele ommever kunnen leiden.

De factoren, die de mechanismen beïnvloeden die tot inkeer leiden, kunnen verdeeld worden in 'externe' factoren (inherent aan de conflictsituatie en buiten de directe controle van de geweldloze groepering) en 'interne' factoren (die direct onder haar controle staan). De externe factoren zijn:

1. het relatieve belangenconflict tussen de groeperingen;
2. de sociale afstand tussen de groeperingen (of de onderdanen beschouwd worden als medemensen en 'als leden van een gemeenschappelijke orde');
3. de persoonlijkheidsstructuur van de tegenstanders;
4. de mate waarin de beide groeperingen gemeenschappelijke overtuigingen en gedragsnormen hebben; en
5. lof of veroordeling door derden.

De 'interne' factoren omvatten:

1. afzien van niet alleen fysiek geweld, maar ook van persoonlijke vijandigheid tegenover de tegenstander;
2. trachten het vertrouwen te winnen van de tegenstander, bijvoorbeeld door openheid van bedoelingen, enz.;
3. afzien van het vernederen van de tegenstander;
4. zichtbare opofferingen voor hun zaak;
5. doorgaan met opbouwend werk, zelfverbetering en meer algemene, humanitaire activiteiten;
6. handhaven van persoonlijk contact met de tegenstanders, bijvoorbeeld door gesprekken en brieven;
7. vertrouwen tonen in de tegenstander; en
8. het ontwikkelen van invoelingsvermogen, goede wil en geduld ten aanzien van de tegenstander als persoon.

Om verscheidene redenen kunnen in sommige gevallen pogin-

gen om een tegenstander tot inkeer te brengen door geweldloos te lijden geen effect hebben en het gewenste resultaat niet opleveren. Daarbij komt dat sommige geweldloze actievoerders het brengen tot inkeer als ongewenst, onnodig of onmogelijk kunnen verwerpen. Zij kunnen dan verandering proberen te bereiken door de mechanismen van aanpassing of geweldloze dwang. In de meeste situaties zullen de resultaten waarschijnlijk voortkomen uit de druk die door de drie mechanismen uitgeoefend wordt. De meest succesvolle toepassingen van geweldloze actie kunnen een verstandige en bewuste combinatie van alle drie omvatten.

Aanpassing

Aanpassing is als mechanisme van geweldloze actie een tussenform tussen het tot inkeer brengen en geweldloze dwang. De tegenstander wordt noch tot inkeer gebracht, noch geweldloos gedwongen; toch zijn er elementen van beide aanwezig bij zijn besluit om concessies te doen aan de geweldloze actievoerders. Dit is waarschijnlijk het meest gebruikelijke mechanisme van de drie in geslaagde, geweldloze campagnes. Bij aanpassing besluit de tegenstander om de eisen in te willigen, geheel of gedeeltelijk, zonder fundamenteel van gedachten te veranderen over de betrokken kwesties.

Aanpassing is daarom gelijk aan geweldloze dwang, in die zin dat beide mechanismen tot succes leiden door het veranderen van de *sociale situatie* door middel van geweldloze actie, in plaats van het veranderen van de tegenstander. Als de situatie waarin de tegenstander werkt en waarbinnen het conflict zich afspeelt, voldoende veranderd is, dan kunnen nieuwe wensen gestalte krijgen. Fundamentele machtsrelaties kunnen zodanig veranderen dat zij het totale beeld wijzigen.

Hoewel de gewenste verandering als reactie op de gewijzigde situatie tot stand is gekomen, vindt deze bij aanpassing plaats terwijl de tegenstander nog een afdoende keuze kan doen, vóór geweldloze dwang van betekenis zich heeft voorgedaan. De mate waarin de tegenstander deze verandering aanvaardt als gevolg van invloeden, die hem van gedachten hebben veranderd of van invloeden die hem mogelijk hebben gedwongen, zal variëren; beide vormen van beïnvloeding kunnen aanwezig zijn in hetzelfde geval.

Bij aanpassing kan de tegenstander ervan overtuigd raken dat

voortgezette onderdrukking geen zin heeft. Hoewel hij niet tot inkeer is gekomen, kan het lijden van de geweldloze actievoerders de tegenstander ertoe bewegen hebben hen als medemensen te zien, tegen wie voortdurend geweld niet langer verantwoord is. Of, de meningen van derden zijn voor hem van belang, zodat hij handelt om zijn gezicht niet nog meer te verliezen. Soms kan de tegenstander enkele of alle eisen van de actievoerders inwilligen, alleen omdat hij door concessies moeilijkheden wil voorkomen.

Hoewel hij dus goed in staat is de onderdrukking voort te zetten en het nog steeds niet eens is met de eisen, kan de tegenstander wat positiever over de geweldloze actievoerders zijn gaan denken; hoewel het probleem blijft bestaan, zal hij hen nu minder onder druk zetten. Hij kan zo het dilemma oplossen dat door de geweldloze strijd veroorzaakt is.

Geweldloze actie kan tweedracht zaaien en oppositie veroorzaken binnen de groepering van de tegenstander zelf. Dit gebrek aan overeenstemming zal zich waarschijnlijk op het betwiste beleid of de onderdrukking van geweldloze actievoerders richten, maar kan zich ook uiten bij conflicten over persoonlijke zaken of andere beleidsmaatregelen. Zich bewust van dit feit, kan de tegenstander zijn critici een slag voor zijn door het conflict bij te leggen door toe te geven aan de eisen. Bij economische geschillen kan deze vorm van aanpassing voortkomen uit de wens om de financiële en materiële verliezen tot een minimum te beperken, vooral bij stakingen en economische boycotacties.

Door hem te dwingen tot aanpassing kan de tegenstander toegeven, omdat het hem duidelijk wordt dat, als de strijd voortgaat, hij misschien zal verliezen. Dus probeert hij de vernedering van een nederlaag te vermijden door de verandering op passende wijze te aanvaarden. In sommige gevallen kan de sociale en politieke situatie zo zeer veranderd zijn dat, hoewel de tegenstander niet geweldloos daartoe gedwongen is, hij een eerder voorgenomen gedragslijn niet zal kunnen vervolgen. De tegenstander kan ook besluiten om zich aan de eisen aan te passen, omdat hij nog over vrijheid van handelen beschikt; dit zal grotendeels afhangen van zijn verwachtingen over de verdere ontwikkeling van het conflict. Ondanks wat hij daarover in het openbaar zegt, kan hij, als hij voorziet dat de geweldloze beweging in kracht zal toenemen, geneigd zijn om vrijwillig met de

eisen in te stemmen. De betreffende kwesties kunnen minder belangrijk blijken te zijn dan de mogelijke gevolgen van een zich voortslepende strijd, vooral als de bevolking geweldloze actie in praktijk gaat brengen. Het gezicht redden kan belangrijk zijn bij een regeling die het gevolg is van aanpassing.

De volgende factoren zullen van invloed zijn voor de beslissing of een strijd van geweldloze actie door aanpassing beslecht wordt:

1. de belangen in het conflict;
2. alle factoren die tot inkeer kunnen leiden;
3. de feitelijke en mogelijke sympathie met en steun voor de geweldloze actievoerders of voor hun zaak in de groepering van de tegenstander zelf;
4. de feitelijke en mogelijke sympathie met en steun voor de geweldloze actievoerders onder derden;
5. de mate van bruikbaarheid of onbruikbaarheid van onderdrukking en andere tegenmaatregelen;
6. de aanwezigheid en omvang van directe of indirecte economische verliezen;
7. de huidige en toekomstige kracht van de geweldloze actievoerders;
8. de kansen op een overwinning of een nederlaag en de gevolgen ervan.

Deze factoren zullen van geval tot geval variëren, zowel in de mate waarin zij aanwezig zijn, als in hun verschillende proporties en combinaties.

Geweldloze dwang

In veel situaties zal noch inkeer noch aanpassing bereikt worden, want sommige tegenstanders zullen blijvend weigeren welke eisen dan ook van de geweldloze actievoerders in te willigen. Als pogingen tot inkeer of aanpassing mislukken, of als zij zo weinig kans van slagen lijken te hebben dat zij niet eens ondernomen worden, dan blijft er nog een derde veranderingsmechanisme voor de actievoerders over: geweldloze dwang. Hierdoor is het mogelijk om de eisen gerealiseerd te krijgen tegen de wil van de tegenstander in.

Geweldloze dwang kan men uitoefenen op de volgende manieren.

Ten eerste kan het verzet te wijdverspreid en te massaal worden

om te onderdrukken. (Dit verwijst naar repressie die gericht is op onderwerping.) Een bewuste poging een hele bevolking uit te roeien is iets heel anders dan onderdrukking. Verzet tegen genocide vereist uitgebreid onderzoek.⁷

Ten tweede kan non-coöperatie het functioneren van het sociale, economische en politieke systeem onmogelijk maken, tenzij de eisen van de actievoerders ingewilligd worden.

Tenslotte kan zelfs de onderdrukking ondermijnd en soms onmogelijk gemaakt worden.

In elk van deze omstandigheden of in iedere combinatie ervan kan de tegenstander, ondanks zijn weigering zijn beleid of systeem te veranderen, zich niet in staat achten deze te verdedigen of te herstellen tegenover een vastberaden en wijdverspreide geweldloze actie.

Dwang beperkt zich niet tot de dreiging met of het gebruik van geweld, zoals men over het algemeen denkt. Twee theoretici op het gebied van geweldloze actie hebben dit verduidelijkt:

'Dwang is het gebruik van of lichamelijke, of geestelijke kracht om actie af te dwingen die tegengesteld is aan de wil of het beredeneerde oordeel van het individu dat of de groep die aan een dergelijke kracht onderworpen is.'⁸

'Dwang . . . ontneemt de tegenstander de mogelijkheid de *status quo* te handhaven, of de kracht om sociale verandering tot stand te brengen.'⁹

Er is echter een reusachtig verschil tussen 'geweldloze dwang' en 'gewelddadige dwang'. Terwijl het bij gewelddadige dwang opzet is om fysiek letsel toe te brengen of te doden, komt geweldloze dwang voort uit een weigering van de geweldloze groepering om zich, ondanks gewelddadige onderdrukking, te onderwerpen; non-coöperatie en verzet tegenover het geweld van de tegenstander.

Geweldloze dwang komt onder twee omstandigheden voor. Ten eerste wanneer de macht van de tegenstander geblokkeerd is en het systeem verlamd is door non-coöperatie en verzet van de geweldloze actievoerders ondanks voortdurende pogingen van de tegenstander om zijn wil op te leggen. Veranderingen in de *status quo* worden bijvoorbeeld doorgevoerd, hoewel hij er zich tegen verzet; of, veranderingen die hij wil, worden verhinderd, terwijl hij hiervoor nog steeds druk uitoefent en sancties toepast.

Dit dwarsbomen van zijn inspanningen staat meestal in directe verhouding tot de massaliteit van de non-coöperatie en het verzet van de actievoerders.

Ten tweede komt geweldloze dwang zelfs voor wanneer de tegenstander niet meer in staat is zijn wil op te leggen. Het ondergraven van zijn macht wordt meestal bereikt door het afbrokkelen van steun en gehoorzaamheid aan zijn eigen kant, bijv. wanneer zijn troepen en politie mitten, zijn ambtelijk apparaat dienst weigert of de bevolking het gezag ondermijnt. De eerste van deze omstandigheden voor geweldloze dwang – blokkeren van macht door non-coöperatie en verzet – is de meest voorkomende; de tweede – het ondergraven van het vermogen van de tegenstander om te handelen – kan er al dan niet mee gepaard gaan. Dit is echter geen onvermijdelijk patroon en het kan tegengegaan worden. In alle gevallen van geweldloze dwang heeft geweldloze actie zodanig de sociale en politieke situatie veranderd, dat de tegenstander niet langer zijn macht kan uitoefenen tegen de wensen van de geweldloze groepering in.

Geweldloze actie maakt aldus ‘dwang door niet-deelneming’¹⁰ mogelijk. Zij wordt dwingend wanneer de actievoerders er direct of indirect in slagen om op redelijk grote schaal de bronnen van de politieke macht aan de tegenstander te onthouden. Zoals besproken in hoofdstuk 1 zijn er zes hoofdbronnen: gezag; menselijke hulpbronnen; vaardigheden en kennis; ongrijpbare factoren; materiële hulpbronnen; en sancties.

Deze bronnen van macht van de tegenstander zijn alle in principe gevoelig voor directe of indirekte controle door de geweldloze groepering die aanvalt met geweldloze actiemiddelen. Veranderingen in de bruikbaarheid van deze bronnen zullen de mate van politieke macht van het regime bepalen.

De exacte manieren waarop de bruikbaarheid van deze bronnen ongedaan gemaakt wordt, zullen verschillen. Niet alleen zullen er verschillen zijn in de specifieke methoden die toegepast zijn; er treedt ook verschil op door wie de bronnen van macht ondergraft; de geweldloze actievoerders, derden of ontgoochelde leden van de groepering van de tegenstander zelf. Er is ook verschil in directheid van beëindiging van samenwerking die de machtsbronnen aan banden legt; dit kan variëren van openlijke weigering en verzet, onthouding van nieuwe steun terwijl oude vormen voortgezet worden, tot het niet efficiënt uitvoeren van opdrachten.

De strategie, tactiek en methoden die toegepast worden, zullen tot de factoren behoren die bepalen welke bronnen van macht men wil treffen en de mate waarin zij beteugeld of vernietigd worden.

Het wegnemen van de bronnen van macht

Geweldloze actie kan elke bron van politieke macht op de volgende manieren minder bruikbaar maken:

1. *Gezag* De geweldloze uitdaging van de tegenstander biedt een duidelijk voorbeeld van de mate waarin zijn gezag al ondermijnd is. De strijd kan ertoe bijdragen dat *meer mensen van hem vervreemden*, die voorheen de tegenstander gesteund hebben. Dit kan gedaan worden doordat de actievoerders de aandacht vestigen op ongewenste kenmerken van het systeem en het beleid van de tegenstander en door de onderdrukking door de tegenstander van de geweldloze vrijwilligers.

Soms zal er sprake zijn van een duidelijke *overdracht van loyaliteit* van de tegenstander naar een rivaliserende drager van gezag. Dit kan een religieus of moreel systeem zijn, een politiek of sociaal beginsel, een politieke ideologie, beweging of partij. In extreme gevallen kan het zelfs een tegenregering zijn. Moeilijke tactische problemen ontstaan wanneer een tegenregering ontstaat, terwijl de oude blijft voortbestaan. Wanneer deze nieuwe regering krachtig gesteund wordt, dan kan dit de genadeklap zijn voor het oude systeem.

2. *Menselijke hulpbronnen* Geweldloze actie op ruime schaal kan ook de menselijke hulpbronnen, die nodig zijn voor de politieke macht van de tegenstander, verminderen of afsnijden door algemene ongehoorzaamheid van massa's onderdanen die het systeem handhaven en laten functioneren. Alleen al door het aantal ongehoorzame en opstandige leden van de gegriefde groepering zal dit leiden tot ernstige ordeproblemen voor de tegenstander. Verder kan de strijd leiden tot afkeurende reacties van de traditionele aanhangers van de tegenstander, hetgeen zijn macht verder vermindert.

Het intrekken van de menselijke hulpbronnen zal ook andere benodigde bronnen (vaardigheden, kennis en materiële hulpbronnen) aantasten. Daarom heeft de tegenstander grotere macht nodig op hetzelfde moment dat hij minder goed in staat is

om de orde te handhaven. Als het verzet groeit, terwijl de macht van de tegenstander verzwakt, dan kan het regime tenslotte machteloos worden. Geweldloze actie in de politieke arena kan gevolgen hebben die vergelijkbaar zijn met een doeltreffende staking in de industrie. Non-coöperatie van leden kan het systeem verlammen.

3. *Vaardigheden en kennis* De vaardigheden en kennis die nodig zijn voor de tegenstander, kan door slechts een klein gedeelte van de bevolking dat het regime steunt, beheerst worden. Bepaalde mensen of groeperingen bezitten immers belangrijke specifieke vaardigheden of kennis: specifieke bestuurders, functionarissen, technici en adviseurs. Zoals hun voortgezette steun de tegenstander aanzienlijk helpt, verzwakt het intrekken van hun steun diens macht in gelijke mate.

Behalve rechtstreekse weigering kan *verminderde* steun ook belangrijk zijn. Interne conflicten binnen het regime – die veroorzaakt kunnen zijn of benadrukt kunnen worden door geweldloze actie – zullen de macht van de tegenstander eveneens verzwakken door het inperken van de beschikbaarheid van vaardigheden en kennis.

4. *Ongrijpbare factoren* Gehoorzaamheid en toewijding aan het gezag kunnen eveneens door wijdverspreide, geweldloze actie op ruime schaal bedreigd worden.

Het einde van onbetwistbare gehoorzaamheid betekent niet noodzakelijk een toegenomen ongehoorzaamheid, maar het betekent wel een *bewustere keuze* tussen al dan niet gehoorzamen, gebaseerd op een toegenomen behoefte om het beleid van het regime te evalueren, alvorens dit te steunen. De geweldloze actie kan de ontwikkeling van een opvatting weerspiegelen die de officiële opvatting uitdaagt. In andere gevallen kan door geweldloze actie situaties geschapen worden die anderen bewegen de doelmatigheid van de gevestigde doctrines in twijfel te trekken. Gebeurtenissen kunnen dogma's weerleggen.

5. *Materiële hulpbronnen* Geweldloze actie kan de beschikbaarheid van materiële hulpbronnen van de tegenstander reguleren: controle over de economie, het transport, de communicatiemiddelen, financiële hulpbronnen, grondstoffen en dergelijke.

Een groot deel van de geweldloze actiemethoden bestaat uit variaties van de staking of van een economische boycot. De geschiedenis van de arbeidersbeweging toont de aanzienlijke

macht, die door deze vormen van economische non-coöperatie kan worden uitgeoefend, aan. Economische boycotacties en weigeren van overheidsgelden kunnen de economische voordeelen van de politieke overheersing door de tegenstander verminderen. Internationale actie door middel van boycotacties en handelembargo's kunnen de geweldloze actievoerders steunen.

6. *Sancties* Zelfs het opleggen van sancties door de tegenstander kan bij gelegenheid beïnvloed worden door geweldloze actie. Zijn wapenvoorraad kan bedreigd worden door de weigering van een ander land om hem deze te verkopen of door stakingen in de munitiefabrieken en het transportsysteem. In enkele gevallen kan het aantal agenten van de onderdrukking – politie en troepen – aan banden gelegd worden, doordat mannen weigeren zich vrijwillig te melden en eventuele dienstplichtigen dienstweigeren.

Politie en troepen kunnen opdrachten verkeerd uitvoeren of deze volledig weigeren: muiten. De kans op muiterij is bij een geweldloze strijd groter dan wanneer politieagenten en soldaten persoonlijk gevaar lopen als zij tegenover gewelddadige verzetsstrijders of vijandelijke troepen staan. Tegenover de geweldloze actievoerders kunnen politie en troepen te maken krijgen met morele en psychologische dilemma's, die voortkomen uit het onderdrukken van een niet-wraakzuchtige, maar vastberaden groepering van verzetsstrijders. Als gevolg daarvan kunnen deze agenten van de tegenstander hem steunen of weigeren hem te steunen; de actie die zij kunnen ondernemen om de geweldloze heid leiden en wellicht tot openlijke muiterij, hoewel muiterij alleen waarschijnlijk is onder speciale omstandigheden. Muiterij of opzettelijke, inefficiëntie zal voorkomen wanneer het leger of de politie tot inkeer gekomen zijn, zelfs wanneer de leiders van de oppositie niets doen.

Een ommezwaai van het leger en politie op grote schaal kan geweldloze dwang ten aanzien van de tegenstander veroorzaken. Muiterij op grote schaal bij het leger en de politie, of laksheid bij het uitvoeren van opdrachten moet wel leiden tot een radicale verandering van de machtsverhoudingen. De mogelijkheid dat de tegenstander de eisen van de geweldloze groepering niet inwilligt of dat hij het verwerpelijke beleid of systeem handhaaft, zal hierdoor verminderen.

Verschillende factoren spelen een rol bij het tot stand komen van

geweldloze dwang. Er zal verschil bestaan in de aangesproken bronnen van macht en de mate waarin deze afgebroken worden. Afhankelijk van de vorm van de geweldloze dwang (muiterij, massaal verzet, of economische of politieke verlammung), zullen enkele of alle van de volgende factoren het resultaat beïnvloeden:

1. de aantallen geweldloze actievoerders (numeriek en in verhouding tot de totale bevolking);
2. de mate van afhankelijkheid van de tegenstander van de geweldloze actievoerders voor zijn machtsbronnen;
3. de vaardigheid van de geweldloze actievoerders in het toepassen van de techniek, inclusief de keuze van strategie, tactiek, methoden, en de mogelijkheid om deze uit te voeren;
4. de tijd gedurende welke het verzet en de non-coöperatie kunnen standhouden;
5. de mate van sympathie en steun voor de geweldloze actievoerders door derden;
6. de controlesmiddelen die de tegenstander heeft en gebruikt om een herstel van de samenwerking af te dwingen en tot instemming te bewegen; en de reactie van de geweldloze actievoerders op deze middelen;
7. de mate waarin de onderdanen, de bestuurders, helpers en agenten van de tegenstander hem steunen of weigeren hem te steunen; de actie die zij kunnen ondernemen om de geweldloze actievoerders te steunen; en
8. de inschatting door de tegenstander van het waarschijnlijke verdere verloop van de geweldloze actiebeweging.

Het einde van de strijd

Een nederlaag in onmiddellijke, politieke termen is altijd mogelijk bij geweldloze strijd, evenals bij traditionele oorlogvoering of andere vormen van politiek geweld. Als de beproefde groepering nog niet voldoende innerlijke kracht en vastberadenheid bezit en nog niet in staat is om tot daden over te gaan en te volharden om geweldloze actie tegen haar tegenstander doeltreffend te maken, dan zullen woorden en leuzen die bij deze techniek horen hen niet redden. Niets kan echte kracht bij geweldloze actie vervangen. Als men er niet in voldoende mate over beschikt dan hoeft men niet te verwachten dat men wint

voordat men die kracht ontwikkelt.

Na afloop van sommige acties is het (evenals bij militaire campagnes) soms moeilijk om van een duidelijk 'succes' of een duidelijke 'mislukking' te spreken, want er kunnen elementen van beide aanwezig zijn. Het resultaat kan een positivering zijn of een tussentijdse regeling. Soms kunnen de eisen slechts gedeeltelijk gerealiseerd zijn. De gevoerde strijd moet dikwijls bekeken worden in het ruimere verband van een reeks acties en van haar bijdrage aan latere acties: de uitwerking op de actievoerende groepering, de tegenstander en derden.

In andere gevallen kan men wel spreken van een volledige overwinning. De strijd kan al dan niet met onderhandelingen en een formele overeenkomst besloten worden. In sommige gevallen kan de tegenstander gewoon de verandering invoeren of aanvaarden. In extreme gevallen kan het regime van de tegenstander totaal instorten of uiteenvallen.

Op lange termijn zullen de belangrijkste gevolgen waarschijnlijk zijn: de invloed van de strijd op de oplossing voor de betreffende kwesties, op de onderlinge verhoudingen van de groeperingen en op de verdeling van macht tussen en binnen de strijdende groeperingen. In al deze opzichten zijn de bijdragen van geweldloze strijd van de grootste betekenis.

Inleiding tot de oorspronkelijke uitgave

Oorspronkelijk was het de bedoeling om de hele theorie van de geweldloze politieke actie samen met een volledige geschiedenis van haar toepassing in alle delen van de wereld sinds de tijd van Christus, op dezelfde zakelijke, gedetailleerde manier te onderzoeken als militaire strategie en tactieken. Nu het boek van Gene Sharp voor ons ligt, ontbreekt een even omvattende, zorgvuldige bestudering van de politiek van gewelddadige actie.

Geweld krijgt meer dan voldoende aandacht. Maar opzettelijk geweld, geweld voor politieke doeleinden, wordt zelden zo zorgvuldig en uitgebreid, met zoveel aandacht voor het detail en met zoveel historische voorbeelden bestudeerd als Gene Sharp hier doet bij geweldloze actie.

Het is jammer dat dat andere boek over gewelddadige actie ontbreekt. Het zou goed zijn om die twee nauwkeurig te vergelijken. De analyse van geweldloze actie in dit boek zou wellicht nog indrukwekkender zijn als er nog een andere studie over dit onderwerp was.

Geweldloosheid kan nauwelijks wedijveren met geweld wanneer het om het totale effect gaat – zelden zijn rampen van een omvang die wij kennen van geweld er het gevolg van – maar wat wij zouden willen vergelijken is niet een totale kracht, maar het bereiken van het politieke doel en de kosten daarvan. Wij zouden heel nauwkeurige vergelijkingen in vele contexten nodig hebben om de krachten en de zwakheden van beide soorten van actie in verschillende omstandigheden te leren kennen.

Het verschil is niet vergelijkbaar met dat tussen gebed en dynamiet. Politiek geweld heeft meestal, net als politieke geweldloosheid, tot doel om iemand iets te laten doen of iets niet te laten doen of te laten ophouden met iets te doen. Het doel is het gedrag te beïnvloeden. Gewelddadige actie probeert dit vooral door mensen te intimideren – grote aantallen of maar enkele, volgelingen of leiders, gewone burgers of functionarissen. (De mensen die geïntimideerd moeten worden, hoeven niet de directe slachtoffers te zijn van het geweld.) Het geweld is niet direct van invloed op het gedrag van mensen, hun optreden of hun

deelname ergens aan; geweld kan alleen nadelig zijn als men iets niet doet. De meest geschikte toepassing van geweld zou inderdaad, juist omdat het vakkundig gebeurt, verhoudingsgewijs weinig geweld tot gevolg kunnen hebben.

De gewelddadige acties en de geweldloze zijn verschillende methoden om te proberen het voor mensen onaantrekkelijk te maken bepaalde dingen te doen, en het veilig of aantrekkelijk te maken andere dingen wel te doen. Beide methoden kunnen verkeerd gebruikt, verkeerd gehanteerd of verkeerd toegepast worden. Beide kunnen voor slechte of misleidende doeleinden gebruikt worden. Bovendien bestaat 'geweldloze actie', zoals in dit boek ontwikkeld wordt, niet alleen maar uit alle mogelijke vormen van politieke activiteit waarbij geweld afwezig of niet bedoeld is; 'gewelddadige actie' en 'geweldloze actie' putten de mogelijkheden niet uit. Een vergelijking van beide methoden zou niet alleen maar een manier zijn om voor een van beide te kiezen, maar eerder een manier om de overeenkomsten en verschillen in verschillende contexten te benadrukken en de politieke processen zelf te verhelderen.

Dit boek besteedt ook enige aandacht aan de theorie van de gewelddadige actie. Vooral de meer dwangmatige geweldloze technieken hebben iets gemeen met de technieken die gebaseerd zijn op geweld. (Zij kunnen zelfs leiden tot een latente dreiging met geweld, hoewel het dikwijls de mensen zijn die 'geweldloos' de bedreiging vormen, die slachtoffer zouden zijn wanneer geweld gebruikt zou worden.)

Discipline, leiding en beheersing; inlichtingen over de tegenstander; zorgvuldige keuze van wapens, doelen, terrein en tijdstip en in het bijzonder het voorkomen van ondoordacht gebruik van provocerend of zinloos geweld, zijn van beslissende betekenis voor de goede afloop, zowel bij gewelddadige als bij geweldloze actie. De meeste 'oorlogsbeginselementen', zoals zij meestal genoemd worden, zijn eerder titels van hoofdstukken dan regels om in acht te nemen – zaken als beheer, concentratie, doel, initiatief en verrassing zijn zowel voor de studie van geweldloze als van gewelddadige actie van toepassing.

Een van de belangrijkste verschillen is dat voor gewelddadige actie 'het bloed moet koken', terwijl bij geweldloze actie 'het hoofd kalmgehouden' moet worden. Daarom is het zoveel gemakkelijker om betrokken te raken bij de gewelddadige actie; misschien zal dat minder gemakkelijk gaan wanneer men zijn

doel voortdurend duidelijk voor ogen houdt. Iemand die geweld gebruikt, kan zijn doelstellingen niet rationeel afwegen. De slachtoffers van geweld worden dan beschouwd als vijanden of misdadigers. Het beoordelingssysteem is veranderd; resultaat wordt negatief beoordeeld, namelijk door hoezeer een vijand gefrustreerd is geraakt en getroffen en niet door hoe doeltreffend iemand beïnvloed is met betrekking tot aanpassing, deelname of wat ook de toepassing van geweld verondersteld werd hem te laten doen.

Wellicht is er een zelfde effect bij geweldloosheid, een neiging om het eigen risico te tellen en het lijden als negatief resultaat te beschouwen. In termen van politieke doeltreffendheid mag noch het verwonden, noch het gewond raken beschouwd worden als de uiteindelijke doelstelling of als het verwezenlijken van een politiek doel.

Wat het boek van Gene Sharp bij elke stap doet, is het verband leggen tussen de methoden van geweldloze actie, de organisatorische voorwaarden, de logistiek, het leiderschap en de discipline, de rekrutering van deelnemers en de keuze van doelen, en de politieke doelstelling. Geweldloosheid als louter persoonlijke bevrediging krijgt weinig aandacht, evenmin als het toebrengen van pijn om de pijn als louter vergelding weinig aandacht zou moeten krijgen in boeken over de politiek van gewelddadige actie.

Het boek probeert niet om mensen te bekeren tot een nieuw geloof. Het handelt niet over een mededogende politieke filosofie die, als maar voldoende van ons erin geloven, de muren in elkaar zou doen storten. Het biedt inzicht, door theorie en door voorbeelden, in een complex gebied van strategieën. Er is sprake van een samenhangende theorie en van integriteit in het boek als geheel; niemand hoeft echter alle beginselen die ontwikkeld worden, te accepteren of het standpunt van de auteur te delen, ten einde een nieuwe waardering voor politiek en haar werkwijzen te krijgen. Het boek biedt inzicht in het verleden en belicht veel recente gebeurtenissen waarvan wij getuige zijn geweest, of zij ons nu wel of niet beïnvloeden. Veel van deze gebeurtenissen hebben inderdaad invloed op ons. Bij sommige ervan zijn wij betrokken.

Als het boek in verkeerde handen mocht vallen en onze tegenstanders gaan informeren en voorlichten, dan kunnen wij dubbel dankbaar zijn voor het werk dat Gene Sharp verricht heeft.

Waarover het geschil ook moge gaan, er bestaat een goede kans dat wij beter af zijn wanneer wij geconfronteerd worden met een vakkundige en doeltreffende toevlucht tot geweldloze actie dan met een barbaars, onbekwaam gebruik van geweld.

professor Thomas C. Schelling,
universiteit van Harvard

Noten

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave

1. Gebonden uitgave uit 1973 door Porter Sargent Publishers, 11 Beacon Street, Boston, Mass. 02108. In 1974 en daarna in drie paperbacks: *Power and Struggle*, *The Methods of Nonviolent Action* en *The Dynamics of Nonviolent Action*. Deze boeken zijn, net als *Gandhi as a Political Strategist, with Essays on Ethics and Politics* en *Social Power and Political Freedom*, in Nederland verkrijgbaar bij: Bas Moreel International Book Distributor, Nobelweg 108, Wageningen; Bookimpex, Molenstraat 20A, Den Haag; Centrum voor Geweldloze Weerbaarheid, Postbus 4098, 1009 AB Amsterdam; Tummers Bookshop, Oudemanhuispoort 1A, Amsterdam; VU Boekhandel, Postbus 7161, De Boelelaan 1105, Amsterdam.
2. Zie G. SHARP, *Gandhi as a Political Strategist, with Essays on Ethics and Politics*, hoofdstuk 10-13, Boston, Porter Sargent Publishers, 1979.
3. Zie SHARP, *Social Power and Political Freedom*, met name hoofdstuk 8-12, Boston, Porter Sargent Publishers, 1980; G. SHARP, 'Sociale Verdediging: afschrikking en verdediging door burgers', inleiding door J. A. van Hessen, Den Haag, Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, 1981; en G. SHARP, 'Sociale Verdediging: optie voor West-Europa?', *JASON-magazine* (Den Haag), vol. III, no. 5 (december 1978), p. 14-21.
Korte uittreksels van veel langere artikelen: G. SHARP, 'Sociale Verdediging: een optie voor West-Europa?' en 'Het politieke equivalent van oorlog: sociale verdediging' in HYLKE TROMP, red., *Sociale Verdediging*, p. 27-52 en 87-110, Groningen: Xeno en Antwerpen: Pax Christi, 1979.

1. Kenmerken van en controle over politieke macht

Aangezien zowel de tekst als de bijbehorende noten van dit hoofdstuk aanzienlijk verkort zijn voor deze uitgave, worden

politologen, sociologen en anderen die de analyse van dit hoofdstuk nader wensen te onderzoeken, aangemoedigd om de onverkorte tekst met de verdergaande discussie over aspecten van de analyse en met verwijzingen naar discussie over bepaalde punten in de literatuur te bestuderen.

1. MARTIN J. HILLENBRAND, *Power and Morals*, New York, Columbia University Press, 1949, p. 12.
2. ROBERT M. MACIVER, *The Web of Government*, New York, Macmillan, 1947, p. 87.
3. Ibid., p. 83.
4. De term 'machthebber' of 'machthebbers' wordt hier gebruikt als een soort afkorting om die individuen of groepen te omschrijven, die de hoogste leidinggevende en besluitvormende posities bij een bepaalde overheid bekleden. Af en toe kan de 'machthebber' (bijna) een individuele persoon zijn – zoals gewoonlijk wordt aangenomen in het geval van Hitler en Stalin. In andere gevallen kan de 'machthebber' een klein elite of een oligarchie zijn. Meestal echter kan een groot aantal mensen met gecompliceerde onderlinge betrekkingen gezamenlijk de positie van 'machthebber' innemen. In het geval van zuivere, directe democratie zou de positie van 'machthebber' in de zin van gescheiden van hen 'over wie geregeerd' wordt, niet bestaan. Tussenvormen en gradaties komen ook voor.
5. ETIENNE DE LA BOÉTIE, 'Discours de la Servitude Volontaire', in *Oeuvres Complètes d'Etienne de la Boétie*, Parijs, J. Rouam & Cie., 1892, p. 12. Vertaling van Madeline Chevalier Emerick.
6. AUGUSTE COMTE, *The Positive Philosophy of Auguste Comte*. Vrij vertaald en samengevat door Harriet Martineau met een inleiding van Frederic Harrison, 2 delen, Londen, George Bell & Sons, 1896, deel II, p. 222-223.
7. JACQUES MARITAIN, *Man and the State*, Chicago, University of Chicago Press, 1954 en Londen, Hollis and Carter, 1954, Amerikaanse uitgave, p. 126, Engelse uitgave, p. 114-115.
8. JOHN AUSTIN, *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*, vijfde druk, herzien en geredigeerd door Robert Campbell, 2 delen, Londen, John Murray, 1911 (1861), deel I, p. 89.
9. CHESTER I. BARNARD, *The Functions of the Executive*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1948, p. 182.
10. W. A. RUDLIN, 'Obedience, Political', *Encyclopedia of the*

- Social Sciences*, New York, Macmillan, 1935, deel XI, p. 416.
11. BERTRAND DE JOUVENEL, *On Power: Its Nature and The History of its Growth*. Vertaling van J. F. Huntington. Boston, Beacon Paperback, 1962, p. 18. Engelse uitgave: *Power: The Natural History of its Growth*, herzien, Londen, The Batchworth Press, 1952, p. 27-28.
12. KURT H. WOLFF, redacteur en vertaler, *The Sociology of Georg Simmel*, Glencoe, Ill., Free Press, 1950, p. 183.
13. HAROLD D. LASSWELL, *Power and Personality*, New York, W. W. Norton & Co., 1948, p. 10-16.
14. WOLFF, redacteur, *The Sociology of Georg Simmel*, p. 183, 186, en 250.
15. BARNARD, *The Functions of the Executive*, p. 181-182.
16. FRANZ NEUMANN, *The Democratic and The Authoritarian State: Essays in Political and Legal Theory*, geredigeerd en van een inleiding voorzien door Herbert Marcuse, Glencoe, Ill., Free Press and Falcon's Wing Press, 1957, p. 3.
17. JOUVENEL DE, *On Power*, p. 17; Engelse uitgave: *Power*, p. 27. De Jouvenel gebruikt de term 'Macht' met een hoofdletter 'M', op ongeveer dezelfde wijze als 'de Staat'.
18. HANS GERTH EN C. WRIGHT MILLS, *Character and Social Structure*, New York, Harcourt, Brace & Co., 1953, en Londen, Routledge and Kegan Paul, 1954, p. 194.
19. THOMAS HOBBES, *Leviathan*, herdruk van de uitgave van 1651, New York, E. P. Dutton, 1950, en Oxford, Clarendon Press, 1958. Amerikaanse uitgave, p. 167, Engelse uitgave, p. 152.
20. JOUVENEL DE, *On Power*, p. 22; Engelse uitgave, *Power*, p. 30.
21. THOMAS HILL GREEN, *Lectures on the Principles of Political Obligation*, Londen, Longmans, Green & Co., 1848 (origineel 1882), p. 98.
22. Ibid., p. 123-124.
23. Zie AUSTIN, *Lectures on Jurisprudence*, p. 203, en RUDLIN, 'Obedience, Political', p. 417.
24. MACIVER, *The Web of Government*, p. 76.
25. BARNARD, *The Functions of the Executive*, p. 167.
26. JOUVENEL DE, *On Power*, p. 20; Engelse uitgave, *Power*, p. 29.
27. MACIVER, *The Web of Government*, p. 76.
28. RUDLIN, 'Obedience, Political', p. 417.

29. BERTRAND DE JOUVENEL, *Sovereignty: An Enquiry into the Political Good*, Chicago, University of Chicago Press, 1959, en Londen, The Batchworth Press, 1952, p. 33.
30. MOHANDAS K. GANDHI, *Young India*, 30 juni 1920; geciteerd in NIRMAL KUMAR BOSE, *Selections from Gandhi*, Ahmedabad, Navajivan, 1948, p. 116.
31. AUSTIN, *Lectures on Jurisprudence*, p. 295-297.
32. ADOLF HITLER, *Mein Kampf*, New York, Reynal and Hitchcock, 1941, p. 388.
33. Zie GENE SHARP, 'Social Power and Political Freedom', in *Social Power and Political Freedom*, Boston, Porter Sargent Publishers, 1980, p. 21-67.
34. ERROL E. HARRIS, 'Political Power', in *Ethics*, deel XLVIII, nr. 1, okt. 1957, p. 6 en 8.
35. WILLIAM GODWIN, *Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on Morals and Happiness*, tweede uitgave, Londen, G. G. and J. Robinson, 1796, deel I, p. 145-146 en 254.
36. Ibid., deel I, p. 253-254.
37. JOUVENEL DE, *On Power*, p. 42; Engelse uitgave, *Power*, p. 45.
38. MARITAIN, *Man and the State*, Amerikaanse uitgave, p. 64; Engelse uitgave, p. 58-59.
39. BOÉTIE, 'Discours de la Servitude Volontaire', p. 8-14.
40. De invloed op Tolstoj en via hem op Gandhi is onbetwistbaar, aangezien Tolstoj Boëtie citeert. De invloed op Thoreau heb ik niet met documenten gestaafd gezien, hoewel herhaaldelijk beweerd is dat dit het geval was. De nauwe vriendschap tussen Emerson en Thoreau en de zekerheid van Emersons bekendheid met dat essay, laten er echter weinig twijfel over bestaan dat Thoreau het ook kende.
41. Zie GENE SHARP, 'Gandhi on the Theory of Voluntary Servitude', in *Gandhi as a Political Strategist, with Essays on Ethics and Politics*, Boston, Porter Sargent Publishers, 1979, p. 43-59.
42. NICCOLO MACHIAVELLI, *The Prince*, New York, E. P. Dutton & Co., Everyman's Library, 1948 en Londen, J. M. Dent & Sons, Everyman's Library, 1948, p. 77 en NICCOLO MACHIAVELLI, 'The Discourses on the First Ten Books of Livy', *The Discourses of Niccolo Machiavelli*, Londen, Routledge and Kegan Paul, 1950, p. 254.
43. ALEXIS DE TOCQUEVILLE, *Democracy in America*, vertaald

- door George Lawrence en geredigeerd door J. P. Mayer, Garden City, N.Y., Doubleday & Co., Anchor Books, 1969, p. 139.
44. AUSTIN, *Lectures on Jurisprudence*, deel I, p. 296.
45. JEAN JACQUES ROUSSEAU, 'The Social Contract', in *The Social Contract and Discourses*, New York, E. P. Dutton & Co., 1920 en Londen, J. M. Dent & Sons, 1920, p. 64.
46. RICHARD E. NEUSTADT, *Presidential Power: The Politics of Leadership*, New York en Londen, John Wiley and Sons, 1960, p. 7 (cursief gedrukt in het origineel), en p. vii-viii.
47. Ibid., p. 36-37, 26, 32, 9 en 163.
48. V. I. LENIN, 'Political Report of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks)', uitgesproken op 27 maart 1922 op het elfde congres van de Russische communistische partij (bolsjeviken), *V. I. Lenin: Selected Works in Three Volumes*, New York, International Publishers, 1967, deel III, p. 692-693 en in NIKOLAI LENIN (sic), *The Essentials of Lenin in Two Volumes*, Londen, Lawrence and Wishart, 1947, deel II, p. 788-789.
49. ERICH EYCK, *A History of the Weimar Republic*, deel I, *From the Collapse of the Empire to Hindenburg's Election*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962, p. 151-152.
50. S. WILLIAM HALPERIN, *Germany Tried Democracy: A Political History of the Reich from 1918 to 1933*, Hamden, Conn. en Londen, Archon Books, 1946, p. 174-180; W. H. CROOK, *The General Strike: A Study of Labor's Tragic Weapon in Theory and Practice*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1931, p. 512; D. J. GOODSPEED, *The Conspirators: A Study in the Coup d'Etat*, New York, Viking Press, 1962, Toronto, Macmillan Co. of Canada, 1962, p. 131 en JOHN W. WHEELER-BENNETT, *The Nemesis of Power: The German Army in Politics, 1918-1945*, New York, St. Martin's Press, 1954 en Londen, Macmillan, 1953, p. 79.
51. GOODSPEED: *The Conspirators*, p. 211.
52. JAWAHARLAL NEHRU, *Toward Freedom*, herziene uitgave, New York, The John Day Co., 1942, p. 249.
53. Geciteerd in D. G. TENDULKAR, *Mahatma: Life of Mohandas Karamchand Gandhi*, nieuwe, herziene uitgave, Delhi, Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, 1962, deel VI, p. 88.
54. GOVERNMENT OF INDIA, *India in 1930-31: A Statement Prepared for Presentation to Parliament in accordance with the requi-*

ments of the 26th section of the Government of India Act (5 & 6 Geo. V, Chapter 61, Calcutta, Central Publication Branch, Government of India, 1932, p. 80-81.

55. ALEXANDER DALLIN, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*, New York, St. Martin's Press, 1957 en Londen, Macmillan, 1957, p. 218, 497, 550 en 663.

56. Ibid., p. 580 en 498.

57. HITLER, *Mein Kampf*, p. 872-873.

58. GANDHI, *Harijan*, 25 augustus 1940, geciteerd in BOSE, *Selections from Gandhi*, p. 79.

59. HARRIS, 'Political Power', p. 10.

60. GREEN, *Lectures on the Principles of Political Obligation*, p. 77.

61. GAETANO MOSCA, *The Ruling Class*, vertaald door Hannah D. Kahn, gerедigeerd en herzien door en met een inleiding van Arthur Livingstone, New York en Londen, McGraw Hill, 1939, p. 53.

2. De structurele grondslag voor het controleren van machthebbers

1. Dit hoofdstuk is een enigszins bekorte versie van het hoofdstuk 'Social Power and Political Freedom', in *Social Power and Political Freedom*, Boston, Porter Sargent Publishers, 1980. De eerste, niet gepubliceerde versie van deze machtsanalyse bestond uit twee delen. Het eerste daarvan werd hoofdstuk 1 van *The Politics of Nonviolent Action*, Boston, Porter Sargent, 1973; hoofdstuk 1 van dit boek is een verkorte versie daarvan. Het tweede deel van het oorspronkelijke concept werd afzonderlijk gepubliceerd in India en vervolgens in herziene vorm als 'Social Power and Political Freedom'. Het werd echter niet samen met het eerste deel (zoals oorspronkelijk de bedoeling was) opgenomen in *The Politics of Nonviolent Action*. Dit was een ongelukkige omstandigheid, aangezien daardoor de hoogst belangrijke, structurele dimensie van geweldloze strijd onvoldoende aandacht kreeg. De voorbereiding van deze vertaling heeft de gelegenheid geschapen om dit recht te zetten. De hoofdstukken 1 en 2 van dit boek moeten daarom gelezen worden als twee delen van een enkele analyse, een die de combinatie van geweldloze sancties en structurele spreiding van macht aanbeveelt, zoals

nodig is om moderne machthebbers te controleren.

2. Zie de hoofdstukken 3 tot 5 van dit boek en de hoofdstukken 2 tot 14 van *The Politics of Nonviolent Action* voor analyses over de aard van geweldloze strijd.

3. Voor enkele soortgelijke definities van macht, zie ROBERT M. MACIVER, *The Web of Government*, New York, Macmillan Co., 1947, p. 82 en 87; MARTIN J. HILLENBRAND, *Power and Morals*, New York, Columbia University Press, 1949, p. 4-5; JACQUES MARITAIN *Man and the State*, Londen, Hollis & Carter, 1954, p. 114; en HAROLD D. LASWELL, *Power and Personality*, New York, W. W. Norton & Co., 1948, p. 12.

4. MacIver schrijft: 'Hoeveel macht de regering uitoefent en op welke doelen zij deze macht richt hangt van deze andere krachten af (*loci* van macht), van de manier waarop zij in hun werking op elkaar afgestemd zijn in de strijd en bij botsingen, de convergentie en de verschillen tussen belangengroeperingen, die macht bezitten.' MACIVER, *The Web of Government*, p. 91.

5. BERTRAND DE JOUVENEL, *Sovereignty: An Enquiry into the Political Good*, Chicago, University of Chicago Press, 1959 en Cambridge at the University Press, 1957, p. 71.

6. Georg Simmel schrijft: 'Het voornaamste motief van de machthebber voor het gelijkschakelen van hiërarchische verschillen vloeit voort uit het feit dat relaties van sterke superordinatie en subordinatie onder zijn onderdanen in feite en psychologisch gezien wedijveren met zijn eigen superordinatie. Verder is een te grote onderdrukking van bepaalde klassen door anderen even gevaarlijk voor het despotisme als een te grote macht van deze onderdrukkende klassen.' GEORG SIMMEL, *The Sociology of Georg Simmel*, vertaald, gerедigeerd en van een inleiding voorzien door Kurt H. Wolff, Glencoe, Illinois, The Free Press, 1950, p. 198.

7. ALEXIS DE TOCQUEVILLE, *Democracy in America*, vertaald door Henry Reeve, C.B., Londen, Longmans, Green and Co., 1889, deel I, p. 332.

8. Ibid.

9. Ibid., p. 333.

10. Ibid.

11. Ibid., p. 332.

12. Ibid., p. 6.

13. Ibid., p. 332.

14. Ibid., deel II, p. 296.

15. Ibid., deel I, p. 333.
16. Ibid.
17. Ibid., p. 334.
18. Ibid.
19. JOUVENEL DE, *Sovereignty*, p. 200.
20. GAETANO MOSCA, *The Ruling Class (Elementi de Scienza Politica)*, vertaald door Hannah D. Kahn, geredigeerd, herzien en van een inleiding voorzien door Arthur Livingstone, New York en Londen, McGraw Hill, 1939, p. 141.
21. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel I, p. 332.
22. Ibid.
23. SIMMEL, *The Sociology of Georg Simmel*, p. 232.
24. FRANCO VENTURI, *Roots of Revolution*, New York, Alfred A. Knopf, 1960 en Londen, Weidenfeld and Nicolson, 1960, p. 66.
25. Zie ibid.
26. Ibid., p. 67.
27. Ibid., p. 68-69.
28. Ibid., p. 198.
29. Ibid., p. 70.
30. Ibid., p. 71.
31. Zie ibid., p. 72-73.
32. Ibid., p. 72.
33. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel II, p. 258.
34. Ibid., deel I, p. 333.
35. Ibid., p. 334.
36. Ibid., p. 9.
37. Ibid.
38. Ibid., p. 93.
39. Ibid., deel II, p. 271.
40. BERTRAND DE JOUVENEL, *Power: Its Nature and the History of Its Growth*, vertaald door J. F. Huntington, Boston, Beacon Paperback, 1962 en Londen, Batchworth Press, 1952 (1945), p. 244-246.
41. Ibid., p. 295.
42. Zie ibid., p. 185-200.
43. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel II, p. 272.
44. Ibid., p. 9; zie ook p. 47.
45. Ibid., deel I, p. 333-334.
46. Ibid., p. 334.
47. Ibid., deel II, p. 296.
48. Ibid., p. 258.

49. Ibid., deel I, p. 92.
50. Zie bijvoorbeeld KAREN HORNEY, *The Neurotic Personality of Our Time*, New York, W. W. Norton, 1937, p. 289; en ERICH FROMM, *Escape From Freedom*, New York, Rinehart and Co., 1941, p. 240 en 253-254, Engelse uitgave, *The Fear of Freedom*, Londen, Routledge and Kegan Paul, 1960, p. 207 en 220.
51. HORNEY, *The Neurotic Personality of Our Time*, p. 289.
52. FROMM, *Escape From Freedom*, p. 240 en *The Fear of Freedom*, p. 207.
53. FROMM, *Escape From Freedom*, p. 255-256 en *The Fear of Freedom*, p. 220.
54. LEONARD SCHAPIRO, *The Communist Party of the Soviet Union*, Londen, Eyre and Spottiswoode, 1960, p. 431.
55. Zie voor *Gleichschaltung* in nazi Duitsland, FRANZ NEUMANN, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944*, New York, Octagon Books, Inc., 1963; en ARTHUR SCHWEITZER, *Big Business in the Third Reich*, Londen, Eyre and Spottiswoode, 1964.
56. Zie LEONARD SCHAPIRO, *The Origins of the Communist Autocracy: Political Opposition in the Soviet State: First Phase 1917-1922*, Londen, G. Bell and Sons, Ltd., 1956 en SCHAPIRO, *The Communist Party of the Soviet Union*.
57. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel II, p. 93.
58. SIMMEL, *The Sociology of Georg Simmel*, p. 199.
59. Zie ibid., p. 198.
60. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel II, p. 284.
61. Ibid., p. 9.
62. Ibid., p. 93.
63. Ibid., p. 265.
64. F. C. MONTAGUE, Introduction to Jeremy Bentham, *A Fragment on Government*, geredigeerd door F. C. Montague, Londen, Humphrey Milford, 1931 (1891), p. 48.
65. MOSCA, *The Ruling Class*, p. 141.
66. JOUVENEL DE, *Power*, p. 206.
67. Zie WILLIAM GODWIN, *Enquiry Concerning Political Justice and Its Influence on Morals and Happiness*, tweede uitgave, Londen, G. G. and J. Robinson, 1796, deel I, p. 275-276.
68. Zie ibid., deel I, p. 257-261 en 304, en deel II, p. 221-222 en 244.
69. Zie ibid., deel I, p. 108 en 254-255, en deel II, p. 153.
70. NICCOLO MACHIAVELLI, *The Discourses of Niccolo Machia-*

- velli* ('Discourses on the First Ten Books of Titus Livy') Londen, Routledge and Kegan Paul, 1950, deel I, p. 252.
71. *Ibid.*, p. 252-253.
72. *Ibid.*, p. 289.
73. MACHIAVELLI, *The Prince*, Londen, J. M. Dent & Sons, Everyman's Library, 1948, p. 38.
74. BARON DE MONTESQUIEU, *The Spirit of the Laws*, New York, Hafner Publishing Co., 1959, deel I, p. 20-23 en 34.
75. *Ibid.*, p. 307.
76. MOSCA, *The Ruling Class*, p. 134.
77. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel II, p. 260.
78. JOUVENEL DE, *Power*, p. 277.
79. *Ibid.*, p. 293.
80. Zie M. K. GANDHI, *Non-violence in Peace and War*, Ahmedabad, Navajivan Publishing House, 1949, deel II, p. 187-188. Hier suggereert hij dat een India dat intern zo zwak is dat het verscheurd zal worden door oproer, een gemakkelijke prooi zou zijn voor een nieuwe, buitenlandse machthebber. Zie ook N. K. BOSE, *Studies in Gandhism*, Calcutta, Indian Associated Publishing Co., 1947, p. 62-63.
81. Zie GANDHI, 'Hind Swaraj or Indian Home Rule', pamphlet, Ahmedabad, Navajivan, 1958, p. 38-41, en GENE SHARP, 'Gandhi on the Theory of Voluntary Servitude', in *Gandhi as a Political Strategist*, Boston, Porter Sargent Publishers, 1979.
82. GANDHI, *Non-violence in Peace and War*, Ahmedabad, Navajivan, 1948, deel I, p. 36.
83. *Ibid.*, p. 12.
84. BOSE, *Selections from Gandhi*, Ahmedabad, Navajivan, 1948, p. 118. Zie ook *ibid.*, p. 121 en 123; GANDHI, *Non-violence in Peace and War*, deel I, p. 351; en GANDHI, *Satyagraha*, Ahmedabad, Navajivan, 1951, p. 283.
85. GANDHI, *Non-violence in Peace and War*, deel II, p. 8.
86. Zie *ibid.*, deel I, p. 103-104.
87. Zie JOUVENEL DE, *Power*, p. 22-23.
88. Zie TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel I, p. 93, en deel II, p. 258.
89. *Ibid.*, deel I, p. 332, zie ook p. 334, en deel II, p. 288-290 en 294.
90. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel II, p. 258.
91. Zie MONTESQUIEU DE, *The Spirit of the Laws*, deel I, p. 21.

92. JOUVENEL DE, *Power*, p. 220 en HANNAH ARENDT, *On Revolution*, New York, Viking Press, 1963.
93. MONTESQUIEU DE, *The Spirit of the Laws*, p. 21-22.
94. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel II, p. 266.
95. MONTESQUIEU DE, *The Spirit of the Laws*, deel I, p. 309.
96. JOUVENEL DE, *Power*, p. 101.
97. JOUVENEL DE, *Sovereignty*, p. 199.
98. Ibid.
99. SIMMEL, *The Sociology of Georg Simmel*, p. 274.
100. Zoals in de theorie van Pareto over het rouleren van de elites. Zie VILFREDO PARETO, *The Mind and Society*, New York, Harcourt Brace and Co., 1935, deel IV, p. 1787-1798.
101. TOCQUEVILLE DE, *Democracy in America*, deel I, p. 92.
102. Zie ibid., deel II, p. 295-296.
103. Ibid., p. 97.
104. Zie GENE SHARP, 'The Theory of Gandhi's Constructive Program', in *Gandhi as a Political Strategist*, hoofstuk 5.
105. Politiek geweld verwijst hier naar fysiek geweld of de dreiging ervan, toegepast om politieke doelstellingen te bevorderen, hetzij door de staat, door niet aan de staat gebonden groeperingen of door individuen, met inbegrip van gevangenzetting, executie, rellen, guerrilla-oorlogvoering, conventionele oorlog, moord, coup d'état, burgeroorlog, bomaanslagen, terrorisme en politieke en militaire acties tegen oppositiegroeperingen.
106. Zie JOUVENEL DE, *Power*, p. 18-22 en 244-246.
107. Zie QUINCY WRIGHT, *A Study of War*, Chicago, University of Chicago Press, 1942, deel I, p. 232-242, 302 en vooral 311; BRONISLAW MALINOWSKI, 'An Anthropological Analysis of War', *American Journal of Sociology*, deel XLVI, nr. 4, vooral p. 545; en MALINOWSKI, *Freedom and Civilisation*, New York, Roy Publishers, 1944, vooral p. 265 en 305.
108. De volgende lijst van factoren is ópgenomen in vergelijkbare vorm in GENE SHARP, *The Politics of Nonviolent Action*, p. 800-802.
109. Deze lijst van factoren is eveneens in vergelijkbare vorm opgenomen in ibid., p. 802-806. Zie deel 3, 'The Dynamics of Nonviolent Action' voor de analyse en voor gegevens die deze inzichten ondersteunen.
110. Zie GANDHI, *Satyagraha*, p. 356 en GENE SHARP, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*, Ahmedabad, Navajivan, 1960, p. 72 en 100.

111. Zie SHARP, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*, p. 125 en GANDHI, *Non-violence in Peace and War*, deel II, p. 340.
112. Zie RICHARD GREGG, *The Power of Non-violence*, tweede herziene uitgave, New York, Schocken, 1966 en Londen, James Clarke, 1960, p. 146.
113. Bose heeft geschreven dat ervaring met geweldloze actie de mensen: 'op eigen benen . . . (leert staan) . . . Wanneer macht verkregen wordt door de revolutie, dan verspreidt deze zich in gelijke mate over de massa; want bij geweldloosheid kan iedere ongewapende man, vrouw of kind doeltreffend handelen, mits hij of zij dapper is. Bij geweld kan dit niet het geval zijn; zij die geweld op de meest doeltreffende wijze toepassen, voeren de boventoon.' BOSE, *Studies in Gandhism*, p. 148.

3. Geweldloze actie: een actieve strijdtechniek

1. Voor een meer uitgebreide besprekking van deze theorie over het controleren van de macht van machthebbers, zie hoofdstuk 1.
2. Zie bijvoorbeeld BART DE LIGT, *The Conquest of Violence: An Essay on War and Revolution*, New York, E. P. Dutton & Co., en Londen, George Routledge & Sons, 1937, p. 26-27; RICHARD GREGG, *The Power of Nonviolence*, tweede herziene uitgave, New York, Schocken Books, Schocken Paperback, 1966 en Londen, James Clarke & Co., 1960, p. 93-94 en p. 98-100; KRISHNALAL SHRIDHARANI, *War Without Violence: A Study of Gandhi's Method and Its Accomplishments*, New York, Harcourt Brace & Co., 1939 en Londen, Victor Gollancz, 1939, Amerikaanse uitgave p. 276-294, Engelse uitgave p. 237-246; en T. K. MAHADEVAN, ADAM ROBERTS AND GENE SHARP, redacteuren, *Civilian Defence: An Introduction*, New Delhi, Gandhi Peace Foundation en Bombay, Bharatiya Vidya Bhavan, 1967, appendices Vier en Vijf, bestaande uit citaten op dit punt van R. R. Diwakar, N. K. Bose, K. Shridharani en R. Gregg, p. 249-254.
3. Dit is een herziening van de definitie die het eerst gepubliceerd is in GENE SHARP, 'The Meanings of Nonviolence: A Typology (herzien)', in *Journal of Conflict Resolution*, deel III, nr. 1, maart 1959, p. 44-45. De definitie komt sterk overeen met, maar is niet gebaseerd op die van NIELS LINDBERG, 'Indledning

og Problemstilling', in KARL EHRLICH (PSEUD. VOOR KARL RALOFF), NIELS LINDBERG EN GAMMELGAARD JACOBSON, *Kamp Uden Vaaben: Ikke-Vold som Kampmiddel mod Krig og Undertrykkelse*, Kopenhagen, Levin & Munksgaard, Ejnar Munksgaard, 1937, p. 9-13.

4. Zie GENE SHARP, 'Origins of Gandhi's Use of Nonviolent Struggle' in *Gandhi as a Political Strategist, with Essays on Ethics and Politics*, Boston, Porter Sargent Publishers, 1979, p. 23-41.

5. F. R. COWELL, *The Revolutions of Ancient Rome*, New York, Frederick A. Praeger, 1962 en Londen, Thames and Hudson, 1962, p. 42-43. Het verslag van Cowell is gebaseerd op Livius.

6. THEODOR MOMMSEN, *The History of Rome*, vertaling van William Purdie Dickson, herziene uitgave, Londen, Richard Bentley & Son, 1894, deel I, p. 346-350. Een aanhaling hieruit verscheen in MULFORD Q. SIBLEY, redacteur, *The Quiet Battle: Writings on the Theory and Practice of Non-violent Resistance*, Garden City, N.Y., Doubleday, Anchor Books, 1963, p. 108-110.

7. DANIEL DULANY, *Considerations upon the Rights of the Colonists to the Privileges of British Subjects*, New York, 1766, p. 47, geciteerd in EDMUND S. AND HELEN M. MORGAN, *The Stamp Act Crisis: Prologue to Revolution*, herziene uitgave, New York, Collier Books, 1963, p. 118.

8. Zie vooral MORGAN AND MORGAN, *The Stamp Act Crisis*; ARTHUR M. SCHLESINGER, *The Colonial Merchants and the American Revolution, 1763-1776*, New York, Frederick Ungar, 1966; en LAWRENCE HENRY GIPSON, *The British Empire Before the American Revolution*, deel X, *The Triumphant Empire: Thunderclouds Gather in the West, 1763-1766*, deel XI, *The Triumphant Empire: The Rumbling of the Coming Storm, 1766-1770*, en deel XII, *The Triumphant Empire: Britain Sails into the Storm, 1770-1776*, New York, Alfred A. Knopf, 1961-1965.

9. Zie LEO TOLSTOI, *The Kingdom of God is Within You*, en 'A letter to A Hindu'.

10. Zie HENRY DAVID THOREAU, *On the Duty of Civil Disobedience*, pamflet, inleiding van Gene Sharp, Londen, Peace News, 1963.

11. Ibid., p. 11 en 13.

12. Over de revolutie van 1905, zie SIDNEY HARCAVE, *First Blood: The Russian Revolution of 1905*, New York, Macmillan, 1964 en

- Londen, Collier-Macmillan, 1964; SOLOMON M. SCHWARZ, *The Russian Revolution of 1905: The Workers' Movement and the Formation of Bolshevism and Menshevism*, vertaling van Gertrude Vakar, met een voorwoord van Leopold H. Haimson, Chicago en Londen, University of Chicago Press, 1967, vooral p. 129-195. Zie ook RICHARD CHARQUES, *The Twilight of Imperial Russia*, Londen, Phoenix House, 1958, p. 111-139; LEONARD SCHAPIO, *The Communist Party of the Soviet Union*, New York, Random House, 1960 en Londen, Eyre & Spottiswoode, 1960, p. 63-70 en p. 75; HUGH SETON-WATSON, *The Decline of Imperial Russia, 1855-1914*, New York, Frederick A. Praeger en Londen, Methuen & Co., 1952, p. 219-260; BERTRAM D. WOLFE, *Three Who Made a Revolution*, New York, Dial Press, 1948 en Londen, Thames and Hudson, 1956, p. 278-336; en MICHAEL PRAWDIN, *The Unmentionable Nekhaev: A Key to Bolshevism*, Londen, Allen and Unwin, 1961, p. 147-149.
13. Zie WILFRED HARRIS CROOK, *The General Strike*, p. 496-527; GOODSPEED, *The Conspirators*, p. 108-143 en p. 211-213; HALPERIN, *Germany Tried Democracy*, p. 168-188; EYCK, *A History of the Weimar Republic*, deel I, p. 129-160; KARL RALOFF (pseud. voor Karl Ehrlich), 'Den Ikkevoldelige Modstand, der Kvalte Kapp-Kupet' in EHRLICH LINDBERG EN JACOBSON, *Kamp Uden Vaaben*, p. 194-213; en WHEELER-BENNETT, *The Nemesis of Power*, p. 63-82.
14. CROOK, *The General Strike*, p. 153.
15. GOODSPEED, *The Conspirators*, p. 211-213.
16. EYCK, *A History of the Weimar Republic*, deel I, p. 154.
17. Over de strijd om het Roergebied, zie WOLFGANG STERNSTEIN, 'The Ruhrkampf of 1923: Economic Problems of Civilian Defence' in ADAM ROBERTS, redacteur, *Civilian Resistance as a National Defense: Nonviolent Action Against Aggression*, Harrisburg, Pa., Stackpole Books, 1968, Engelse uitgave, *The Strategy of Civilian Defence: Nonviolent Resistance to Aggression*, Londen, Faber and Faber, 1967, p. 106-135 (N.B.: de paperback uitgave is getiteld *Civilian Resistance as a National Defense*, Baltimore, Md. en Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books, 1969. Alle referenties die in de noten van deze uitgave voorkomen, verwijzen naar de uitgaven met harde kaft.) Zie ook KARL RALOFF (pseud. voor Karl Ehrlich), 'Ruhrkampen' in EHRLICH, LINDBERG EN JACOBSON, *Kamp Uden Vaaben*, p. 181-193; WHEELER-BENNETT, *The Nemesis of Power*, p. 102-109; HALPERIN,

- Germany Tried Democracy*, p. 246-260 en p. 288-289; en EYCK, *A History of The Weimar Republic*, deel I, p. 232-306, *passim*.
18. Dit verslag werd oorspronkelijk gepubliceerd in GENE SHARP, 'Creative Conflict in Politics', *The New Era*, januari 1962, herdrukt als pamfletuitgave, p. 4, Londen, Housmans, 1962. Zie JOAN V. BONDURANT, *Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1958, p. 46-52; GANDHI, *Non-violent Resistance*, Indische uitgave, *Satyagraha*, p. 177-203; en MAHADEV DESAI, *The Epic of Travancore*, Ahmedabad, Navajivan, 1937.
19. M. K. GANDHI, *Indian Opinion*, Golden Number, 1914, geciteerd in GANDHI, *Non-violent Resistance*, Indische uitgave, *Satyagraha*, p. 35.
20. M. K. GANDHI, *Hind Swaraj or Indian Home Rule*, p. 100.
21. Geciteerd in SHARP, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*, p. 54.
22. GANDHI, *Young India*, 29 september 1921, geciteerd in CLARENCE MARSH CASE, *Non-violent Coercion*, p. 392.
23. GANDHI, *Young India*, 4 augustus 1920, geciteerd in GANDHI, *Non-violent Resistance*, p. 127, Indische uitgave, *Satyagraha*, p. 127.
24. GANDHI, *Young India*, 27 maart 1930, geciteerd in SHARP, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*, p. 82.
25. ALL-INDIA COMITÉ VAN DE CONGRESPARTIJ, *Congress Bulletin*, 7 maart 1930, nr. 5, geciteerd in SHARP, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*, p. 64. Voor een korte besprekking van enkele van de meest voorkomende misvattingen over Gandhi en zijn activiteiten, zie GENE SHARP, 'Gandhi's Political Significance Today' in G. RAMACHANDRAN AND T. K. MAHADEVAN, redacteuren, *Gandhi: His Relevance for Our Times*, Berkeley, Calif., World Without War Council, 1971, New Delhi, Gandhi Peace Foundation, Bombay, Bharatiya Vidya Bhavan, 1967, p. 137-157.
26. RANGANATH R. DIWAKER, *Satyagraha: Its Technique and History*, Bombay, Hind Kitabs, 1946, p. 55.
27. Dit verslag werd oorspronkelijk eveneens gepubliceerd in 'Creative Conflict in Politics.' Zie SHARP, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*, p. 37-226 en S. GOPAL, *The Viceregency of Lord Irwin, 1926-1931*, Londen, Oxford University Press, 1957, p. 54-122.
28. JAWAHARLAL NEHROE, *Toward Freedom*, p. 80.
29. Zie bijvoorbeeld, WARMBRUNN, *The Dutch Under German*

- Occupation 1940-1945.* Andere verwijzingen zijn geciteerd.
30. Zie bijvoorbeeld, MAGNE SKODVIN, 'Norwegian Nonviolent Resistance During the German Occupation' in ROBERTS, redacteur, *Civilian Resistance as a National Defense*, p. 136-153, Engelse uitgave, *The Strategy of Civilian Defence*, p. 136-153. Andere verwijzingen zijn geciteerd.
31. Zie bijvoorbeeld, JEREMY BENNET, 'The Resistance Against the German Occupation of Denmark 1940-5' in ROBERTS, redacteur, *Civilian Resistance as a National Defense*, p. 154-172, Engelse uitgave, *The Strategy of Civilian Defence*, p. 154-172. Andere verwijzingen zijn geciteerd.
32. Deze schets werd eveneens oorspronkelijk gepubliceerd in 'Creative Conflict in Politics.' Zie SHARP, *Tyranny Could Not Quell Them*, pamflet, Londen, Peace News, 1958 en latere uitgaven. De Noorse bronnen omvatten MAGNUS JENSEN. 'Kampen om Skolen' in SVERRE STEEN, algemeen redacteur, *Norges Krig*, Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, 1947-50, deel III, p. 73-105 en SVERRE S. AMUNDSEN, algemeen redacteur, *Kirkenes Ferda*, 1942, Oslo, J. W. Cappelens Forlag, 1946.
33. Uit de memoires van HEINZ ULLSTEIN, *Spielplatz meines Lebens*, München, Kindler Verlag, 1961, p. 338-340. Deze passage (vertaald door Hilda Morris) is een herdruk van THEODOR EBERT, 'Effects of Repression by the Invader', Peace News, 19 maart 1965.
34. Dit verslag is gebaseerd op MARIO ROSENTHAL, *Guatemala: The Story of an Emergent Latin-American Democracy*, New York, Twayne Publishers, 1962, p. 191-214 en RONALD M. SCHNEIDER, *Communism in Guatemala 1944-1954*, New York, Frederick A. Praeger, 1958, p. 5-14.
35. ROSENTHAL, *Guatemala*, p. 201
36. Ibid., p. 210.
37. Ibid., p. 211.
38. Ibid., p. 200.
39. Ibid., p. 201-202.
40. Zie bijvoorbeeld THEODOR EBERT, 'Nonviolent Resistance Against Communist Regimes?' in ROBERTS, redacteur, *Civilian Resistance as a National Defense*, p. 175-194, Engelse uitgave, *The Strategy of Civilian Defence*, p. 175-194. Andere verwijzingen zijn geciteerd.
41. Zie bijvoorbeeld, *Report of the Special Committee on the Problem of Hungary*, New York, United Nations, General

Assembly Official Records, Eleventh Session, Supplement No. 18-A/3592, 1957.

42. Deze schets werd eveneens oorspronkelijk gepubliceerd in 'Creative Conflict in Politics'. Zie BRIGITTE GERLAND, 'How the Great Vorkuta Strike was Prepared' en 'The Great Labor Camp Strike at Vorkuta' in het weekblad *The Militant*, New York, 28 februari en 7 maart 1955, en JOSEPH SCHOLMER, 'Vorkuta: Strike in a Concentration Camp' in SIBLEY, redacteur, *The Quiet Battle*, p. 187-204, herdruk van SCHOLMER, *Vorkuta*, New York, Henry Holt & Co., 1955.

43. *Monthly Information Bulletin of the International Commission Against Concentration Camp Practices*, Brussel, nr. 4, augustus-november 1955, zie vooral het artikel van PAUL BARTON, 'The Strike Mechanism in Soviet Concentration Camps'.

44. Deze schets werd oorspronkelijk gepubliceerd in SHARP, 'Creative Conflict in Politics'. Zie bijvoorbeeld MARTIN LUTHER KING JR., *Stride Toward Freedom: The Montgomery Story*, New York, Ballantine Books, 1958 en Londen, Victor Gollancz, 1959.

45. Voor een besprekking van de strategische problemen voor het verzet en de mogelijkheden van geweldloze actie in Zuid-Afrika, zie SHARP, 'Can Non-Violence Work in South Africa?', 'Problems of Violent and Non-Violent Struggle', 'Strategic Problems of the South African Resistance' en 'How Do You Get Rid of Oppression?', alle in het weekblad *Peace News*, Londen, 21 juni, 28 juni, 5 juli en 25 oktober 1963.

46. Dit verslag is gebaseerd op een concept van Carl Horne. Voor meer details hierover kunnen de volgende bronnen geraadpleegd worden: ROBERT LITTELL, redacteur, *The Czech Black Book*, New York, Frederick A. Praeger, 1969; ROBIN ALISON REMINGTON, redacteur, *Winter in Prague*, Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 1969; JOSEPH WECHSBERG, *The Voices*, Garden City, N.Y., Doubleday, 1969; en PHILIP WINDSOR AND ADAM ROBERTS, *Czechoslovakia 1968*, New York, Columbia University Press, 1969 en Londen, Chatto & Windus, 1969.

47. REMINGTON, redacteur, *Winter in Prague*, p. 382.

48. COLIN CHAPMAN, *August 21st*, Philadelphia, Lippincott, 1968, p. 44.

4. Geweldloze wapens

1. Dit hoofdstuk is een extreme samenvatting van SHARP's *The Politics of Nonviolent Action*, Part Two, The Methods of Non-violent Action, Boston, Porter Sargent, 1973, p. 107-445. Deel 2 is eveneens als afzonderlijke paperback uitgegeven door Porter Sargent Publishers, 11 Beacon Street, Boston, Mass. 02108, USA.
2. Gevallen, waarin *beide* kanten geweldloze middelen gebruiken, worden besproken in de volledige, Engelstalige uitgaven van deel 3 van *The Politics of Nonviolent Action*, p. 690-695.
3. De termen 'methode' en 'vorm' worden hier door elkaar gebruikt, hoewel over het algemeen 'methode' gebruikt en aanbevolen wordt.
4. LEO WOLMAN, *The Boycott in American Trade Unions*, Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Series XXXIV, Nr. 1, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1916, p. 34.
5. JOHN KING FAIRBANK, *The United States and China*, Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1958, p. 167-168.
6. CLARENCE MARSH CASE, *Non-violent Coercion: A Study in Methods of Social Pressure*, New York, Century Co., 1923, p. 316.
7. WOLMAN, *The Boycott in American Trade Unions*, p. 14.

5. Hoe geweldloze strijd werkt

1. Dit is een sterk verkorte samenvatting van SHARP's *The Politics of Nonviolent Action*, Part Three, *The Dynamics of Nonviolent Action*, Boston, Porter Sargent, 1973, p. 448-817, paperback uitgave, p. 447-814. Deel Drie is ook uitgegeven als afzonderlijke paperback door Porter Sargent Publishers, 11 Beacon St., Boston, Mass. 02108, USA. Distributeurs voor Nederland zijn: Bas Moreel International Book Distributor, Nobelweg 108, Wageningen; Bookimpex, Molenstraat 20A, Den Haag; Tummers Bookshop, Oudemanhuispoort 1A, Amsterdam-C; VU Boekhandel, Postbus 7161, De Boelelaan 1105, Amsterdam. Delen van dit hoofdstuk over de dynamiek en de mechanismen van geweldloze actie verschenen oorspronkelijk in GENE SHARP,

- 'Mechanisms of Change in Nonviolent Action' in HARVEY A. HORNSTEIN, BARBARA BENEDICT, WARNER BURKE, MARIAN HORNSTEIN AND ROY LEWICKI, redacteuren, *Social Intervention: A Behavioral Science Analysis*, New York, Free Press, 1971, p. 546-557.
2. Zie NAPOLEON, *The Officer's Manual or Napoleon's Maxims of War*, Maxim XVI, New York, James G. Gregory, 1861, p. 58-59, en B. H. LIDDELL HART, *Strategy: The Indirect Approach*, New York, Frederick A. Praeger, 1954 en Londen, Faber and Faber, 1954, p. 25.
3. Zie bijvoorbeeld LIDDELL HART, *Strategy*, p. 24-25.
4. M. K. GANDHI, *Satyagraha*, Ahmedabad, Navajivan, 1961, p. 57.
5. Dit volgt in grote lijnen een soortgelijke bespreking van LAKEY, hoewel met bepaalde veranderingen. Zie GEORGE LAKEY, *The Sociological Mechanisms of Nonviolent Action*, doctoraalscriptie, University of Pennsylvania, 1962, p. 23, gepubliceerd in *Peace Research Reviews*, Oakville, Ontario, Canadian Peace Research Institute, deel II, nr. 6, december 1968, hele nummer. Zie ook GENE SHARP, *The Politics of Nonviolent Action*, p. 705-776, voor een volledige bespreking van deze drie mechanismen.
6. LAKEY, *The Sociological Mechanisms of Nonviolent Action*, p. 20.
7. Zie GENE SHARP, *Social Power and Political Freedom*, hoofdstuk 1, 'Rethinking Politics', hoofdstuk 3, 'The Lesson of Eichmann', hoofdstuk 4, 'Facing Dictatorships with Confidence', en hoofdstuk 11, 'The Societal Imperative', Boston, Porter Sargent, 1980, p. 1-20, 69-112 en 285-308.
8. THEODORE PAULLIN, *Introduction to Nonviolence*, Philadelphia, Pacifist Research Bureau, 1944, p. 6.
9. LAKEY, *The Sociological Mechanisms of Nonviolent Action*, p. 18.
10. E. T. HILLER, *The Strike: A Study in Collective Action*, Chicago, University of Chicago Press, 1928, p. 125.

Register

- aanpassing 197, 198
absolutisme 92
actie, geweldloze 16, 21, 62, 100,
102, 105, 108
actiemethode 158
agent 37
ambtenaar 37
ancien régime 71, 72, 75, 76
antirassenscheidingsbesluit
1956 148
arbeidersbeweging 123, 124
arbeidersraden (Hongarije
1956) 65
Austin, J. 25, 41, 42, 49, 50
- Barnard, Ch. I. 31
Beria, L. 144
Berlijn, arrestatie joden 1943 138
-, Kapp-putsch 126
bevolking, verdeeldheid 28
bewapening 29
Bloedige Zondag 18, 125
Boétie, E. de la 24, 49
bolsjeviken 126
boycot, economische 112, 114,
122, 123, 160, 165, 166, 169,
184, 198
-, China 123, 166
-, Duitsland 1920 127
-, politieke 184
brahmanen 131
Brief aan een Hindoe (Tol-
stoj) 124
Brits-Indië *zie* India en Groot-
Brittannië
bureaucratie 50, 51, 53, 61, 106
burgerlijke ongehoorzaamheid 38,
42, 47, 54, 110, 132, 134
busboycot, Montgomery (Ala-
ma) 1955 19, 146
- Carbonell en Serrano 141
centralisatie van macht 101, 102
Černik, O. 150-152
- Chapman, C. 152
China 119
-, boycot van buitenlandse pro-
dukten 166
-, economische boycot van Ja-
pan 123
Churchill, W. 135
'Committee of 100 demonstra-
tors' 192
communicatiemiddelen 25, 29
communistische partij Sovjet-
Unie, 11e congres 1922 52
compromis 109
Comte, A. 24
Congrespartij (India) 55, 132,
134, 135
controle van de regering 91, 99
e.v.
-, democratische 91, 95
-, gewelddadige 61
coup d'état *zie* staatsgreep
crisis
-, als alibi voor machtsuitbrei-
ding 89
-, verdeling van politieke macht
in 97
ČTK (Tsjechisch staats-persbu-
reau) 151
- Dallin, A. 55, 56
Deák, F. 123
democratie 79, 82, 83, 88-90, 94
-, als controlemiddel van
macht 60, 91, 95
-, interne zwakte 93, 94
-, weerbaarheid tegen tirannie 92
demonstratie 112, 160
Denemarken, verzet in WO II 136
despotisme, ontstaan 80, 81
dictatuur 84, 85
Diwakar, R. R. 133
Dubček, A. 150-152
Duitsland

- , nazi-tijd 69, 80, 92
- dwang
- , door fysieke aantasting 41
- , gewelddadige 200
- , geweldloze 199-201

- Ebert, F., president v. Weimar-republiek 53, 127, 128
- economie, staatscontrole 81
- economisch systeem 25
- economische boycot 112, 114, 122, 123, 160, 165, 166, 169, 184, 198
- , China 123, 166
- , Duitsland 1920 127
- eigenbelang 36, 38
- Eisenhower, D. D. 51
- El Salvador 114, 119
- , geweldloze actie 1944 139-143, 149
- 'Endlösung' 138
- Eyck, E. 53, 129

- Fairbank, J. K. 166
- fascisme 79
- feodale staatsvorm 71 e.v.
- Franco 148
- Frankrijk, feodale monarchie 71, 72
- , Revolutie 1789 69, 71, 76, 77
- Freikorps 127
- Fromm, E. 79
- Functions of the Executive, The* (Barnard) 31
- fysieke aantasting, directe 41, 108, 200

- Gandhi, M. K. 41, 42, 46, 49, 54, 63, 87, 99, 104, 119, 120, 124, 126, 129-136, 149
- , campagne 1930-31 18, 19
- , machtstheorie 131
- gehoorzaamheid 26-40, 48
- aan bovenmenselijk gezag 35
- door identificatie met machthebber 37
- uit eigenbelang 36
- uit gebrek aan zelfvertrouwen 37
- uit gewoonte 33, 40
- uit loyaliteit 46
- uit morele plicht 34
- uit onverschilligheid 37
- , vrijwillige 40, 43
- geloof 25
- genocide 200
- Gerth, H. 33
- geschiedschrijving en geweldloze actie 117, 122, 123
- Gestapo 137, 139
- geweld 48, 100-102
- , fysiek 41, 108, 200
- gewelddadige actie, risico's 187
- , technieken 191
- geweldloosheid als moreel beginsel 111
- geweldloos protest 159
- , onder dictatuur 161
- geweldloze actie 16, 21, 62, 100, 102, 105, 108
- , effectiviteit 183, 193, 197
- en communistische regimes 143 e.v.
- en geschiedschrijving 117, 122, 123
- en spreiding van macht 103
- en veranderingen in sociale structuur 104
- , erkenning 116
- in combinatie met gewelddadig verzet 149
- , invloed 111
- , kenmerken 107 e.v.
- , methoden en technieken 105 e.v., 111-113, 118, 153 e.v., 178 e.v., 191, 193, 194
- , mislukken 116
- , motieven 111
- , opvattingen over 115
- , organisatie 181, 182
- , problemen van de tegenstander 187, 188
- , publieke opinie 157
- , reactie op wreedheden 190
- , resultaten 120 e.v.
- , risico's 155 e.v., 186, 187
- , verwerven van sympathie 191
- geweldloze
- bezetting 113
- discipline, training 187
- dwang 201

- interventie 62, 160, 161, 173, 182, 184
- strijd, toepassing 178
- gezag 25
- , bestaansvoorraarde 26
- Godwin 46, 85, 86
- Goodspeed, D. J. 54, 128
- Green 59
- grondwet 48, 73, 79, 83, 85, 87, 89
- , buitenwerkingstelling 89
- , democratische 88, 89
- Guatemala 114, 119
- , geweldloze actie 1944 139-143, 149
- guerrilla 22, 48, 90, 93
- Harris, E. E. 44, 58
- Heilige Berg (Rome) 121
- Hind Swaraj or Indian Home Rule* (Gandhi) 131, 132
- hird 136
- Hitler, A. 43, 56, 57, 58, 69, 138
- Hobbes, Th. 33
- Hongarije 120
- , opstand (1956) 65, 144, 148, 149
- , verzet tegen Oostenrijk 122
- Horney, K. 79
- hulpbron
- , financiële 25
- , materiële 25
- , natuurlijke 25
- Husak, G. 151
- identificatie met de machthebber 38, 40
- ideologie 25
- India 119, 120, 126
- en Groot-Brittannië 87, 124, 132
- , geweldloze revolutie 87
- instemming 39
- International Commission on Concentration Camp Practices 145
- interventie 110, 158
- , economische 175
- , fysieke 174, 175
- , geweldloze 62, 160, 161, 173, 176, 182, 184
- , politieke 176
- , psychologische 174, 175
- , sociale 175
- invasie 84, 88
- Irwin, lord (Brits-Indische onderkoning) 54
- Japan
- , economische boycot door China 123
- , studentenoppositie 192
- joden, vrouwenverzet Berlijn 1943 138
- Jouvenel, B. de 30, 48, 72, 77, 83, 87, 97, 101
- Kapp, W. 126-129
- Kapp-putsch (1920) 18, 51, 53, 114, 126-129
- kastenhervorming 131
- KGB 151
- King, ds. M. L. 146, 147
- Kossuth 123
- Kriegel, J. 150-152
- krijgsmacht 29
- Kube (Reichskommissar in Wit-Rusland) 56
- Ku Klux Klan 148
- Lasswell, H. 31
- 'Lebensraum' 56
- leger 46, 61
- legitimiteit van bevel 36
- leiding van geweldloze actie, verlangbaarheid 188
- Lenin, V.I. 52, 53, 69, 100, 101
- levensstandaard 36
- Hart, L. 180
- loci* van macht 64-66, 76, 77
- , aanvallen op 67, 68
- , mir 74
- , obshchina 74
- , rol in samenleving 98
- , spreiding over samenleving 97, 98, 99
- , sociale groeperingen als 66
- , vernietiging 88
- , verwakkering 67, 90, 91
- Ludendorff, E. von 127
- Lüttwitz, W. von 127, 128
- lijfeigenschap in Rusland 73

- Machiavelli, Niccolo 49, 86
 macht
 -, beperkingen 47, 48
 -, bronnen 24, 26, 113, 201
 -, centralisatie 77
 -, controle van 60, 61, 69, 70
 -, fysieke 34
 -, grondwet 62
 -, herkomst 24
 -, instemming 44, 71
 -, religie 62
 -, staatsvorm 84
 -, militaire 101
 -, monolitische theorie 23, 57
 -, onderdanen 57
 -, ondernemen 62
 -, ontbinding 106
 -, overdracht 97, 105
 -, politieke 64
 -, religie 62
 -, sociale 64
 -, spreiding 70, 75, 78-82, 84, 95,
 102
 -, staatsvorm 84
 -, steun van onderaf 25, 27, 30,
 49, 106
 -, vervanging van machthebber
 machtsbronnen, geweldloze imper-
 king 113
 machtstheorie van Gandhi 131
 Maritain, J. 48
 Martinez 140
 Mayo County, Ierland, boerenpro-
 test 165
 Memorial de los 311, 141
 mensjevieren 126
 ministerie voor Kerk en Opvoe-
 ding (Quisling) 137
 Mommsen, Th. 121
 monarchie 97
 -, feodale 71
 monashki 144
 monolitische theorie van
 macht 57, 101
 Montague, F. C. 83
 Montesquieu, Baron de 86, 96
 Montgomery, Alabama, busboycot
 1955 146
 morele verplichting 40
 Mosca, G. 59, 72, 83, 86
 Moskou 125
 -, opstand 1905 126
 -, Protocol 152
 Napoleon 77, 180
 nationaal-socialisme, raciale ideo-
 logie 55, 56
 nationale bevrijdingsbewegin-
 gen 165
 nationalisme 122
 Nederland 136
 Nederlanden, verzet tegen Spaan-
 se overheersing 122
 Nehroe, J. 54, 134, 135
 Neumann, F. 32
 Neustadt, R. 51
 Nicolaas I, tsaar 73, 74
 non-coöperatie 47, 54-55, 59, 62,
 110, 112, 115, 117, 158, 160,
 161, 163, 180, 182, 184, 200,
 201, 203
 -, Duitsland 1923 129
 -, economische 165, 168, 183
 -, Gandhi 129-136
 -, politieke 170, 183
 -, sociale 164, 183, 184
 noodtoestand 89
 Noorwegen 18, 136, 149
 -, lerarenverzet 114, 136-138
 -, verzet in WO II 120, 136, 149
 Noske, G. 127
 obshchina 74
 offers in geweldloze strijd 190,
 193, 195
 Oktober-manifest 125
 onaanraakbare 130
 Onafhankelijkheidsdag (In-
 dia) 132
 onderdrukking, geweldloze reactie
 op 179
 -, gewelddadige 185
 onderhandelen 110, 182
 onderwerping 200
 ongehoorzaamheid, burgerlijke 38,
 42, 47, 54, 110, 132, 134
 -, gewelddadige 186
 oorlog 100, 101
 oorlogvoering en steun van onder-
 danen 75
 Oost-Duitsland
 -, opstand 1953 144, 149

- oproer 48
 overreding 159
- pacifisme 111, 115, 120
 paria's *zie* onaanraakbaren
 partizanenactiviteiten 55
 Peter de Grote, tsaar 74
 politie 29, 61
 politiek geweld 100-103
 - en veranderingen in sociale structuur 104
 politiek(e)
 - boycot 184
 - jioe-jitsoe 156, 157, 186, 191 e.v.
 - leven, actieve deelname 95
 - macht 21 e.v., 64, 85
 Ponce, generaal 143
 posten 159
 presidentiële macht, VS 51
 provocatie 191
 publieke opinie 188
- Quisling, V. 18, 136-138
 Quisling-regime 114
- rebellie gewelddadige 186
 Reichswehr 128
 revolutie 48, 96, 100
 - , gewelddadige 60, 92
 Roergebied, Frans-Belgische bezetting 129
 Rome, plebejisch verzet 121
 Rosenberg, A. 56
 Rosenthal, M. 143
 Rousseau, J.J. 50
 Rudlin, W. A. 29, 39
 Rusland (*zie ook* Sovjet-Unie) 69, 119
 - , feodale monarchie 71, 73
 - , lijfeigenschap 73
 - , Russisch-Japanse oorlog 125
 - , revolutie 1905 18, 124, 125
 - , revolutie 1917 19, 119, 126
 sanctie 25, 28, 29, 30, 32, 34, 40, 45, 64, 93, 100, 105, 108, 196
 - , gewelddadige 155
 - , voor ongehoorzaamheid 31
 satyagraha 130, 133, 134, 149
- Schapiro, L. 80
 Serrano 141
 Simmel, G. 31, 67, 73, 81, 97
 Sint-Petersburg 125
 sit-in 113
 Smrkovsky, J. 150-152
 sovjet 125, 126
 Sovjet-Unie (*zie ook* Rusland) 69, 80
 - , onder Stalin 92
 - , opstand Vorkuta 1953 144
 - , tijdens WO II 55, 56
 Spanje 148
 Staat, Monolithische 101
 staatsgreep 48, 53, 69, 79, 84, 88, 92, 102
 - , Guatemala 143
 staatsstructuur 61
 staatsvorm
 - en grondwet 83, 84
 - en *loci* van macht 84
 - , feodale 71 e.v.
 staking 106, 112, 115, 123, 125, 168, 169, 198
 - , Berlijn 1920 127
 - , Nederland in WO II 136
 - , Rusland 1905 125
 - , Vorkuta 145
 - , wilde staking 168
 Stalin, J. 69, 80, 92, 101, 144
 - , zuivering 80
 Stamp Act, intrekking 114
 stille tocht 160
 Subhas Chandra Bose 134
 Svoboda, L. 150-152
 swaraj (zelfbestuur) 87
 Swaraj *satyagraha* 54
- tegenstander
 - , normalisatie van betrekkingen 196
 - , problemen met geweldloze actie 188
 - , provocatie tot geweld 188
 - , verandering standpunt 194-196
 terreur, terrorisme 90, 186, 189
 Thoreau, H. D. 49, 124
 tirannie 49, 66, 71, 73, 76, 77, 79, 94, 96, 100
 - , verwerpen door burgers 59
 Tocqueville, A. de 50, 71, 73, 75

- 79, 81, 87, 92, 93, 96, 98
Tolstoj, L. 49, 124
transportsysteem 25
Truman, H. 51
tsaristisch regime 73, 74, 119, 125
Tsjechoslowakije, Russische invasie 1968 17, 19, 119, 149-153
- Ubico, J. 139-143
Ullstein, H. 138
usurpatie 69
utopisme 21
- vakbeweging 82, 91, 123, 125, 165, 168
Venturi, F. 73, 74
verbale overreding 108, 109, 158
Verenigde Staten 120
-, demonstraties voor de burgerrechten 192
-, economisch protectionisme 166
-, First Continental Congress 1774 19
-, intrekking Stamp Act (1766) 114
- , kolonistenverzet 122
-, onafhankelijkheid 17
-, presidentiële macht 51
-, rassenpolitiek 114, 121, 146
-, slavernij 124
verkiezingen 94
vernietiging, materiële 108
verzoening 108
Vorkuta, opstand 1953 144
Vykom, actie voor kastenhervorming 1924 130
- wake 159
Weimar, Republiek van 53, 126-129
wilde staking 168
Wilhelm II, Duits keizer 127
wreedheid 189, 191
Wright Mills, C. 33
- zelfbeheersing 47
Zoutmars, India 1930 18, 134
Zoutverdrag 134, 135
Zuid-Afrika, Indiërs in 126

Spectrum Boeken

Geschiedenis

PRISMA

<i>boshouwers de staatsinrichting</i>	1155
<i>jansen kalenderium geschiedenis der lage landen</i>	1469
<i>ploetz kalenderium der wereldgeschiedenis</i>	1600

AULA

<i>popper de armoede van het historicisme</i>	532
<i>slicher van bath de agrarische geschiedenis van west europa</i>	565
<i>van der horst geschiedenis van china</i>	593
<i>jansen geschiedenis der middeleeuwen</i>	620
<i>ploetz wereldgeschiedenis in jaartallen 1</i>	664
<i>ploetz wereldgeschiedenis in jaartallen 2</i>	665
<i>ploetz wereldgeschiedenis in jaartallen 3</i>	666
<i>ploetz wereldgeschiedenis in jaartallen 4</i>	667
<i>roberts wereldgeschiedenis 1</i>	671
<i>roberts wereldgeschiedenis 2</i>	672
<i>roberts wereldgeschiedenis 3</i>	673
<i>roberts wereldgeschiedenis 4</i>	674
<i>roberts wereldgeschiedenis 5</i>	675
<i>roberts wereldgeschiedenis 6</i>	676
<i>couwenberg de nederlandse natie</i>	677
<i>röling vredeswetenschap</i>	695
<i>parker de nederlandse opstand</i>	698
<i>banning karl marx</i>	45

AULA PAPERBACK

<i>huusen e.a. historici van de 20e eeuw</i>	54
<i>bergvelt; v. rappard de papieren lente</i>	64

SPECTRUM PAPERBACK

<i>de gaay fortman onderweg genoteerd</i>	75
<i>halliday iran: dictatuur en ontwikkeling</i>	85
<i>kopacsi uit naam van de werkende klasse</i>	99
<i>van toai hereniging en afrekening</i>	103
<i>roskam zuid afrika: de toekomst begon gisteren</i>	129

GEBONDEN

<i>kolakowski geschiedenis van het marxisme 1</i>
<i>kolakowski geschiedenis van het marxisme 2</i>
<i>kolakowski geschiedenis van het marxisme 3</i>

Spectrum Boeken

Sociale en economische onderwerpen

AULA

v. doorn; lammers moderne sociologie	29
wijvekate verklarende statistiek	39
wijvekate methoden van onderzoek	399
elias wat is sociologie?	462
grossman economische stelsels	566
appel e.a. sociolinguistiek	575
elias; scotson de gevestigden en de buitenstaanders	582
rademaker (red.) sociologische stromingen	588
hoofdstukken uit de sociologie	603
windmuller; de galan arbeidsverhoudingen in nederland 1	605
windmuller; de galan arbeidsverhoudingen in nederland 2	606
heilbronner ontwikkeling van de economische samenleving	609
pen macro-economie	612
rademaker (red.) sociologische encyclopedie 1	639
rademaker (red.) sociologische encyclopedie 2	640
rademaker (red.) sociologische encyclopedie 3	641
rademaker (red.) sociologische encyclopedie 4	642
rademaker sociale problemen 1	645
rademaker sociale problemen 2	646
rademaker toegepaste sociologie 1	678
rademaker toegepaste sociologie 2	679
rademaker sociale kaart van nederland 1	681
rademaker sociale kaart van nederland 2	682
rademaker sociale kaart van nederland 3	683
rademaker sociale kaart van nederland 4	684
rademaker sociologische grondbegrippen	685
v. loon kernenergie: voor of tegen	689

AULA PAPERBACK

samuelson handboek economie 1	46
samuelson handboek economie 2	47
fauconnier algemene communicatietheorie	53
soenen valutabeheer	59
v. gemerden e.a. inkomensverdeling en openbare financiën	61
v. doorn; v. vught nederland op zoek naar zijn toekomst	65

Spectrum Boeken

Psychologie, psychiatrie

PRISMA

<i>banks</i> de kunst met jezelf te leven	877
<i>eysenck</i> wat is uw i.q.?	1063
<i>bernard; leopold</i> test uzelf	1117
<i>lee</i> de psychologie van het gesprek	1125
<i>bruinsma</i> grafologie	1273
<i>eysenck</i> test zelf uw intelligentie	1321
<i>sillamy</i> lexicon van de psychologie	1621
<i>eysenck</i> wat is uw persoonlijkheid?	1778
<i>nicholson</i> praktische psychologie	1869
<i>garfield</i> creatief dromen	1923
<i>markert</i> ontdek jezelf	2002

AULA

<i>bally</i> de psychoanalyse van freud	132
<i>sandstrom</i> de psychologie van het opgroeiende kind	376
<i>erikson</i> identiteit, jeugd en crisis	454
<i>montagu</i> de tastzin	478
<i>kugel</i> de psychologie van het lichaam	488
<i>minuchin</i> gezinstherapie	511
<i>rosenstiel</i> organisatiepsychologie	538
<i>mussen</i> de psychologische ontwikkeling van het kind	568
<i>kugel</i> bewegingsopvoeding	656
<i>schoo; vervoort (red.)</i> psychologische encyclopedie 1	690
<i>schoo; vervoort (red.)</i> psychologische encyclopedie 2	691
<i>schoo; vervoort (red.)</i> psychologische encyclopedie 3	692
<i>schoo; vervoort (red.)</i> psychologische encyclopedie 4	693

DIVERSEN

<i>tyler</i> de psychologische test
<i>schefflin</i> de psychologische revolutie
<i>veldhoen; v. ree</i> eenzame opsluiting

Spectrum Boeken

Wereld- en levensbesch., yoga, wijsbeg., astrologie

PRISMA

storig geschiedenis van de filosofie 1	409
storig geschiedenis van de filosofie 2	410
hittleman energiek en ontspannen door yoga	1325
erasmus lof der zotheid	1359

AULA

<i>le jardin</i> het verschijnsel mens	35
<i>emmet</i> logisch denken	73
<i>buytendijk</i> algemene theorie der menselijke houding en beweging	175
<i>landmann</i> filosofische antropologie	300
<i>kwant</i> mens en expressie	377
<i>nuchelmans</i> analytische wijsbegeerte	405
<i>lijipen</i> nieuwe inleiding tot de fenomenologie	415
<i>heiss</i> hegel, kierkegaard, marx	418
<i>von kutschera</i> inleiding tot de moderne logica	482
<i>rousseau</i> het maatschappelijk contract	
of beginselen van het politiek recht	608

COMPACT

*hoare yoga
ward het zesde zintuig
geddes astrologie*